

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Слободан М. Мрђа

**ДЕМОКРАТСКЕ ВРЕДНОСТИ И
КУЛТУРНА ПАРТИЦИПАЦИЈА У
СРБИЈИ**
Политиколошко-културолошки приступ

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Slobodan M. Mrđa

**DEMOCRATIC VALUES AND CULTURAL
PARTICIPATION IN SERBIA**
Politological-culturological approach

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор

Проф. др Вукашин Павловић, професор емеритус, Универзитет у Београду,
Факултет политичких наука

Чланови комисије

Проф. др Јелена Ђорђевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет
политичких наука

Проф. др Чедомир Чупић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет
политичких наука

Проф. др Бранимир Стојковић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Факултет политичких наука

Датум одбране:

ДЕМОКРАТСКЕ ВРЕДНОСТИ И КУЛТУРНА ПАРТИЦИПАЦИЈА У СРБИЈИ

Политиколошко-културолошки приступ

Сажетак

Општа полазна основа рада је ситуација да демократски тип организације власти и друштвеног система има културно утемељење, односно суштинске културне предуслове од чијег присуства зависи могућност њеног установљења и опстанка. Анализа се фокусира на међузависност прихватања демократских вредности и културне партиципације, посебно културних потреба и потрошње, тј. културних пракси у Србији, уопште. Конкретни резултати огледају се у спецификацији фактора који су највише утицали и највише утичу на структурисање вредносног система, са једне стране, и ниво културне партиципације, са друге стране и могу се користити за утврђивање улоге коју има културна партиципација, нарочито сегмент културне потрошње у процесима конституисања вредносних образаца, али и конституисања друштвених група и њиховом деловању. Историјски посматрано, већина таласа модернизације Србије заустављана је ратовима који су у основи имали проблем националног питања, што је условило фиксираност елита на решавање националног и државног питања и њихову недовољну оријентацију на модернизацијске процесе. Карактеристике оваквог историјског наслеђа створиле су темељне претпоставке за специфичну пост социјалистичку трансформацију у Србији, која је значајно каснила у односу на друге пост социјалистичке земље, јер је настајала у периоду специфичног процеса блокиране трансформације. Једна од битних одлика ове трансформације у вредносном домену је постојање вредносне неконзистенције друштвених класа у Србији која се огледа кроз истовремено подржавање различитих вредносних оријентација у сфери политичке регулације и у сфери економске регулације друштвених односа, кроз раст либерално-демократске оријентације у домену политичке регулације, уз истовремено подржавање редистрибутивне улоге државе у домену економске регулације. У домену културне партиципације, потрошња

културних добара у Србији одражава карактеристике друштвене стратификације, али само до одређеног нивоа, па би се могло рећи да у Србији постоји друштвено-стратификацијска основа културних укуса, али се испољава у нешто другачијим видовима од онога што нуде класичне теорије културне партиципације. С друге стране, уколико културне праксе посматрамо као вредносне оријентације, омниворност у Србији можда није последица еклектицизма културних укуса и пракси њених виших класа, већ је пре последица сличне вредносне неконзистенције у сфери културних вредности. Управо због ове вредносне неконзистенције у политичкој, економској али и у сфери културних пракси, у Србији су вредносне оријентације и моралне норме изразито нестабилне и неконзистентне јер значајно варирају у зависности од места и времена. Могуће је издвојити четири групе фактора који највише утичу или су највише утицали на структурисање демократског вредносног обрасца, са једне стране и на структурисање културних пракси грађана Србије, са друге стране. Прва група, су фактори везани за историјско наслеђе, који обухватају: касни почетак модернизације земље, гушење процеса модернизације током прва два таласа модернизације, ратове, антимодернистички усмерена елита и кашњење пост-социјалистичке трансформације. Друга група, су културни фактори, који обухватају: релативно висок степен ауторитарности младе генерације на почетку пост-социјалистичке трансформације земље, доминацију изразите вредносне декомпозиције и вредносну неконзистенцију у сфери културних пракси. Трећа група, су социо-економски фактори, који обухватају: девастирану производну инфраструктуру, застарелост технологије, недостатак капитала и директних страних инвестиција, немогућност формирања стабилног трансформацијског класног блока који би могао осигурати основе за формирање демократског и тржишног типа друштвених односа. Четврта група, су политички (институционални) фактори, који обухватају: нестабилан партијски систем, неразвијене институције које ће стварати јавну политику, антиполитички и антиинституционални стил руковођења политичких лидера, изразиту доминацију извршне власти у односу на друге нивое власти и релативно неразвијено цивилно поље без јасне стратегије према носиоцима политичке власти.

Кључне речи: демократске вредности, вредносне оријентације, културна партиципација, културне праксе, социјална стратификација, културна стратификације, модернизација, трансформација.

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политичка социологија, културологија, социологија културе

УДК број: 316.334.3:316.7(043.3)

DEMOCRATIC VALUES AND CULTURAL PARTICIPATION IN SERBIA

Politico-cultural approach

Abstract

It is a general assumption that democratic rule involves a social system rooted in culture i.e. that it involves crucial cultural prerequisites that affect the possibilities for its establishment and survival. This analysis focuses on interdependent acceptance of democratic values and cultural participation, especially in terms of cultural needs and consumption i.e. cultural practices in Serbia in general. Concrete results are reflected in specification of factors of highest influence to the structuring of the value system on the one hand, and the level of cultural participation on the other. They can serve to determine the role of cultural participation especially in the segment of culture consumption in the process of constituting value patterns, as well as forming and acting of social groups. Historically speaking, most Serbian modernization waves were halted by wars revolving around national issues. They caused fixation of the elites on the solving of the national and statutory questions and moved their focus away from the modernization processes. Such heritage has created basic assumptions for specific post-socialist reforms in Serbia which occurred considerably late in comparison to other post-socialist countries, within specific processes of blocked transformation. One of the important features of transformation in the domain of values is existence of value-inconsistent social classes in Serbia, reflected in simultaneous imitation of different value orientations in policy and regulation sphere and in the sphere of economic regulation of social relations through increase of liberal-democratic orientation in the domain of regulatory policy and imitative redistribution role of the state in the domain of regulatory economy.

In the field of cultural participation, consumption of cultural assets in Serbia shows characteristics of social stratification - although only to a certain level, so it can be said that in Serbia there is a social stratification basis for cultural tastes which seem to be a little bit different than anticipated by classical theories of cultural participation. On the other hand, if cultural practices are observed as value orientations, then the

omnivorous Serbian practices may be less consequences of eclecticism of cultural tastes and practices of the higher classes and more consequences of similar value inconsistencies in the sphere of cultural values. It is because of such value inconsistency in the political, economic and also cultural practices that the value orientations and ethic norms in Serbia are extremely unstable and inconsistent, with significant variations depending on the place and the time. Four groups of factors can be identified, which have or have had the highest influence on the structuring of democratic value models on the one hand and the structuring of the cultural practices of the Serbian citizens on the other. The first group involves factors connected with historical heritage: the late start of the country modernization, smothering of the modernization processes during the first two modernization waves, wars, anti-modernization elites and late post-socialist reforms. The second group includes cultural factors: relatively high level of authoritarianism of the young generations at the start of post-socialist reforms in the country, the domination of outstanding value decomposition and value inconsistency in the field of cultural practices. The third group consists of socio-economic factors: devastated production infrastructure, outdated technologies, lack of capital and direct foreign investment, incapacity to form a stable reform-oriented block of classes which can ensure a proper basis for establishment of democratic, market oriented type of social relations. The fourth group are political (institutional) factors: unstable party system, underdeveloped institutions that create public policies, anti-political and anti-institutional style of management among political leaders, clear dominance of executive governance in comparison with the other levels of governance and a relatively underdeveloped civil sector lacking a clear strategy toward holders of political power.

Key words: democratic values, value orientations, cultural participation, cultural practices, social stratification, cultural stratification, modernization, reforms.

Scientific field: Political science

Specific scientific field: Political sociology, culturology, culture sociology

САДРЖАЈ

Увод	1
Предмет и циљ дисертације.....	6
Хипотезе	7
Методе и технике истраживања	8
Теоријски и практични значај дисертације	10
Појмовно-хипотетички оквир	11
1 Природа вредности и вредносних орјентација	30
1.1 Теорије модернизације	46
1.2 Ревизија теорија модернизације и вредности благостања	51
2 Културолошки модел промена вредносних орјентација	63
2.1 Глобализација, либералне вредности и мултикултурализам.....	66
2.2 Глобалне друштвене промене и међународни утицај	89
2.3 Специфично наслеђе посткомунистичке Србије	99
2.4 Друштвени развој Србије до 1990. године	105
2.4.1 Модернизацијски процеси до краја Другог светског рата (1815-1945)	105
2.4.2 Комунистичка модернизација (1946-1990)	115
2.5 Пост-социјалистичка трансформација.....	125
2.5.1 Србија током деведесетих – период блокиране трансформације	126
2.5.2 Србија после 2000. године – период закаснеле трансформације	144
3 Однос културне и социјалне стратификације	159
3.1 Теорије културне партиципације	164
3.1.1 Културна потрошња и друштвена стратификација.....	168
3.1.2 Савремене културне праксе: омнивори и унивори	173

3.1.3	Масовна и висока култура: анализа укуса	182
4	Вредности и културна партиципација у Србији.....	185
4.1	Демократске вредности у Србији у европском контексту.....	205
4.2	Културне праксе и социјална стратификација у Србији.....	213
4.3	Вредности и културна партиципација младих.....	253
4.3.1	Културна партиципација младих у Србији	268
4.4	Позоришна публика у Србији у периоду транзиције	301
4.4.1	Средња класа као детерминанта публике драмског позоришта	307
4.4.2	Најважније карактеристике публике драмског позоришта данас....	313
	Закључак.....	317
	Литература	335

Увод

Слободно се може рећи да је последња деценија 20. века прошла у знаку пост социјалистичких трансформација и великих друштвених губања изазваних овим процесима, од којих је најзначајнији и најтежи био процес наглог осиромашења појединих слојева унутар ових друштава који су били носиоци развоја у претходном периоду, уз веома важну стабилизаторско-социјалну функцију. Процес нагле пауперизације тзв. *средњих* слојева довео је до повећања друштвених неједнакости. Почетне визије, после релативно лаког урушавања појединих комунистичких система, су веома брзо дошле у колизију са стварним процесима у тим друштвима. Показало се, наиме, да процеси транзиције не могу ићи онако брзо како се очекивало и да се мора узети у обзир веома велика комплексност дојучерашњег социјалистичког друштва, јер грађани нису били спремни да „преко ноћи“ промене устаљене обрасце живота и економске репродукције (начин рада, начин потрошње итд.), а поготово вредносне обрасце и норме понашања и деловања са којима су тако дуго живели.

Србија је земља која је изузетно касно почела да се модернизује, што неки аналитичари и хроничари збивања покушавају да повежу са навођењем једноставне историјске чињенице да је овај мали народ све од почетка ренесансе па до дубоко у доба индустријске револуције био под влашћу Турске империје. И поред овог елемента, одмах искрсавају нова питања о томе да ако је у Србији почетком 19. века прихваћен савремени политички циљ стварања националне државе, зашто су тако дуго усвајани програми технолошке, економске и административне модернизације и зашто ни један од њих никада није до краја спроведен. Такође, зашто је српска политичка елита континуирано улагала већину средстава у решавање политичких проблема занемарујући све остале потребе и зашто то и данас чини. Или, како објаснити једну историјску појаву да се било које врсте промена у Србији дочекују веома уздржано, и да је потребно уложити већу енергију у савладавање отпора променама него у изградњу нових установа.

Узимајући у обзир све раније покушаје модернизације у Србији, генерално посматрано, фактори њиховог коначног неуспеха могли би се поделити у две групе, на *спољне* и *унутрашње*. Што се спољних фактора тиче, историјски је потврђено да модернизација у малим земљама има мало шанси за успех ако помоћ

развијених земаља у капиталу и технологији изостане. Тако, током првог и другог таласа модернизације Србије та помоћ не само да је изостала него су развијене земље и гушиле овдашње модернизацијске процесе. Запад је постао отворенији за помоћ Србији у модернизацијском процесу тек након 1950. године, али тада су се испречили унутрашњи фактори, првенствено везани за управљачку елиту, која је у релативно кратким мирнодопским периодима занемаривала дугорочне интересе за модернизацијом друштва из политичких или идеолошких разлога. С друге стране, већина таласа модернизације Србије заустављана је ратовима који су у основи имали проблем *националног питања*. Наравно, било би веома тешко показати да су ти ратови могли бити избегнути, а такође било би претерано тврдити да су тадашње управљачке елите једине одговорне за те догађаје. Ипак, *фиксираност елита на решавање националног и државног питања* условила је недовољну орјентацију елита на модернизацијске напоре.

Овакво историјско наслеђе створило је темељне претпоставке за специфичну пост социјалистичку трансформацију у Србији, чија глобална карактеристика је чињеница да су друштвене промене у Србији *значајно касниле* у односу на друге пост социјалистичке земље, јер су на посебан начин обликоване у периоду *успорених системских промена* или специфичног процеса *блокиране трансформације* (Lazić, 2000: 130) током кога је друштвени монопол социјалистичке номенклатуре (владајуће колективно-власничке класе) замењен економском и политичком доминацијом у основи исте друштвене групе, којој није било у интересу успостављање тржишне економије и политичког плурализма. Ово специфично одлагање промена овој групи омогућило је велику конверзију претходног монополистичког друштвеног положаја у економски капитал, што представља један од најзначајнијих фактор отпора модернизацијским процесима на њиховом почетку. Међутим, овде треба напоменути и чињеницу да управо овај процес конверзије друштвене моћи у приватни капитал показује да овај период није значајан и апсолутно замрзавање системских промена. Наиме, само је увођење тржишне економије и приватног власништва, дакле распадање образаца репродукције социјалистичког система односа, омогућавало спровођење овакве конверзије. Такође, и индикатори из осталих друштвених подсистема јасно показују одређене системске промене током периода блокиране трансформације.

У домену политичког подсистема, већ крајем осамдесетих година био је успостављен вишепартијски поредак, са изборима, као основном установљеном политичког такмичења, који су се од тада одржавали редовно. Практична последица вишепартијских избора је ситуација да су се од избора 1993. године морале формирати коалиционе владе пошто на изборима нико није добијао апсолутну већину гласова, да би крајем 1996. године на локалним изборима опозиција по први пута дошла на власт у великим градовима Србије. У домену економског подсистема, индикатори одређених промена су се огледали кроз доношење закона о приватизацији, иако је реални процес приватизације у доба блокиране трансформације практично остао на почетку, осим у случају већ поменуте конверзије друштвене моћи владајуће групе у економски капитал. Какво такво ослобађање деловања тржишних механизма утицало је на јачање ситнијег приватног сектора у формалном и неформалном (сива економија) делу економије, што је довело до постепеног јачања новог предузетничког слоја регрутованог из средњег и доњег слоја социјалне пирамиде. У домену јавне сфере, уз постојање државно контролисаних медија, појавио се одређен број независних медија, првенствено локалног карактера, који су омогућавали формирање и ширење алтернативних образаца вредности и алтернативних политичких оријентација. Такође, почело је оснивање све већег броја организација цивилног друштва, које су, како се касније показало, одиграле веома значајну улогу у мобилизацији грађана ка променама.

Блокирана трансформација у комбинацији са међународним утицајем (ратови, санкције), произвела је велике друштвене последице од којих су најважније: драстичан пад друштвеног производа, драстично осиромашење становништва, пораст друштвених неједнакости, технолошка заосталост привреде, аномично друштво и рушење система вредности. Такође, на самом почетку пост-социјалистичке трансформације земље, степен ауторитарности младе генерације био је један од највиших у свету, што нас неминовно води ка закључку да су неке локалне (балканске) специфичности (традиционална патријархалност; Рот) утицале на овакву ситуацију. И истраживања ауторитарности у првим годинама пост-социјалистичке трансформације показала су да је ауторитарност грађана била висока, чак виша него пре распада земље и

избијања грађанског рата. Распад друштвене структуре и појава политичког плурализма нису довели до разарања или смањења ауторитарних вредносних оријентација, већ је, на неки начин, извршена замена ауторитарне основе, док је грађански рат и расpirивање националистичких страсти довело до појачавања ауторитарне искључивости и некритичко везивање за новог вођу. Такође, установљене су и веома велике и значајне корелације између ауторитарности и неких социо-демографских карактеристика испитаника – старости, места боравка, образовања, образовања родитеља, слојне припадности и материјалног положаја. Генерално, неповољан материјални и друштвени положај, неповољна социо-културна средина и ниже образовање су у највећој корелацији са нивоом и обимом ауторитарности. Судаћи према свим налазима, може се констатовати да је друштвена свест значајног дела српског друштва у деведесетим годинама али и данас *прожета релативно снажном ауторитарношћу и субмисивношћу према ауторитетима*. Међутим, последњих година истраживања показују лагани тренд пада ове оријентације, али без обзира на то она и даље представља значајан фактор отпора процесима модернизације. Када је у питању Србија, у контексту тешкоћа за остваривање демократског друштва, морамо увек имати на уму врсту нашег менталитета коју је Цвијић одредио као *виолентни динарски тип*, који у суштини представља једну посебну врсту ауторитарности, а који карактерише плаховитост, необузданост, импулсивност, тврдоглавост, инат, али и нетолерантност према другачијем мишљењу (алтернативе, другачије тумачење националних интереса). Неодмереност и нетолеранција према онима који другачије мисле отежава нормалан дијалог без кога се не може ни замислити демократски начин одлучивања. Практичне примере особености овог менталитета можемо свакодневно видети и чути на политичкој сцени данашње Србије.

Економска а за њом и друштвена криза крајем осамдесетих година повукла је за собом и вредносну декомпозицију уз појаву тзв. *вредносног вакума* јер је срушен дотадашњи социјалистички систем вредности, али није конституисан иоле конзистентан модернички усмерен систем вредности, па су, логично, почеле да се враћају традиционалне вредносне норме и оријентације (религијски обичаји и национални идентитет). Новоосноване политичке странке преузимају те норме и претварају их у политичке програме, које нуде бирачима да би освојили што више

гласова на изборима, па би се могло говорити о некој врсти *неотрадиционализма* у почетном периоду пост-социјалистичке трансформације. За многе, традиционалистичка орјентација у данашњој Србији представља покушај успостављања континуитета који је прекинут победом комунистичке револуције прије скоро пола века. Евидентна вредносна декомпозиција испољена кроз вредносни вакуум који узрокује повратак на традиционалистичке вредности и образце понашања и деловања, на нетржишне орјентације, на различите животне приоритете и на међусобне предрасуде (Срби – Западњаци) представља веома значајан фактор блокирања модернизацијских процеса у земљи. Велике промене у глобалној економији снажно су утицале на положај све атомизованијих и дезоријентисаних појединаца са угроженим самоидентитетом. Овако изоловани појединци или целе групе, које нису нашле начин да се прилагоде промењеним околностима, лако постају плен популистички настројених амбициозних појединаца и елита. Уколико питања идентитета не могу да нађу одговор у времену које долази, онда га налазе у прошлости, у афирмисању национализма и религијског фундаментализма. Либералне вредности у Србији, које су до краја 1980-их година тек почеле да стичу шире упориште, нагло су потиснуте за дужи временски период националистичком мобилизацијом и колективизмом, чему су ишли на руку ратови у окружењу и међународна изолација земље, тако да је промена режима и деблокирање трансформације 2000. године дошла сувише касно да би са собом повукла масовну и брзу вредносну ре-орјентацију.

Економски подсистем и његов утицај на модернизацијске процесе не треба посебно наглашавати, али најбоље је одмах подсетити на нешто што су истраживачи одавно приметили. То је ситуација да модеран демократски систем може бити стабилан само у земљама које достигну одређени ниво економског развоја (Dal, 1997). У случају Србије, поред релативно објективних препрека већег економског раста (девастирана производна инфраструктура, застарелост технологије, недостатак капитала и директних страних инвестиција), постоје и субјективни разлози у виду неодговорности политичке елите. Наиме, због недостатка базичног консензуса о политичкој и економској трансформацији земље, приватизација и структуралне реформе су само делимично захватиле велике привредне гране – енергетику, индустрију и саобраћај. Повећање

незапослености и несигурности радних места у већини привредних грана стварају велике проблеме модернизацијским процесима од оних друштвених група које су угрожене структуралним променама. Због тога припадници ових група лако губе поверење у реформски орјентисане странке, а политичка апатија, која се најчешће појављује као резултат, могла би да отвори простор погодан за поновни повратак популистичких идеологија. Те идеологије, за које у значајном делу становништва постоје изражене склоности (присуство вредносних орјентација – национализма, традиционализма и ауторитарности) стварају услове за мобилизацију припадника тих друштвених група од стране постојећих или нових антимодернизацијских странака и покрета. У овом контексту, важан фактор отпора процесима модернизације из економске сфере доћи ће из јавног сектора и управа великих система због неминовног смањења броја запослених у јавном сектору и јавним услугама и ограничавања раста зарада овог сектора због велике јавне потрошње. Такође, економски раст у великој мери зависи и од квалитета економске елите. Због тога не треба заборавити да међу данашњом економском елитом доминирају припадници некадашње номенклатуре, чија акумулација капитала није била резултат пословних способности него конверзије ранијих положаја у приватни капитал. Али, и они припадници економске елите који су до тог статуса дошли из средњих и нижих делова социјалне структуре свој пословни успех су остваривали унутар сиве економске зоне у условима ратова и међународних санкција. Успостављање регуларних тржишних односа условљава „прочишћавање“ економске елите, што неминовно доводи до отпора од стране дела економске елите навикнуте на нетржишне механизме пословања.

Предмет и циљ дисертације

Општа полазна основа за избор овакве теме је ситуација да демократски тип организације власти и друштвеног система има културно утемељење, односно суштинске културне предуслове од чијег присуства зависи могућност њеног установљења и опстанка. Основни предмет ове дисертације био би анализа међузависности (утврђивања природе везе) прихватања демократских вредности са културном партиципацијом, посебно културним потребама и потрошњом, тј. културним праксама у Србији, генерално. На конципирање ове тезе велики утицај

је имао и податак да у Србији готово да и није било студија у којима се испитује улога коју има културна партиципација (или културне праксе, уопште), нарочито сегмент културне потрошње у процесима конституисања вредносних образаца, али и конституисања друштвених група и њиховом деловању. Такође, у комплексним мрежама друштвене узрочности културне праксе имају улогу коју није могуће апстраховати, тј. оне у Србији активно учествују у друштвеним борбама и доприносе конституисању друштвених колективитета.

Истраживања вредносних орјентација и вертикалне покретљивости, представљају једно од најомиљенијих подручја савремених емпиријских социолога, психолога и политиколога. Основни разлог за овакав интерес је релативно ретка сагласност аутора различитих теоријских усмерења са претпоставком да се *дугорочна стабилност сваког друштвеног система базира на томе да га, барем пасивно, прихвата велика већина становништва.*

Хипотезе

1. Постоји јака емпиријска веза између прихватања демократских либералних вредности и норми понашања са нивоом културне партиципације;
2. Образовни ниво опште популације је у директној корелацији са доминантним вредносним орјентацијама, што је најзначајнији фактор који утиче на квалитет културних потреба и обим интересовања;
3. Ниво културне партиципације се линеарно повећава са преласком на више нивое статусне хијерархије.
4. Непостојање јасног модела културне политике је један од веома важних разлога ниске културне партиципације грађана, што посредно утиче на прихватање демократских вредности и позитиван однос према демократском начину владавине;
5. Културне праксе грађана Србије су јасно друштвено структурисане – постоји јасна емпиријска веза између степена образовања – степена раширености демократских вредносних орјентација и карактеристика културних пракси (степен или нивоа културне партиципације);
6. Поље културних пракси у Србији је структурисано са три димензије. Прва, на чијим крајевима се налазе глобална и локална култура, друга, на чијим

крајевима се налазе традиционална култура и савремена популарна култура и, трећа, на чијим крајевима се налазе друштвене групе које преферирају широк спектар уметничких жанрова (раширеније демократске вредности) и групе које имају узак спектар културних активности (мање раширене демократске вредности).

Методе и технике истраживања

Проблем, предмет дисертације и циљеви захтевају примену одговарајућих метода и техника истраживања.

Неминовна фрагментарност у обухвату теме комбинована је са тенденцијом превазилажења већ дубоко научно укорењеног специјалистичког метода обраде проблема. У складу са основним методолошким поставкама социологије, појаве које се истражују посматрале су се у структуралној али и историјској равни при чему се дисциплинарно прожимају социологија, социјална психологија и историја, за испитивање догађаја из подручја политике, економије или културе. Наравно, овакав приступ у себи носи слабости које је било немогуће избећи. Међутим, с друге стране, јасно је да су се проблеми о којима се расправљало тешко могли на другачији начин релевантно обрадити.

У истраживању је коришћена једна од оперативних метода прикупљања података - *метода анализе садржаја*. У оквиру метода анализе коришћена је *метода анализе садржаја докумената, техником директне квантитативне (статистичке) анализе садржаја докумената и метода структуралне анализе техником класичне квалитативне анализе садржаја докумената*. Врсте докумената који су анализирани:

1. *научни документи* – емпиријска истраживања, чланци и научна дела из области друштвених наука, посебно социологије, политичке социологије, културологије, социјалне психологије, историје и права.
2. *политички документи* – устав, уставни закони, подзаконска акта, резолуције, декларације, нормативна документа институција власти итд.
3. *информативни документи* – подаци добијени преко средстава јавног информисања, реинтерпретација резултата јавно мњенских и других истраживања.

4. *евиденцијски документи* – документи са званичним подацима о социодемографским кретањима становништва, документи надлежних министарстава, завода, евиденцијски документи удружења и организација и институција културе.
5. *нормативни документи* – прописи, закони, процедуре и сл.

С друге стране, употреба података прикупљених у великим компаративним истраживањима, тј. њихова *секундарна анализа*, подразумева и прихватање неких неизбежних концептуално методолошких слабости крос-културних истраживања које се накнадно не могу исправити (теоријско одређење и начин операционализације појмова; број, садржај и тип тврдњи; питање смислености употребе појединих индикатора у специфичним срединама, њихове конотације итд.). Стога је анализа тако сложене теме каква је однос вредносних орјентација и културне партиципације на самом почетку била ограничена неким специфичностима расположиве емпиријске грађе. У таквој ситуацији једино решење јесте секундарна анализа заснована на теоријско-емпиријској аргументацији како би се, барем донекле, превазишла наведена ограничења и слабости.

Такође, у овој дисертацији опште методолошке напомене везане за историјско-релациони метод истраживања, који је коришћен за истраживање друштвено историјских процеса који су се догађали током последњих двадесетак година, нису се могле екстензивно следити јер би то водило изразито гломазном истраживачком подухвату. Циљеви ове дисертације су били нешто ужи и огледају се кроз емпиријско-социолошку анализу друштвено историјских процеса у Србији у периоду од почетка пост-социјалистичке трансформације до данас. Управо због тога, ово истраживање се кретало на подручју историје кратког и евентуално средњег трајања а у процесе дугог трајања улазило се само онда када је то било неопходно и у мери која је неизоставна, где је било неизбежно ослањање на истраживања и специјалистичке радове других аутора из области вредности и културне партиципације, с тим што је акценат био на налазима емпиријских истраживања из ове области.

Теоријски и практични значај дисертације

Резултат овог истраживања је једна целовита студија о вредностима и културној партиципацији, првенствено о односу међузависности прихватања демократских вредности са културном партиципацијом, посебно културним потребама и потрошњом, тј. културним праксама у Србији, уопште. Конкретни резултати, који се огледају у спецификацији фактора који су највише утицали и највише утичу на структурисање вредносног система, са једне стране, и ниво културне партиципације, са друге стране могли би се користити за утврђивање улоге коју има културна партиципација (или културне праксе, уопште), нарочито сегмент културне потрошње у процесима конституисања вредносних образаца, али и конституисања друштвених група и њиховом деловању.

Такође, резултати добијени компаративним анализама и критичким оценама тренутног стања, који би се формулисали кроз предлог модела културне политике, који би узимао у обзир чињеницу да постоји јака емпиријска веза између прихватања демократских вредности и норми понашања са нивоом културне партиципације, могли би бити искоришћени за обнову и изградњу квалитетнијих политичких установа и демократских процедура уз подизање нивоа политичке културе у Србији. Резултати су се елаборирали у оквиру научне класификације и типологије, као средњег нивоа научног сазнања, али у појединим деловима дисертације покушало се дати и објашњења појединих феномена везаних за културну и социјалну стратификацију, што спада у виши ниво научног сазнања – научно објашњење. Коначно, у закључном делу покушаће се дати и одређена предвиђања даљег правца развоја вредносних оријентација и предвиђања трендова у области културне партиципације што спада у један од виших нивоа научног сазнања, научно предвиђање.

С обзиром на евидентну неразвијеност стратификационих студија већег обима у којима се системски истражује улога коју културне праксе, нарочито културна потрошња, имају у процесу конституисања друштвених група, научни допринос дисертације се може оцењивати кроз потребу бржег, ширег и адекватнијег развоја стратификационих истраживања која ће у обзир узимати и однос културне партиципације (културних пракси) и друштвених неједнакости у структури српског друштва.

Појмовно-хипотетички оквир

Вредности су један од најважнијих конститутивних елемената човековог света и људских заједница. Смисао људске егзистенције није могуће сагледати без разматрања проблема вредности и вредносних оријентација.

Најопштије посматрано, појам вредности има два основна значења, политичко-економско и филозофско, с тим што за нашу тему и дисциплинарни приступ економско одређење није примарно и овде га нађемо посебно анализирати. С друге стране, филозофско одређење пружа основе за касније детаљније анализе, те га је потребно укратко представити.

У филозофском смислу вредност је ознака за она својства лица, догађаја и схватања која, због својих карактеристика да задовоље извесне сврхе, постају предмет људских жеља, па се због тога одређују позитивно. Свака вредност претпоставља постојање субјекта који има одређене потребе и тежи неком циљу. Вредности могу бити индивидуално-субјективне (једна особа) или опште-објективне (заједнице људи), док се акт придавања вредности нечему назива вредновање или вредносни суд. Објективне су због тога што се остварују у делима и институцијама друштвене заједнице. Вредности се, уопштено говорећи, постављају као норме које људи, друштвене групе, покрети настоје својом делатношћу да реализују, те због тога вредности постају један од важних фактора друштвене и политичке историје људских заједница. Различите друштвене групе имају или поштују различите вредности, те се сви сукоби између појединца или група могу посматрати као сукоби између различитих вредности. Вредности прожимају практично делање сваког појединца (јер га стално опредељују у његовим изборима), а такође и духовни живот и целокупну културу; оне одређују поглед на свет а у нормативним наукама дају норме за процењивање тачности теоријско-практичних резултата. Тако су вредности садржане у стварности, па се стварност никад не може потпуно разумети без ове вредносне компоненте (Mala politička enciklopedija, 1966: 1315-1316).

С друге стране, вредности имају више међусобно повезаних димензија, филозофску, социолошку, антрополошку, индивидуално психолошку, те се стога може у целини проучити само комбиновањем различитих приступа (Tripković, 2007: 658). Према Миладину Животићу историја стварања вредности је поприште

борби између старих и нових вредности, између постојећих вредности и вредносних пројекција. Тако вредности усмеравају људску праксу и људско понашање увек у два супротна смера: једним, који иде ка превредновању постојећих система вредности и изражава тежњу за стварањем нових; и другом, који захтева понашање сходно важећој структури друштвених односа. То је нарочито видљиво у време друштвених сукоба и промена (Tripković, 2007: 659).

Изграђивање вредносних орјентација личности, али и друштвених група највише зависи од карактеристика друштвене структуре у којима се формирају и развијају, без обзира да ли усвајају постојеће вредносне норме, да ли их трансформишу и прилагођавају или им се противе. У основи, сваки вредносни систем, без обзира на тип и карактеристике друштвене структуре, настоји да пригуши или трансформише индивидуалности наметањем образаца понашања и мишљења која су основа његове репродукције. Велики број теоретичара и истраживача ове области наглашава да наметање образаца понашања и мишљења спутава креативност, угрожава самосталност и ограничава слобода, али се ипак морају имати у виду карактеристике друштвеног система у којима се ова ограничења намећу. То је најбоље показао Ерих Фром наглашавајући да у савременим друштвима велики број појединаца прибегава механизмима „бекства од слободе“. Они се „склањају“ иза ауторитета породице, локалне заједнице, нације, државе, партије или идеологије, што им омогућава да избегну личну одговорност, да остваре привидну интеграцију „са заједницом“ утапањем и беспоговорним прихватањем њених циљева и интереса. Такође, Фром сматра да се може правити разлика између два начина живота и две вредносне орјентације човека и друштва: *имати* и *бити*. У моделу првог типа доминирају вредности приватне својине и профита и он је много учесталији и препознатљивији од модела „бити“, управо због тога што у њему доминирају „опипљиве ствари“, док код бивствовања доминира искуствена компонента, чије су основне претпоставке слобода, независност и критички ум. (From, 1989).

Социолошки посматрано, веома је важан однос између колективистичког и индивидуалистичког система вредности. Први је карактеристичан за традиционалистички орјентисана друштва и у њему се породица, територијална и етничка заједница налазе „испред појединца“, док је други карактеристичан за

модерна друштва где доминира појединац „као вредност за себе“, док су колективитети на секундарном нивоу (Tripković, 2007: 660).

С друге стране, посматрајући вредности са становишта психологије, постоји веома велики број диспозиционих карактеристика које називамо ставовима, уверењима, цртама личности, мотивима, навикама, интересима и низом других термина. Како наводе Рот и Хавелка, није могуће увек јасно разликовати ставове од вредности или црте личности од ставова, а вредности од вредносних орјентација (Rot i Havelka, 1973: 8). С обзиром на тему рада у првом плану је одређење појмова вредности и вредносних орјентација. Исти аутори наводе да је, за разлику од ставова, који могу укључивати било позитиван било негативан однос, вредности представљају увек позитиван однос према одређеним објектима. Ти објекти се сматрају важним и тежи се њиховом реализовању кроз индивидуални ангажман. Због тога, вредности би се могле дефинисати као трајан, изразито позитиван однос према одређеним објектима које оцењујемо као важне и за чије остварење постоји изражено лично ангажовање. Јасну дистинкцију између вредности и вредносних орјентација је тешко одредити. У аналитичком смислу можда би се та дистинкција могла одредити тако што би се под вредносним орјентацијама подразумевали општи принципи понашања и деловања у вези са одређеним циљевима чијем се остварењу тежи, док би под вредностима у социјалном смислу могли подразумевати пре свега прихваћене идеје о друштвеним односима које настојимо да остваримо (Rot i Havelka, 1973: 9). Генерално посматрано, појам „вредносне орјентације“ се ређе користи него појам „вредности“ па постоји и мање одређења тог појма. Приказујући своју скалу вредности Гордон В. Олпорт употребљава појмове „вредносна орјентација“ (*value orientation*) и „вредносна дирекција“ (*value direction*), ипак најчешће користи појам „вредност“ (*value*) (Olport, 1969: 453-457). Употреба термина „вредносна орјентација“ чешћа је код антрополога као што су Рут Бенедикт (Ruth Benedict) и Флоранс Клекон (Florence Kluckhohn). Поменуто Ф. Клекон под вредносном орјентацијом подразумева један од неколико могућих одговора на пет основних питања и проблема: начинима људске активности, односима међу људима, према времену и трајању, о људској природи и односу према природи (Kluckhohn, 1953: 342-357). Као што се може видети и у овом покушају одређења појма

преовладавају општи принципи понашања које долазе до изражаја у великом броју реакција човека.

У нашој земљи термин „вредносна оријентација“ у свом раду употребљава Милица Петровић (Petrović, 1971), која га одређује као скуп вредности, који је веома сличан појму „система вредности“, али да указује на мању организованост и мању хијерархичност. Код разликовања вредносних оријентација веома је слична Олпортовој класификацији¹, што значи да термин у основи означава генерализоване тенденције начина понашања.

Наравно, вредности се могу одредити и као базична, релативно стабилна веровања настала као резултат социјализације, под утицајем индивидуалног искуства те друштвених и културних фактора а који на индивидуалном нивоу битно утичу на ставове и понашања (Franc, Šakić i Ivičić, 2002; Pantić, 1990; Rohan, 2000; Rokeach, 1973). За ова различита схватања вредности заједничко им је да вредности: 1) јесу концепти или веровања, 2) односе се на пожељна крајња стања или понашања, 3) превазилазе специфичне ситуације, 4) усмеравају избор и вредновање понашања и догађаја, и 5) разликују се по релативној важности (Schwartz, 1992). Ове различите дефиниције вредности указују на сву комплексност феномена, па се под вредносним оријентацијама могу подразумевати различите ствари као што су одређени спектар *socijalnih stavova* (Katz, 1972), систем животне филозофије (Allport, Vernon i Lindzey, 1960), стил живота (Fulgosi i Radin, 1982), интереси (Pantić, 1981a), политичке оријентације (Šiber, 1998), али и особине личности (Maslow, 2001).

С обзиром на назив и планирану концепцију тезе у чијој основи се налази проблем културне партиципације, појам *културе* је од општег значаја. Термин *култура* је настао од лат. *cultus* - обрађивање, гајење, неговање. Користећи се методом дедукције, под *културом* у најширем смислу речи подразумевамо: *скуп свих промена и творевина које су настале у природи, друштву и људском мишљењу као последица људског деловања, чији је циљ олакшање одржања, продужења и напретка људске врсте*. Према томе, у састав културе, овако широко схваћене, улазе - оруђа, инструменти, посуђе, орнаменти, одећа тј.

---

¹ Као што је познато, Олпорт разликује шест врста вредности: теоријску, економску, естетску, социјалну, политичку и религиозну.

материјална култура, затим духовна култура (обичаји, друштвене и политичке институције, религија, уметност и уметничка дела, језик, наука, игре, проналасци). Такође, под културом можемо подразумевати и развој одређених способности духа или тела одговарајућим вежбањем, неговањем (нпр. физичка култура, музичка култура), па и карактер личности формиран тим процесом образовања, односно сам процес образовања који је дао тај карактер.

Култура је веома уско повезана с напретком и прогресом у друштву, једним од централних појмова науке о друштву и политици. Прогрес је најопштији резултат позитивног кретања друштва (односно појединих области друштвеног живота - политике, привреде, науке, културе и уметности, права, филозофије, морала и др.), чија је последица олакшавање одржања и продужења људске врсте као и убрзавање тих процеса. Прогрес се испољава у остварењу виших друштвених вредности, усавршавању технике, повећању броја потреба и пунијем задовољењу тих потреба и повећању степена личног и друштвеног задовољства.

Од општег појма културе треба разликовати *субкултуру* (поткултуру) и *контракултуру* (противкултуру). Поткултуре су релативно кохезивни културни системи чији су носиоци поједине друштвене групе. Такође, то могу бити поједине културне области (нпр. градске, сеоске, омладинске или европске, америчке, источњачке супкултуре). Док се противкултурне појаве могу одредити као културне појаве које се обично јављају у условима (1) када је нека јединка или друштвена група принуђена да се лиши извесних личних и друштвених вредности (углед, избор занимања, рад, приход, образовање и сл.) и (2) када наступи поремећај у систему вредности те јединке, односно друштвене контроле. Термин *контракултура* је у почетку коришћен заједно с термином *супкултура* у криминологији, да би се објаснили понашања и ставови различитих друштвених група и појединаца који нису у складу с општеприхваћеним начином мишљења и понашања, да би га Јингер употребио у значењу *културе која поседује супротне вредности од њој супротстављене културе* (Yinger, 1960: 627). Култура је и део самог човека и када се каже *културан човек* мисли се на културне навике и потребе, знања, додир с тековинама културе што их човек стиче и прихвата у току свог живота у друштвеној заједници, из чега проистиче да човек културу једног друштва усваја процесом образовања, социјализације, у датом друштву преко

породице, школе и група којима припада. Такође, морамо да споменемо и једну значајну појаву у области културе - *енкултурацију*. Она представља утицај који настаје приликом културног додира неког појединца с једном или више културних група. То је врста социјализације помоћу које појединац постаје члан неке друштвене групе (политичке, културне), прихватањем одређених вредности.

Појам *масовна култура* (*mas-kultura* - *eng. Mass-Culture*) је новијег датума и употребљава се у различитим значењима. С обзиром на то да је овај тип културе веома раширен у савременом друштву, потребно је да га прецизније одредимо. Прво значење појма везано је за демократске покрете с краја 18. века који су захтевали да се резултати напретка људског друштва, људске цивилизације, на техничком, економском, културном подручју учине приступачним већини народа. У почетку се већином радило о захтевима за повећање писмености и образовања становништва. Оваква мас-култура, која би читаве друштвене класе раније запостављене културно уздигла и приближила им тековине духовне културе, супротстављала се, и као концепт и као практичан захтев, тзв. аристократској култури (аристократизму у култури), тј. чињеници да резултате духовне и материјалне културе ужива само једна повлашћена друштвена група. Друго значење појма уско је повезано с развојем средстава масовних комуникација и приближавања основних образовних и других институција (бесплатно и касније обавезно основно образовање) обичном човеку. Нагли развој технике и технологије условљава квалификованију радну снагу, тако да је данас средња стручна спрема минимум за обављање неког иоле сложенијег посла. Овим су средства масовних комуникација (радио, телевизија, штампа, Интернет) постала приступачна ширим слојевима. Културни садржаји који се преносе овим путевима, из комерцијалних али понекад и из пропагандних па и образовних разлога, подешавају се према нивоу друштвених група којима су намењени (упрошћен садржај, симболи које већина разуме). Треће значење појма изведено је из другог, али уз везивање за појам *масовног друштва*. Наиме, носиоци овакве идеје сматрају да култура коју шире масовни медији није култура која вуче друштво напред (тима што га приморава да усваја све више и више стандарде мишљења), већ је то култура која шири просечност, где конзументи постају

пасивни објекти којима се лако манипулише, без могућности да сами просуђују. Због тога се може рећи да, у основи, *масовна култура врши антикултурни утицај*.

Изводећи из општег појма културе појам *културног живота* у најширем смислу можемо да га одредимо као свеукупност интересовања за релевантне културне вредности у непосредном окружењу и учешће у стварању културних добара. С друге стране, морамо нагласити да у појму културног живота (у оквиру културе као тоталитета друштвених односа), морамо разликовати и посебне облике културног изражавања као што су: култура рада, становања, техничка култура, политичка култура, култура говора, култура међуљудских односа, материјална култура, физичка култура и др.

Термин *културна партиципација* обједињава активности културне производње (бављење уметношћу или неким креативним хобијем) и два типа културне потрошње (посете институцијама културе и догађајима – тзв. “јавна културна рецепција” и рецепција садржаја из културе код куће – тзв. “приватна културна рецепција”, која се најчешће одвија преко масовних медија).

Према Моронеу, (Morrone, 2006) појам културне партиципације везује се за културне праксе људи, а обухвата „*culture d'appartement*“ (гледање телевизије, слушање радија, читање и др.), „*culture de sortie*“ (одлазак у биоскоп, позориште, посећивање концерата, посете музејима, посете споменицима културе и археолошким налазиштима и др.) и „*culture identitaire*“ (аматерске изведбе, културна удружења, популарна култура и др.)

Истраживачки посматрано, културне праксе је веома тешко разликовати у односу активно ÷ пасивно, јер је њихова природа испољавања веома комплексна и зависи од низа околности и ситуација, али и саме перцепције појединаца. Због тога, генерално би се могло рећи да се културна партиципација дешава увек када пошиљаоци и примаоци, у сваком контексту и кроз било који канал комуникације, а према заједничком општем коду комуникације обраћају пуну пажњу на садржаје и форме порука да би повећали сопствени информациони и културни фонд (Morrone, 2006). Из тога проистиче да се културна партиципација може одвијати на различитим местима и преносити различитим каналима комуникације али је значајно да онај који шаље и онај који прима поруку имају заједнички општи код комуникације и обраћају пажњу на садржај и форму комуникације.

Проучавања културне потрошње су много раширенија, те истраживања о културним потребама, интересовањима, навикама и активностима, најчешће имају ову теоријску подлогу. Већа раширеност проучавања културне потрошње су логична кад се узме у обзир чињеница да у активностима културне потрошње учествује већина чланова друштва, док у културној производњи учествује релативно мали број чланова друштва. Због учешћа већине чланова друштва у културној потрошњи, она представља значајно поље интересовања културне индустрије, институција културе, маркетиншких агенција, али све више и политичких институција.

Савремене теорије културне потрошње деле у две групе. Прва група су теорије које активности културне потрошње повезују са *друштвеним класама*, док су у другој групи теорије које сматрају да у савременим пост-индустријским друштвима *везе културне потрошње и друштвених класа губе на значају* (теорија “државе благостања”, теорија “нове средње класе” и теорија “нових идентитета”).

У истраживањима културне потрошње најчешће разликујемо четири основна приступа, који би се могли одредити као *социолошки, економски, психолошки и маркетиншки* приступ.

Базични социолошки приступ истраживањима културне потрошње покушава да утврди и истражи везу између културне потрошње и основних друштвених облика груписања (пол, старосна група, етничка група, класа итд.) која се успоставља кроз конзумирање одређених дела, активности и догађаја за које се сматра да одређују припадност тим друштвеним групама. Основна претпоставка која се налази у темељу овог приступа је да су “објекти” конзумације (уметничка дела, жанрови, типови активности) носиоци јасних значења која изражавају идентитете друштвених колективитета, па је на основу тога могуће, добрим познавањем објеката културне потрошње (типова културних активности, уметничких дела, жанрова, итд) непосредно закључивати о укусима припадника ових група. Међутим, велики проблем са овом концепцијом је што имплицира да културни објекти поседују стабилна значења која превазилазе социјално историјске услове (контексте) у којима су настали или чији су саставни део. Такође, у данашњем времену које карактерише преклапање и измешаност укуса и навика различитих друштвених слојева и група, нестајање разлике између

елитне и масовне културе, поменута претпоставка се показала као неадекватна. С друге стране, данас постоје веома утицајне концепције које се базирају на томе да се у постмодерним друштвима раскида веза између културне потрошње и друштвених колективитета.

За разлику од овог базичног социолошког приступа, постоји тзв. пост-структуралистички приступ истраживању односа друштвених група и културне партиципације, чији је основни принцип да су значења објеката и активности конституисана кроз деловање индивидуа у одређеним социјално историјским условима, тако да одређени “културни производи” могу да имају различите интерпретације и употребе. То практично значи да исти облици понашања у културној потрошњи могу да имају различита значења, али и да исти “културни производи” могу имати различита тумачења и начине употребе за припаднике различитих друштвених група. У супротности од психолошког и традиционалног социолошког приступа, који моделе потрошње посматрају као карактеристике појединаца које су заједничке за одређене групе људи, пост-структуралистички приступ ове феномене посматра као базично социјалне феномене. Код овог приступу културна понашања и објекти немају иманентна значења, већ се њихова значења формирају кроз успостављање симболичких граница према културним понашањима и објектима у односу на које наглашавају своју различитост. Потрошачки модели се не посматрају изоловано, већ се њихова значења разумевају у односу на алтернативне моделе потрошње којима су супротни.

У економском приступу истраживању културне потрошње основ представља однос зарада и трошкова, док се индивидуалне потребе и укуси третирају као “такви”, који зависе од мноштва социо-демографских и психолошких фактора. У овом приступу ниво учешћа у културној потрошњи (партиципацији) зависи од односа трошкова партиципације у некој културној делатности и трошкова неких алтернативних начина провођења слободног времена. Међутим, овде се мора нагласити да су досадашња истраживања културне потрошње показала да је утицај чисто економских фактора на културну партиципацију релативно мали, те да се њихов утицај више испољава кроз промене у преференцији једних у односу на друге културне догађаје у зависности од повећања трошкова (најчешће цене карата) појединих културних догађаја.

Психолошки приступ истраживању и проучавању културне потрошње за основ има претпоставку да психолошке карактеристике индивидуа, њихове карактерне црте и вредносни системи, структуришу начине културне потрошње, али и будуће трендове у потрошњи. Најчешћа два приступа у пракси су системи за категоризацију публике *Values and Life-styles (VALS)* и *The List of Values (LOV)*. Оба приступа су се развила као критика маркетиншких поступака. Суштина код ових приступа је покушај да се, уместо анализе односа социо-демографских карактеристика потрошача и њихових активности потрошње, ови односи анализирају кроз психолошки профил конзументата, који обједињава социјалне факторе и постојеће психолошке теорије личности и вредности.

Савремени маркетиншки приступ истраживању културне потрошње је усмерен ка сегментацији тржишта и, на основу тога, развијању тзв. циљног маркетинга. Наравно, овај приступ има стриктно практичне амбиције, без икаквих покушаја доприноса развоју теоријских начела и сазнања. Процес сегментације тржишта заснива се на приступу који у основи има став да потенцијална публика није јединствена, већ да се састоји од група индивидуа који имају сличне карактеристике, потребе и активности потрошње, па се потенцијална публика може поделити на ове групе, у односу на које се развијају специфичне маркетиншке стратегије.

Појам *укуса* настао је из потребе да се одреди лична димензија која следи из човекова суочења са предметним светом, са предметима које човек ствара, међу којима уметнички производи имају својеврсно првенство (Petrović, 1989: 323). Традиција испитивања укуса ослања се на Кантово одређење укуса као *моћи просуђивања једног предмета или неке врсте представљања помоћу допадања или недопадања, без икаквог интереса* (Kant, 1991: 120). У социолошким истраживањима укус се операционализује на два начина. Први, вербалним изражавањем оцена конкретних уметничких дела или кроз вербално изражавање преференција одређених уметничких жанрова (Bourdieu, 1984; Peterson, 1992) и други кроз понашање, односно културних активности као што су посећивање одређених догађаја из области културе (концерата, позоришта, музеја и др.), гледање филмова, читање књига и сл. (Chan i Goldthorp, 2005; Van Rees, K., Vermunt, J., i Verboord, M. 1999).

Незаобилазна полазна тачка у проучавању проблематике укуса је Бурдијеов концепт *културног капитала*, који се великим делом заснива на разликама у укусима. Међу људима постоје разлике у укусима које се темеље на њиховој класној припадности. Бурдије разликује три зоне укуса које приближно одговарају образовним нивоима и друштвеним класама: *легитимни укус - High-brow taste* (преференције за уметничка дела високе културе), који је присутнији код вишег образовног нивоа, а најзаступљенији је у деловима доминантне класе које су најбогатије у образовном капиталу, *осредњи укус - Middle-brow taste* (преференције за мање значајна дела легитимне уметности и најбоља дела популарне уметности), који је присутнији у средњој него у радничкој класи и *популарни укус - Low-brow taste* (преференције за дела легитимне уметности која су изгубила свој престиж кроз процес популаризације и дела популарне уметности која немају уметничке претензије), који је најраспрострањенији у радничкој класи.

Проучавајући односе високе и масовне културе, Херберт Ганс (Gans, 2008) предлаже ширу типологију *култура укуса*, које су релативно кохерентан систем преференција који почива на сличним вредностима и естетским стандардима. Културе укуса могу бити класно одређене, мада се код Ганса наглашавају утицаји и других социо-демографских корелата као што су раса, старост, етничка припадност, *religijskog opredeljenje i mesto stalnog boravka*. Njegova tipologija sadrži: *visoku kulturu (high culture)*, вишу-средњу културу (*upper-middle culture*), нижу-средњу културу (*lower-middle culture*), ниску културу (*low culture*) и квази-фолклорну ниску културу (*quasi-folk low culture*). Висока култура је најразноврснија и мења се брже од осталих култура укуса. Доминантни субјекти су ствараоци, али и критичари и публика која дели стандарде ствараоца. Најчешће се ради о високообразованим појединцима који припадају вишој или вишој средњој класи. Разлика између ове и осталих култура укуса јесте то што њени субјекти поклањају посебну пажњу питањима форме и садржаја (конструкције културног производа), метода, отвореног и прикривеног симболизма. Виша-средња култура је култура образованих слојева које висока култура укуса не задовољава. Њихове преференце се везују за садржај, а не формалне конструкције и прикривени симболизам. Не постоји јасно дефинисано уметничко стваралаштво

које је за ову публику карактеристично, али би се могло рећи да су то дела високе уметности која су популаризована. По Гансу овај тип културе укуса је последица експанзије образовања, које је сада доступно и нижим слојевима друштвене структуре. Нижа - средња култура укуса је квантитативно доминантна. Публику ове културе укуса чине припадници средњих и нижих-средњих друштвених слојева. То је публика масовних медија, те се према њој већи део медијског програма и осмишљава. Ганс је, према садржајима у уметности и медијима које сматрају прихватљивим, дели и на конзервативну и прогресивну. Ниска култура укуса је карактеристична за публику коју чине припадници ниже-средње класе и квалификовани и полуквалификовани радници. Отворено је супротстављена високој и вишој-средњој култури. Постоји јасна диференцијација између „мушких“ и „женских“ садржаја, који се најчешће преносе и усвајају путем медија. Квази-фолклорна ниска култура је култура укуса сиромашних људи који раде неквалификоване мануелне послове, углавном руралног порекла. Ганс сматра да је ова публика у америчком друштву многобројна, али јој се услед ниског статуса и мале куповне моћи не посвећује довољно пажње. Уметничке форме које уживају припадници публике ове културе укуса јесу мелодраме, акционе комедије, моралне драме, таблоиди, стрипови, вестерни и сапунске опере.

Своју типологију култура укуса Ганс не класификује према хијерархијским нивоима, већ према друштвеној позицији главних носилаца. Како наглашава, све културе укуса су базиране на одређеним вредностима и естетским стандардима и све примењују различите стандарде у својим изборима. Из тога није тешко закључити, а имајући у виду потреба припадника различитих публика укуса, да културе укуса нису боље или горе једне од других, него су једноставно различите.

С друге стране, истраживања односа културне потрошње и социјалног статуса Ричарда А. Питерсона показала су да се обим активности у слободном времену и разноврсност културних избора појављују као главна разлика између статусних група. Тако *културна елита* своју изузетност и демонстрира потрошњом и познавањем свих уметничких форми и већим обимом учешћа (партиципације) у најразличитијим активностима у доколици. Из тих разлога је припаднике елите назвао *омнивोरима*², док са друге стране истог континуума

---

² Порекло речи је из латинског *omne*, што значи *све*, и *vorare*, што значи *прождирати*.

стоје *универси*, односно они са ниским друштвеним статусом и истовремено уским спектром културних активности и релативно хомогеним укусом. Питерсон (Peterson, 2005) разликује више и ниже омниворе (*highbrow* омниворе, *lowbrow* омниворе) више и ниже универси (*highbrow* универси, *lowbrow* универси). Како наводе Питерсон и Керн (Peterson i Kern, 1996: 904-906), више је фактора који су довели до ових промена. Уопштено говорећи, могло би се говорити о *структуралним факторима* (пораст животног стандарда, ширење образовања, географска и социјална мобилност), *вредносним факторима* (већа толеранција различитих друштвених, односно културних вредности), *уметничким факторима* (промене стандарда у вредновању уметности), *демографским факторима* (нове генерације склоност популарној култури третирају као алтернативу етаблираној култури) и *стратификацијским факторима* (промене политике доминантних статусних група које престају да одбацују популарну културу и њене одређене елементе убацују у доминантни културни модел). Треба нагласити да ова типологија укуса директно не прати Бурдијеове и Гансове концепције о подударности друштвене и културне стратификације, али свакако претпоставља да постоји јасна веза између припадности различитим нивоима друштвене стратификације и усвајању и практиковању одређених типова укуса.

Културне потребе су део мотивационе структуре личности и представљају циљеве које се задовољавају кроз симболичку комуникацију. Међутим, термин културне потребе се у модерној социологији сматра релативно застарелим. Један од најважнијих разлога је употреба овог појма у социјалистичкој и марксистичкој истраживачкој пракси. Данас се много чешће употребљава термин *културна интересовања*, који је у складу са савременим постмодерним теоријама које истичу нестабилност интересовања и идентитета који се кроз њих изграђују. Ипак, основни разлог због кога задржавамо овај анахрони термин да бисмо означили један аспект културних пракси је што резултати емпиријских истраживања из ове области код нас показују да су културна интересовања релативно стабилна, и да попримају карактеристике потреба. С друге стране, и поред велике разноликости културних интересовања, резултати истраживања показују да су културна интересовања друштвено обликована тј. да се њихове варијације крећу унутар јасно омеђених граница.

Нису ретка истраживања интересовања чији аутори уопште не дефинишу појам интересовања, вероватно зато што сматрају да је реч о веома општој категорији коју је веома тешко формално одредити, или о категорији чије је значење општепознато. Бројне су и дефиниције које из много разлога не задовољавају. Такве су, на пример, одречне, таутолошке, непотпуне дефиниције (наводи се само део садржаја појма интересовања) и операционалне дефиниције које интересовање одређују искључиво на основу коришћених процедура мерења. Праве, теоријски засноване дефиниције су ретке. Важно је да се дефиниција интересовања, као уосталом и сваког сличног теоријског појма, изводи из одређеног ширег схватања (обично неке теорије личности), затим да се појам интересовања подведе под неку општију категорију и да се истакне специфична разлика.³ До сада су аутори који су покушали да дефинишу интересовање истакли да је за садржај овог појма битно да је он мотивационо својство, да је диспозиција, да је вредносно обојен, да је афективно стање (позитивна емоција), трајан позитиван став, социјално прихватљива активност, селективна оријентација и културна потреба. Сасвим је извесно да ниједна дефиниција не може да обухвати све ове одредбе, али не треба заборавити да дефинисање подразумева наглашавање битних одредби истраживања у које се примењује. У нашем истраживању користићемо следећу дефиницију интересовања: *Интересовања су један облик вредности које карактерише заокупљеност свести омиљеним садржајима (осећање обузетости) и/или бављење неком делатношћу којој јединка придаје извесну вредност.*

Појам који је у уској вези са културним потребама је и појам *слободног времена*. Актуелизација појма и истраживања слободног времена у друштвеним наукама постаје посебно актуелна након Другог светског рата. Док је током шездесетих и седамдестих у друштвеним наукама доминирала теза о *leisure society* (Dumazedier, 1967) о друштву које у све већој мери постаје концентрисано око слободног времена. Осамдесетих година се јављају прве критике овог

---

³ Поменућемо неколико дефиниција интересовања: “Интересовање је диспозиција да се човек ангажује у некој културно разрађеној активности без обзира на било какву другу награду осим задовољства које има од тога што примењује ту диспозицију” (S. Diamond); “Интересовања су ментална стања допадања/не допадања повезана са вршењем неке активности” (Gliford); “Уопштена тенденција понашања појединца да буде привучен некој класи активности” (E. Strong); “Осећање обузетости, редовно обраћа пажњу на одређене објекте и садржаје и да се њима било ментално (у мислима), било активно бави” (H. Pot).

концепта, док се главне расправе се воде око питања повећања значаја слободног времена, односно промене у дужини времена посвећеног раду и доколици. Такође, важна питања била су и да ли је живот концентрисан око доколице или рада; да ли класно, родно и расно условљавају могућност коришћења и уживања у доколици и у којој мери је доколица компатибилна са капитализмом (Veal, 2012). Одвајањем радне од приватне сфере и растом значаја права радника у 20. веку, доколица постаје значајан део живота људи. Повезаност доколице и рада истиче Робертс (Roberts, 2006) за кога је *доколица продукт прво и највише модерне организације рада*. С обзиром на то да је индустријализација довела до одвајања сфере рада и слободног времена, доколица почиње да подразумева оно што остане након обављеног посла. Међутим, таква доколица може да има и део времена који се користи за обављање неких послова везаних за домаћинство (одлазак у куповину и сл.), који се може назвати *полуслободно време*. Однос рада и слободног времена у савременим западним друштвима није ишао у искључиво у правцу приближавања могућности коришћења слободног времена и образаца стилова живота друштвених слојева, већ је доводио и до нових друштвених раслојавања (Stanojević, 2012: 148). Како наглашава Ројек, у процесу друштвених промена обележених глобализацијом, дерегулацијом и приватизацијом настају добитници и губитници, који имају различите нивое прихода, моћи, и сходно томе различите обрасце доколице (Ројек, 2004: 57). Он идентификује добитнике као више стручњаке и директоре, средње менаџере, стручњаке и техничаре али и квалификоване и полуквалификоване раднике, али и губитнике – неквалификоване и сезонске радници као и незапослене. Услед промена које прате касну модерну Ројек види неколико последица у сфери доколице: 1. доколица је у све већој мери зависна од односа према послу, где се јавља као резидуум (прилагодљива је и флексибилна) а не као део хармоничне целине живота, 2. услед флексибилизације радног времена и све чешћих обављања вишеструких али и повремених послова, доколица све више постаје не аспект испуњења живота, већ осећаја изолације, што може водити ка све већој отуђености и бегу ка девијантним облицима понашања, 3. или до перципирања друштвеног окружења као непријатељског (Ројек, 2004).

Могло би се рећи да је овакво схватање промена у сфери рада и његове реперкусије на сферу слободног времена, примењиво и на процесе у постсоцијалистичким европским периферним друштвима. За разлику од периода социјализма у коме је ниво запослености био релативно висок, период постсоцијалистичких трансформација довео је до вредновања рада као ретког ресурса. У односу на слободно време, то значи да незапосленима недостају средства да би га структурисано и креативно проводили, док одређени број запослених, између осталог услед одсуства јасне државне контроле рада предузећа, ради изнад законски прописане норме и обавља више од једног посла (у периоду постсоцијалистичке трансформације то су најчешће били послови у области *сиве економије*), због чега слободног времена имају врло мало. Промене које су се десиле са преласком из социјализма у капитализам доносе неједнаку расподелу оба кључна ресурса за квалитетно провођење слободног времена – количину времена и доступност садржаја, најчешће због недостатка финансијских средстава и/или због просторне удаљености (Stanojević, 2012: 149).

Док је за период социјализма био карактеристичан нагли прелазак из претежно аграрног у модерно друштво, који је довео и до приближавања образаца провођења слободног времена код људи који припадају различитим друштвеним слојевима, нова глобална кретања за ова друштва значила су и нове неједнакости.

С друге стране, поред значаја које слободно време има за обнављање радне снаге, код младих ово време представља и значајан оквир за изградњу идентитета (Pištin, Radin, 2007: 180). Кроз социјалне мреже у које улазе, различите облике комуникације, кроз комбинацију различитих искустава, млади имају прилику да (ре)конструишу свој идентитет. Слободно време, у коме млади имају прилику да креативно користе своје ресурсе којима располажу (припадање омладинским групама, поткултурни облици капитала), поред дела образовања и рада, представља значајан сегмент живота младих за улазак у свет одраслих. Међутим, немају све активности подједнаку важност за развијање личних особина, социјалних и културних компетенција. Наиме, оне активности које су циљно усмерене, структуриране и фокусиране, као и оне које подразумевају стварање и/или конзумацију (пот)културних садржаја имају већи значај за младе него оне која су чиста забава или одмор.

У ранијем одређењу појма културне партиципације налази се део који указује на важан сегмент овог појма који би могли назвати *културне вредности*. Како је ово веома значајан појам, морамо га детаљније представити.

Одмах треба нагласити чињеницу да су мерила вредновања стваралаштва у култури неодвојива од основних критеријума одређивања вредности у друштву. Начин на који једно друштво вреднује новостворене вредности, било материјалне било духовне, указује на однос тога друштва према самом себи, дакле, према садашњости али и према будућности. Неадекватно друштвено вредновање културног стваралаштва представља дестимулативан и ограничавајући фактор развоја тог стваралаштва. Дакле, друштвено вредновање јесте само један од основних облика вредновања културе у друштву. Други такав облик, јесте тржишно вредновање. Друштвено вредновање се обавља преко награда, које могу додељивати жирији именовани од државних органа или различита стручна тела. Такође, осим награда, премија и сличних друштвених признања, културно стваралаштво се вреднује и стручно, преко квалификоване критике у стручним часописима, штампи, радију и телевизији или на јавним трибинама. Тржишно вредновање културних вредности зависи од робно новчаних односа, закона понуде и потражње и развоја масовне културе (чије се вредности углавном одређују законима тржишта тј. колико чега може да се прода). Али, тржишно одређивање културних вредности у основи је противречно. Наиме, тржишним системом се може манипулисати тако да, на пример, са знатно повећаном понудом псеудокултурних производа можемо створити привид да се такви производи траже на тржишту. Још боља илустрација је број продатих улазница за неки филм, јер се обично по броју продатих улазница (гледаности) одређује успех једног филма, али се на основу тог броја не зна број гледалаца којима се филм свидео а којима није. Препуштање тржишту да одређује вредност доводи до ситуације у којој одређени видови културне делатности не би могли да опстану, јер би се догађало да аутентични културни производ не буде адекватно тржишно вреднован (не може се продати тако да доноси профит). У актуелном стању нашег друштва, где се средства за културу смањују, *створена је повољна клима за наметање тезе да је и у култури добро све што се добро продаје*. У одређивању вредности веома је значајна улога институција културе и запослених у култури,

што представља део друштвеног вредновања. Институције културе су у свим земљама, па и у нашој, веома значајне јер се баве стваралаштвом у култури, а уједно омогућавају активност многих стваралаца и уметника. Без ових институција лични рад ствараоца и уметника био би скоро анониман, а културне вредности које би биле створене не би биле адекватно искоришћене тј. не би могле да потврде своју стварну вредност у јавности (којој су, у крајњој инстанци, и биле намењене). Ипак, *ствараоци и запослени у култури јесу најважнији фактор вредновања укупног културног стваралаштва*, јер без њих нема ни институција ни било које друге врсте мерила вредности неког стваралаштва.

У најопштијем смислу, појам *публика* односи се на примаоце порука, без обзира да ли се ради о читаоцима, гледаоцима, слушаоцима, независно од природе медија преко којих се одвија комуникација или од садржаја порука. Међутим, развојем медија и начина комуникација и сам феномен на који се овај термин односи је у константној промени, па захтева сталне допуне и нове теоријске и емпиријске приступе у истраживању.

Публика, као друштвени феномен, била је институционализована још пре око две хиљаде година, у античко време, са својим обичајима, правилима и очекивањима у погледу места, времена и садржаја радње. Најважнија разлика између античке и модерне публике је у њиховим особинама које су одређене временом и местом. Античка публика је заузимала *аудиторијум*, место са којег се директно могла посматрати представа, што значи да се радило о значајно бројно мањој групи у односу на модерну публику. Исто тако, античка публика је била у сталној интеракцији са живим извођачима и тако чинила потенцијални колективитет, који је делио заједнички доживљај (Томић, 2003).

Појава масовне публике иде упоредо са појавом штампе, будући да је књига омогућила ефективну комуникацију на даљину као и приватност доживљаја. Са појавом штампе јавља се и феномен *дисперзивне* читалачке публике (групе индивидуума који перципирају и читају исти текст, да би појава радија и телевизије омогућила стварање данашње масовне публике коју одликују *анонимност, зависност и пасивност* (Томић, 2003).

Према категоризацији Кита Дигла (Digl, 1998) могуће је разликовати четири групе у публици: посетиоце (*Attenderns*), заинтересоване (*Intenders*),

незаинтересоване (*The Indifferent*) и непријатељски расположене (*The Hostile*). Посетиоци имају позитиван став према уметности и културно су активни. Заинтересовани имају позитиван став према уметности и воле да посећују културне догађаје, али из неког разлога то не чине. Незаинтересовани немају јасно профилисан став према уметности, али ни жељу да партиципирају. Непријатељски расположена група у публици има изразито негативан став према уметности и, самим тим, не посећује културне догађаје.

Код Аберкромбија и Лонгхерста (Abercrombie i Longhurst, 1998) налазимо три различита типа публике: *једноставна*, *масовна* и *дифузна (фрагментирана)*. Једноставна публика је физички присутна на неком догађају и подразумева релативно непосредну комуникацију између извођача и публике. Догађај се дешава на ограниченом простору са тенденцијом високе церемонијалности у смислу дефинисања догађаја као посебног, места извођења као ритуалистичког, а сам положај има висок ниво значења за учеснике. Масовна публика је резултат раста посредних видова и начина комуникације. Типичан пример те врсте публике је телевизијска. Комуникацијски процес је посредан, јер се изведба дешава просторно далеко од публике, а омогућава јој да у њој ужива у приватном окружењу. Релативно су ретке прилике када масовна публика заједнички, на јавном месту, присуствује извесној представи или извођењу. Ритуални аспекти једноставне публике су нестали, јер је масовна публика навикла на садржаје преко посредника (медији) као на нормалан део свакодневног живота. Дифузна (фрагментирана) публика се значајно разликује од прве две. Социјална дистанца између извођача и публике је наглим развојем информационих и комуникационих технологија почела знатно да се смањује, пошто људи проводе много времена конзумирајући медијске садржаје у модерним друштвима преплављеним информацијама, медији и свакодневни живот се полако стапају у један контрадикторан спој. Исти аутори тврде да постоји неколико потенцијалних позиција које би чланови медијске публике могли да поседују. С једне стране налази се *конзумент* (потрошач), који је у релативно генерализованој и неусмереној интеракцији са медијима. *Фанови* се везују за одређене популарне звезде или програме и његова конзумација је чешћа и усмеренија. *Култисти* своју пажњу везују за одређене програме и појединце и у томе постају високо

специјализовани. *Ентузијаст* су своју пажњу померили са одређених програма и популарних појединаца на поштовање одређеног медија у целости. За ентузијасте, умешаност у активности заједно са другима који имају сличне интересе је важан део сопственог идентитета. На крају су *ситни произвођачи* (*petty producers*), код којих ентузијазам постаје професионализован преко активности током пуног радног времена. Они су толико умешани да почињу да производе сопствену аматерску верзију одређеног средства.

1 Природа вредности и вредносних орјентација

Вредности представљају једну од најважнијих људских карактеристика и заузимају централно место структуре личности индивидуе и имају највећи утицај на човеков однос према другим људима и социјалној средини уопште. Научна проучавања овог феномена развијају се већ 50 година, током којих се развио велики број теоријских и емпиријских сазнања о овом социјалном и психолошком феномену. На основу критичне масе релевантних сазнања, односно доприноса великог броја аутора из свих друштвених наука, остварених кроз разматрања и истраживања вредности, закључено је да су оне: (1) вишеструко значајни елементи друштвене свести група, од оних најмањих све до највећих, и (2) диспозиције социјалног понашања појединаца и једна од манифестација њиховог субјективног доживљавања света, друштвених група и других индивидуа (Пантић, 2005; 51). С обзиром на то да је у другој половини 20. века постојало нешто веће интересовање за проучавање вредности и вредносних орјентација, појавио се већи број различитих одређења у зависности од дисциплинарног приступа (филозофски, социолошки, културно-антрополошки, психолошки), што је узроковало усложњавање истраживачких поступака и методолошких приступа. Поред доминантног социјално-психолошког приступа који вредности проучава као субјективну појаву, велики утицај на њихово формирање, одржавање и мењање имају друштвени односи, друштвени систем и друштвена кретања, тако да вредности имају веома важну улогу у социологији, где се покушавају објаснити нпр. феномени друштвене организације и понашање различитих друштвених група.

Генерално посматрано, дефиниција вредности и вредносних оријентација морала би да задовољи читав низ прецизних критеријума да би била употребљива за озбиљан истраживачки рад. Пре свега, мора да постоји могућност операционализације (операционалног дефинисања) уз омогућавање вредносно неутралног приступа проучавању вредности на основу којих би истраживачи могли вршити упоредне анализе упркос разликама у вредностима (Rokeach, 1973), такође, формално одређење вредности мора бити јасно разграничен од других сличних појмова (нпр. ставова, друштвених норми).

Досадашње анализе литературе показују да постоји огроман број дефиниција вредности чијим проучавањем се дошло до осамнаест критеријума изражених у форми дилеме, трилеме или квадрилеме са којима се аутори суочавају покушавајући да одреде садржај овог појма (Пантић, 2005: 52). Премда су ово веома важни теоријски и методолошки проблеми, структура рада и циљеви не захтевају детаљнију елаборацију сваког од њих, него ћемо се задржати само на онима који су значајни за обрађивану тему. Један од првих критеријума је везан за „носиоца вредности“, где се могу разликовати личне, групне и универзалне вредности. Такође, један од критеријума се односи на избор вредности као циљева, средстава или истовремено обоје. Седми критеријум тражи од аутора одређење да ли се овај појам односи на „потребе раста“ или дефицита (незадовољених потреба), док се девети критеријум односи на дилему да ли су вредности *нормативни стандарди* или „егзистенцијални ентитети“, а четрнаести доноси дилему да ли су вредности само декларативно усвојене или су дубље укорене карактеристике (детаљније: Pantić u Popović, 1977: 273-277).

Најчешће коришћене дефиниције (преузимање у целости или модификоване) из стране литературе су оне које вредности одређују као *трајно уверење да је одређени начин понашања или егзистенције социјално пожељнији него супротни начин понашања или егзистенције* (Rokeach, 1973: 5), или *уверења према којим људи делују у складу са преференцијама* (Allport, 1961: 454), затим као *пожељне, транситуационе циљеве који варирају у значају и служе као водећи принципи у животу људи* (Schwartz i Bardi, 2001: 269), па као *имплицитну или експлицитну концепцију пожељности, карактеристичну за појединца или групу, која утиче на*

избор између доступних начина, средстава и циљева акције (Kluckhohn, 1951: 395).

Уопштено говорећи могло би се говорити о неких шест заједничких карактеристика у теоријским одређењима већине аутора: вредности се односе на *пожељна крајња стања или понашање*, вредности су *концепти или уверења*, вредности *превазилазе специфичне ситуације*, вредности *управљају евалуацијом и селекцијом понашања и догађаја*, вредности се *могу рангирати* и вредности *имају релативну стабилност*.

Прва и једна од најважнијих карактеристика састоји се у схватању према коме се вредности односе на *пожељна крајња стања или понашање*. Пожељност је једна од најдистинктивнијих карактеристика вредности, па већина аутора наглашава ову карактеристику истичући да су вредности преференције начина живота, пожељни циљеви, концепције о пожељном, (Kluckhohn, 1951; Kuzmanović, 1995a; Pantić, 1981; 1990; Rokeach, 1973). Такође, код Рокичеве (Rokeach, 1973) поделе вредности на инструменталне и терминалне, ово разликовање пожељних крајњих стања је основ тог разликовања, као и код Кузмановића (Kuzmanović, 1995a) кад разликује вредности-циљева и вредности-средстава. Ове две групе вредности нису неке независне целине, већ су вишеструко повезане. Ова подела одражава разликовање концепција о пожељним стањима везаним за друштво или појединца који се желе остварити и преферираних начина остваривања тих циљева.

Друга карактеристика је да су вредности *концепти или уверења*. У складу са Рокичевом типологијом, у питању је прескриптивно или проскриптивно уверење (Rokeach, 1976) и представљају процену неког средства или крајњег циља акције као (не)пожељног. Практично то би значило да вредности имају когнитивну, афективну и бихејвиоралну компоненту. Вредности представљају когницију или концепцију о пожељном, па „рећи да нека особа има вредност значи рећи да она когнитивно зна исправан начин понашања или крајњег циља којем тежи (Rokeach, 1973; наведено према Pavlović, 2009: 8). Когниције одређене врсте праћене су емоционалним стањима, на пример заговарањем или противљењем нечему што у крајњој линији води акцији изазваној одређеном активираним вредношћу која има посредујућу улогу у том процесу. Поједини аутори придају различит значај некој

од три компоненте истичући примарност једне од њих, на пример, тврђом да су вредности исто што и акције (Adler, 1956; наведено према Pavlović, 2009: 8).

Трећа карактеристика је да вредности *превазилазе специфичне ситуације*, чиме се истиче ниво општости вредности (Kuzmanović, 1995a; Kluckhohn, 1951; Pantić, 1981; 1990). Када се вредности посматрају из угла социјалне психологије онда су увек у питању опште вредности које представљају однос према друштвено релевантним појавама и често се називају социјалним вредностима, које детерминишу широк опсег социјалног понашања (Rot, 1994). Ако поједине вредности имају различите нивое општости то би могло имплицирати њихово хијерархијско устројство што би имало за последицу универзални редослед вредности. Већа општост се у овом случају огледа у утицају на широк опсег понашања. Из тога проистиче и друго значење - већа општост овог концепта у поређењу са другим сличним концептима. Трансцендирање специфичних ситуација подразумева и релативну стабилност диспозиције у двојаким смислу - стабилност у односу на различитост ситуација на које се вредности примењују, али и стабилност у временском смислу која вредностима даје потенцијални утицај на већи број ситуација у дужем временском периоду (Pavlović, 2009: 9).

Четврта карактеристика је да вредности *управљају евалуацијом и селекцијом понашања и догађаја*, што проистиче из структуре личности човека која га интензивно и континуирано покреће на одређене активности. Вредности могу да усмеравају понашање на неколико начина, нпр. да воде заузимању одређених позиција у погледу друштвених тема и да одређују прихватање одређене политичке или религијске идеологије. Такође, могу да постављају стандарде за представљање себе другима и суштинске су за процес компарације, убеђивање и утицај на друге, али могу и да представљају концептуално оруђе на основу кога достижемо и одржавамо самопоштовање (Rokeach, 1973). С друге стране, аутори помињу и утицај које вредности имају на избор доступних начина, средстава и циљева акције (Kluckhohn, 1951) или усмеравање понашања (Pantić, 1981; 1990).

Пета карактеристика вредности је да се *могу рангирати*, што је повезано са чињеницом да појединци истовремено прихватају више вредности. То се најбоље илустровано у Рокичевом схватању да је укупан број вредности које појединац има релативно мали, при чему сви људи поседују исте вредности у различитом

степену, организоване у вредносни систем. С друге стране, разликовање значаја вредности може бити изражено и прихватањем хијерархијског организовања вредности које се појављују на различитим нивоима у зависности од њихове важности.

Шеста карактеристика је да вредности *имају релативну стабилност*, иако се мора нагласити да неки аутори ову карактеристику експлицитно не помињу као битну. Вредности се посматрају као дубоко укорене и тешко променљиве карактеристике појединца, које понашању дају доследност, без обзира да ли се посматрају као трајни однос (Rot i Havelka, 1973), релативно стабилне диспозиције (Pantić, 1990), трајно уверење (Rokeach, 1973) или стабилне диспозиције (Barton, 1963). Стога, вредности нису непроменљиве или потпуно стабилне, али ни потпуно нестабилне и лако променљиве, чиме би било какав континуитет у развоју био онемогућен (Rokeach, 1973).

Вредности имају значајне функције у животу једне особе. Оне чине критеријуме избора и преференција, планирање пожељних циљева и понашања, одређују важност догађаја и објашњавају однос појединца и друштва. Вредносним оријентацијама се приписује значајан утицај на доношење већине важних животних одлука, начина и средстава за постизање одређених циљева.

За разлику од најчешћег начина који се своди на потпуно преузимање одређеног становишта са одређењем појма које се најбоље може употребити за дату тему, у раду је прихваћена модификована Пантићева дефиниција појма (Pantić, 1981: 13) са операционализацијом која ће највише одговарати повезивању вредности са културном партиципацијом, водећи рачуна о највећем броју заједничких карактеристика у одређењима појма код различитих аутора: *Вредности су релативно стабилне и хијерархијски организоване карактеристике појединаца и група, формиране међусобним деловањем историјских, социјалних, културолошких и индивидуалних фактора, које усмеравају понашање својих носилаца ка одређеним циљевима*. Овакво одређење вредности наглашава њихову нестабилност која омогућава процесе друштвених промена, подразумева да су хијерархијски организоване и мултикаузалне (друштвено-историјски фактори, актуелно-социјални, културолошки и психолошки фактори).

Слично, али нешто шире, одређење појма налазимо и код Чулига, Франука и Јербића: *Вредности су друштвено–историјски условљене, релативно стабилне, специфичне творевине и конституенте индивидуалне, групне и друштвене свести; и то оне које настају из искуства или се преузимају из културе на основу потреба за оријентацијом, регулисањем и превладавањем односа према свету који нас окружује и себи самима; који се јављају у облику имплицитних и експлицитних симбола или образаца о пожељним односима и било којем смислу позитивном* (Čulig, Franuko i Jerbić, 1982).

Оно што је заједничко већини одређења појма, који би операционално највише одговарали повезивању вредности са културном партиципацијом, је *елемент пожељног*. Пожељност се односи на схватање и прихватање да је то добро како за појединца тако и за групу и друштво у целини. Такође, већина дефиниција наглашава да вредности поседују афективни, конативни и когнитивни аспект. С друге стране, значајно је да, поред социолошког и психолошког аспекта вредности у дефиницијама наилазимо на социолошке елементе као што су култура, друштво, група и положај појединца у друштвеној структури.

У покушају детаљније анализе природе вредности и вредносних оријентација, незаобилазно се морају детаљније представити најважнији резултати добијени кроз компаративно истраживање⁴ познато као Светска студија вредности⁵ (*World*

---

⁴ Компаративна истраживања и компаративни метод уопште у разматрању друштвених појава присутни су од самог почетка конституисања социологије као посебне науке. Треба нагласити да је и пре Конта, Сорокина, Токвила, Диркема и Вебера било социолога компаративиста као што су Ferguson, Millar i Scotland. Последње деценије 20. века компаративни метод се све више користи у друштвеним наукама па би се могло говорити о својеврсном покрету упоредних међународних истраживања у друштвеним наукама, посебно у социологији, психологији и политичким наукама. Поред академских институција и појединаца, веома важну улогу у подстицању ових истраживања имале су и међународне организације као UNESCO, EU (нпр. Eurobarometer), затим међународне невладине организације и фондације, али и поједини ланци маркетиншких и медијских агенција (нпр. Harris, Gallup). Додатни импулс развоју ових истраживања, из политичког домена, дала је дезинтеграција совјетског блока и намера појединих источноевропских и неких азијских земаља да се трансформацијом укључе у тржишну економију и успоставе демократске системе владавине, а све због потребе за поређењем ових земаља у транзицији са „старим демократијама“.

⁵ Светска студија вредности (*World Values Survey*) је компаративно истраживање социо-културних и политичких промена кроз базичне вредности и уверења, које је спроведено у више од 70 земаља на репрезентативним националним узорцима на свих шест континената. Први талас спроведен је у периоду 1981-1984. године уз учешће 25 земаља, углавном најразвијенијих а од источноевропских земаља обухваћена је једино Мађарска. Други талас истраживања, био је завршен у периоду 1990-1994. године уз учешће 40 земаља од чега 10 источноевропских (Белорусија, Бугарска, Мађарска, Чехословачка, Пољска, Русија, Источна Немачка и три балтичке републике) а из састава СФРЈ само Словенија. Трећи талас је организован у периоду 1995-1998. године уз учешће 65 земаља, од чега су скоро трећину чиниле бивше социјалистичке земље (Азербејџан, Белорусија, БиХ, Бугарска, Чешка, Естонија, Грузија, Хрватска, Источна Немачка, Јерменија, Летонија, Литва,

Values Survey) а који се односе на вредносне орјентације које су у највећој корелацији са културном партиципацијом (варијабле из групе „перцепција живота“, где се налазе оцене о важности „слободног времена“).

На основу добијених података у првим таласима истраживања Инглхарт (Inglehart, 1997) је факторском анализом идентификовао два међусобно ортогонална фактора: (1) *вредности преживљавања*⁶ ÷ *вредности благостања*⁷ (x-osa) и (2) *традиционални ауторитет*⁸ ÷ *секуларно-рационални ауторитет*⁹ (y-osa). Са претензијом да изврши „културно мапирање света“, Инглхарт је позиције земаља на ове две димензије лоцирао у координатном систему (Слика 1). Показало се да се све бивше комунистичке земље групишу у квадранту који комбинује „вредности преживљавања“ и „секуларно-рационални ауторитет“, са изузетком Пољске која је померена према „традиционалном ауторитету“. Иначе, све *источноевропске земље*, осим Пољске, биле су смештене релативно близу једна другој, па их Инглхарт тако и назива (Пантић, 2005: 54). У том координатном систему Северну Европу чиниле су скандинавске земље, Холандија, Данска, Исланд, Велика Британија, Немачка и Швајцарска, док су „у средини“ биле Италија, Шпанија, Белгија, Француска, Португал и Аустрија. У левом доњем квадранту који карактеришу вредности преживљавања и

Мађарска, Македонија, Молдавија, Пољска, Румунија, Русија, Словачка, Словенија, Украјина и Југославија (Србија и Црна Гора). Четврти талас је компетиран у периоду 1999-2004. године и обухватио је 80 земаља а поред наведених бивших социјалистичких земаља обухваћене су још Албанија и Кина, док су Србија и Црна Гора посматране одвојено. Пети талас истраживања обухватао је период 2005 – 2009 и обухватио је 57 земаља, док је шести талас обухвата период 2010 - 2014 и обухвата 55 земаља. У истраживању се користи заједнички инструмент и јединствена методологија прикупљања и обраде података, при чему свака земља финансира сопствена теренска истраживања, док се подаци архивирају централизовано и поред националних извештаја израђују се и заједничке компаративне студије (детаљније на www.worldvaluessurvey.org)

⁶ „Вредности преживљавања“ садрже: мањак осећања среће, одбацивање „спољашњих група“ и „другачијих особа“, високо цењење новца, науке и технологије, уверење да деца васпитањем треба да се науче марљивости и мишљење да предност при запошљавању у доба кризе треба да имају земљаци.

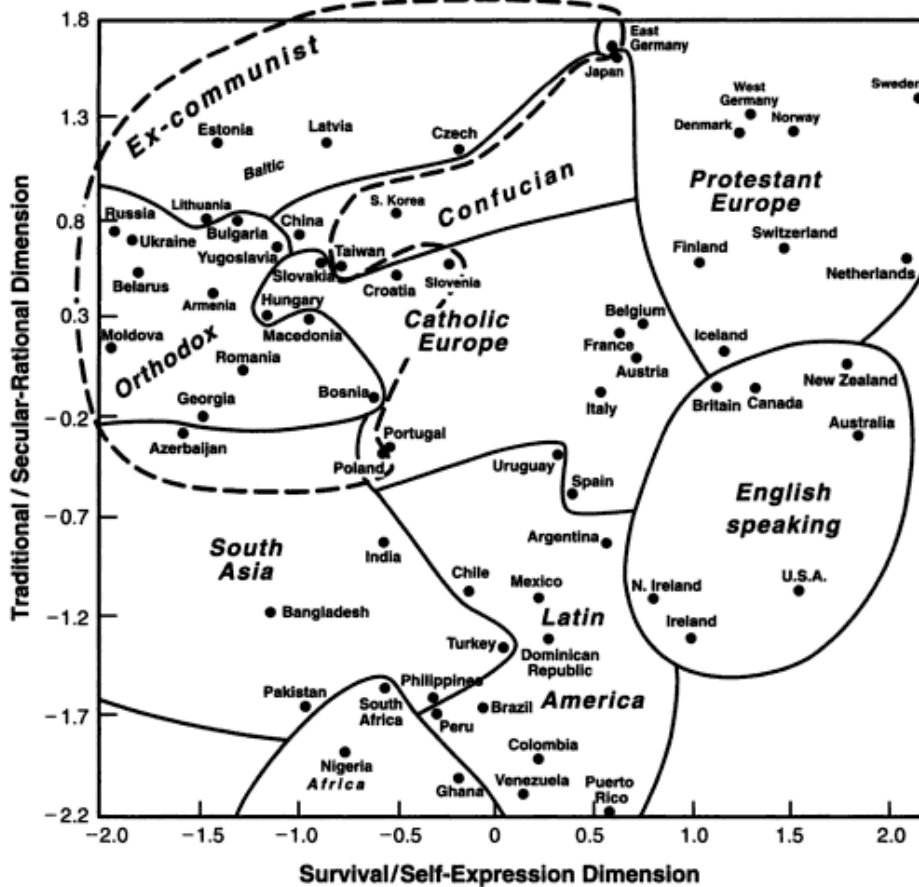
⁷ „Вредности благостања“ садрже: поверење у друге људе, очување животне средине, солидарност, предност идејама у односу на новац (постматеријализам), задовољство животом, толеранција према сексуалним мањинама и уверење да се васпитањем код деце требају развијати креативност и маштовитост.

⁸ „Традиционални ауторитет“ обухвата: осећање националног поноса, комплекс религиозних вредности, уверење да је породица најважнија институција, високо вредновање рада и марљивости и уверење да деца васпитањем треба да се науче послушности и поштовању старијих.

⁹ „Секуларно-рационални ауторитет“ подразумева: амбициозност, високо цењење политике, високо толерантан став према разводу брака и уверење да се васпитањем код деце требају развијати осећање одговорности, одлучност и штедљивост.

традиционални ауторитет налазиле су се две афричке земље, док су у квадранту „традиционални ауторитет“ – „вредности обиља“ земље Северне Америке, при чему су САД ближе „традиционални ауторитету“ него Канада (Пантић, 2005: 55).

Слика 1. Положај 65 држава на две димензије крос-културних варијација:
World Values Surveys, 1990-1991 и 1995-1998

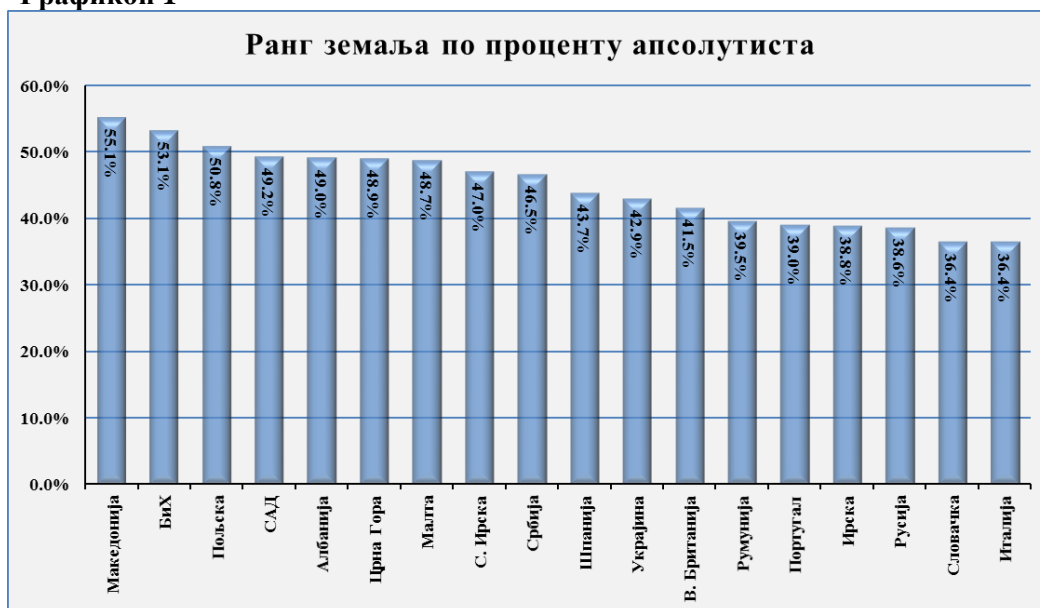

Извор: Inglehart i Baker, 2000: p. 29, Figure 1.

Одмах упада у очи извесна контрадикторност положаја САД која се огледа у високим скоровима на скали вредности обиља (неки аутори их називају и вредности самоизражавања) и јачања орјентације ка традиционалном ауторитету. Оваква ситуација је од стране неких аутора (Baker, 2005) оцењена као вредносна криза. Поменути аутор пише да постоје три приступа тумачењу те кризе иако би прво било потребно уопште доказати да ли уопште постоји озбиљна криза вредности и шта се тачно под тим подразумева. Први прилаз, наглашава слабљење традиционалних америчких вредности, али сами резултати Светске

студије вредности показују задржавање оријентације већине Американаца ка „традиционалном ауторитету“. Други прилаз, наглашава неповољност проистеклу из поређења са другим нацијама, где је критеријум схватање традиционалног друштва као а priori доброг. Трећи, можда најзанимљивији, прилаз заснива се на тези о постојању вредносног расцепа између оних који тврде да постоје општа и непромењива морална правила којих се људи морају беспоговорно држати (апсолутисти) и оних који мисле да моралне норме варирају у зависности од места и времена и да је појединцу остављено да се понаша у зависности од ситуације (релативисти). Операционализацијом ове тезе у WVS могуће је уочити велике разлике у распрострањености ове две оријентације (на основу опредељења самих испитаника) кроз рангове појединих земаља (Графикони 1 и 2).

Графикон 1

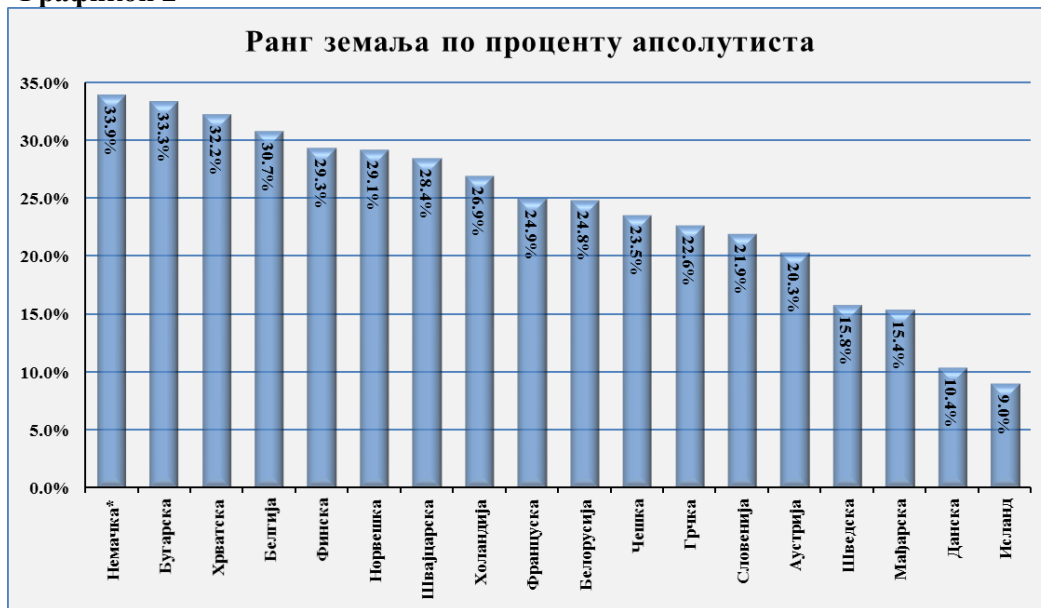
Извор: Пантић, 2005: 55, фуснота 5.

Највећи број апсолутиста имају две бивше републике СФРЈ а данас самосталне државе Македонија и БиХ, затим следе Пољска и САД, о чијој контрадикторности положаја је било речи у претходном тексту, затим поново једна бивша република СФРЈ а данас самостална држава Црна Гора, уз Албанију, Малту и Северну Ирску. Према овом истраживању Србија је имала 46,5 % апсолутиста, што значи да је у првих 10 ранжираних земаља чак 4 из бивше СФРЈ, а ако томе додамо и Албанију у непосредном суседству долазимо до половине земаља из овог региона у првих десет рангова.

Више од трећине апсолутиста имају Шпанија, Велика Британија, Румунија, Ирска, Русија, Италија и Западна Немачка. Остале земље (Графикон 2) имају испод трећине апсолутиста, а најмање скандинавске земље Шведска, Данска и Исланд.

Графикон 2

Извор: Пантић, 2005: 55-56, фуснота 5.

*Подаци за Западну Немачку

Уколико, земље групишемо према критеријуму економског развоја и представимо кроз непондерисане проценте, земље у развоју би имале око 47 % апсолутиста, развијене западне земље 30 %, бивше комунистичке земље око 40 % (с тим да је код оних земаља које су већ у ЕУ тај проценат око 32 %, а код осталих више од 45 %), док би светски просек био између 37 и 40 %.

Генерално посматрано, изнети подаци јасно упућују на закључак да су вредности грађана бивших комунистичких земаља које су постале чланице ЕУ у просеку сличне са ранијим чланицама, док су вредности бивших комунистичких земаља које још нису ушле у ЕУ веома сличне. С друге стране, поједина истраживања показују и постојање сличности вредносних конфликта у бившим комунистичким земљама (Goljenkova, 2006; Pantić, 1996), где је постојао конфликт између етатистичких вредности (ослањање на државу и вредности сигурности) и либералних вредности (слобода, предузимљивост, одговорност). До средине деведесетих година већину источноевропских земаља у вредносном

смислу карактерисало је стање перманентног сукоба великог броја супротстављених вредности (егалитаризам – диференцијација, колективизам – индивидуализам, затвореност – отвореност према свету, ауторитарност – демократија).

Резултати из четвртог таласа Светске студије вредности, везани за источноевропске земље, показују да је већина земаља остала груписана у квадранту који комбинује „вредности оскудице“ и „секуларно-рационални ауторитет“, изузев Пољске и Словеније где је уочен пад „вредности оскудице“. И поред ових промена, заједничка оцена већине аутора је да се не може говорити о трендовима, него је пре свега реч о осцилацијама. Ипак, уз извесне изузетке, може се рећи да постоји померање вредносних позиција земаља током времена у складу са три правилности: (1) *од сиромашних ка богатим земљама*, (2) *од „вредности преживљавања“ ка „вредности обиља“* и (3) *од „вредности традиционалног ауторитета“ ка „вредностима секуларно-рационалног ауторитета“* (Пантић, 2005: 59). Већина бивших социјалистичких земаља у вредносном смислу се веома мало променила у периоду од 1990 до 2000. године, што је, између осталог, последица релативно малих промена социјалне структуре иако се на први поглед чини да су те промене биле велике, чак и драматичне. Мора се имати у виду и постојање „инерције свести“ која доводи до кашњења вредносних промена у односу на структурне промене, посебно у домену социјалне диференцијације где реално разликовање у домену свести релативно заостаје за реалним постојањем група транзиционих добитника и губитника. Оваква ситуација одговара ранијим сазнањима да су важне културне промене релативно споре и да су укореењени вредносни системи веома стабилни и тешко промењиви.

Сличност или подударност вредности бивших југословенских република у овом периоду транзиције најбоље се могу видети кроз анализу¹⁰ Драгомира Пантића (Пантић, 2005) у табели 1.

---

¹⁰ Анализа је обављена коришћењем интеркорелационе матрице одабраних вредности које имају већ раније доказану теоријску тежину. Одабране су 22 такве вредности и издвојене све бивше југословенске републике, да би се за сваки пар земаља израчунао коефицијент корелације ранга (*ro*).

Табела 1. Коefицијенти корелације ранга вредности за бивше републике СФРЈ

Земље	Србија	Црна Гора	Словенија	Хрватска	БиХ	Македонија
Србија	-	0.96	0.91	0.89	0.79	0.82
Црна Гора	0.96	-	0.84	0.85	0.73	0.72
Словенија	0.91	0.84	-	0.83	0.76	0.83
Хрватска	0.89	0.85	0.83	-	0.79	0.71
БиХ	0.79	0.73	0.76	0.79	-	0.79
Македонија	0.82	0.72	0.83	0.71	0.79	-
Просек	0.87	0.82	0.83	0.81	0.77	0.77

Извор: Модификовано према Пантић, 2005; Табела 1

Сви коefицијенти између бивших република СФРЈ су у рангу високих и врло високих а највећи је између Србије и Црне Горе (0,96), што значи постојање скоро идентичних вредности и рангирања вредносних приоритета. Међутим, мора се нагласити да то не подразумева да међу њима уопште нема разлика у рангирању вредности. Осим Словеније, све остале земље, бивше републике СФРЈ, налазе се у квадранту координатног система који карактеришу „вредности оскудице“ и „секуарно-рационалног ауторитета“. Инглхартов налаз о „вредносној сличности бивших комунистичких земаља“ потврдиле су и независне анализе на различитим узорцима варијабли из Светске студије вредности, али и нека слична истраживања. Међутим, ову „сличност“ вредносних приоритета код бивших комунистичких земаља је тешко повезати са деловањем, рецимо историјских или економских фактора узетих појединачно, али и културних фактора иако је несумњиво да се културна позадина налази у темељима вредносних приоритета у источноевропским земљама у процесу друштвене трансформације. Такође, овде не треба занемарити ни проспективну карактеристику вредности, тј. постоји могућност да је међусобна сличност вредносних приоритета источноевропских земаља условљена њиховом садашњом (већинском) политичком оријентацијом ка европским интеграцијама и испуњавању критеријума које такве интеграције захтевају. У овом контексту треба имати у виду и процесе глобализације и њихов утицај на промене у вредносној сфери кроз специфичне начине утицаја различитих фактора иницираних овим процесима.

Подаци из трећег, четвртог и петог таласа Светске студије вредности¹¹ који се односе на Србију (Pavlović, 2010) показали су да је 1996. године већина испитаника (56.4%) имала релативно позитиван однос према демократском начину владавине док су аутократе чиниле само око 6.1% популације. Непосредно након почетка друштвене трансформације 2000. године, проценат демократски оријентисаних испитаника порастао је за преко 10 процената, тако да је тада чинио преко две трећине популације (68.6%). Међутим, само 6 година касније (2006. године), уочава се тренд пада процента демократски оријентисаних грађана за чак 22.9 процената и крајем те године износи 45.7% (Графикон 3). Највећи део дотадашњег демократског корпуса „прешао“ је у тзв. мешовити тип¹², док се нешто мањи део „вратио“ у аутократски вредносни корпус (Pavlović, 2010).¹³ Дакле, без обзира на велике промене изазване почетком и током постсоцијалистичке трансформације, уочене су релативно велике флукуације код прихватања демократског начина владавине и вредности које одређују овај тип политичког система у првих десет година транзиције. Најбоља илустрација ових трендова је и податак да је крајем прве деценије трансформацијских процеса подршка демократском начину владавине и даље испод 50%, што је и ниже од регистрованог нивоа средином деведесетих година. Као што је случај са већином сличних појава, узроке оваквих трендова треба тражити првенствено у друштвено-историјском и друштвено-политичком контексту тог времена. Живот у систему у коме су глобалне тенденције и међународни утицаји изазвали велики број поремећаја и проблема на основном нивоу функционисања, створио је велика очекивања већине друштвених група од новог система, али су се та очекивања

---

¹¹ У анализи су коришћени подаци из трећег, четвртог и петог таласа Светске студије вредности који су у Србији спроведени 1996, 2001. и 2006. године. Трећи и четврти талас у Србији спровео је Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука, док је пети талас спровео TNS Medium Gallup. Истраживања су спроведена на случајном узорку пунолетних грађана Србије без Косова и Метохије, путем стандаризованих, *face-to-face* интервјуа (Pavlović, 2010).

¹² Мешовити тип карактеришу испитаници којима је „добар и један и други тип владавине“, али о они који одбацују оба типа политичког система.

¹³ Називи категорија (група) испитаника, наравно, не описују њихове чланове (појединце) као типове, него само показују њихове преференције политичког система. Иначе, у овом конкретном случају испитаници су на четворостепеној скали Ликертовог типа оцењивали колико је добар или лош демократски политички систем (веома или углавном) насупрот аналогној процени о јаким вођи који влада без скупштине и избора. Груписањем одговора испитаника конструисана је коришћена типологија: аутократа (испитаник који власт јаког вође сматра добром, а демократски облик владавине лошим), демократа (вреднује демократски, а одбацује ауторитарни облик) и мешовит тип (подједнако прихвата или одбацује и један и други облик владавине).

веома брзо распршила и почетни ентузијазам је брзо спласнуо да би се нови вредносни систем одржао дуже време и омогућио стабилизацију нових друштвених односа. Због тога се и дошло до ситуације да значајан број грађана није задовољан ни са једним од ова два система (профил „мешовитог типа“), што доводи до дистанцирања од система.

Графикон 3

Извор: модификовано према Pavlović, 2010: 46, Табела бр. 1

Како наглашавају Инглхарт и Бејкер, подаци из истраживања у оквиру Светске студије вредности показују како масовне културне промене делују на постојаност препознатљивих традиционалних вредности. Индустријализација промовише прелазак са традиционалног ка секуларно-рационалним вредностима, а успон постиндустријског друштва доноси заокрет ка више поверења, толеранције, благостање и постматериалистичке вредности. С друге стране, економска криза и осиромашење већине друштвених група тежи да покрене друштво у супротном смеру. Даљим економским развојем, утицај традиционалних система вредности ће вероватно нестати, међутим, системи веровања показују изузетну издржљивост и отпорност. Теоретичари модернизације су делимично у праву. Успон индустријског друштва је повезан са кохерентним културним померањима са традиционалних система вредности, а успон постиндустријског друштва повезан је са удаљавањем од апсолутних норми и вредности ка рационалности, толеранцији и постиндустријским вредностима.

Економски развој тежи да гура друштва у заједничком правцу, али уместо да конвергирају, изгледа да се крећу по паралелним путањама обликованим својим културним наслеђем.

Због тога, Инглхарт и Бејкер предлажу неколико модификације теорије модернизације. Прво, модернизација не прати линеарном путању. Успон услужног сектора и прелазак ка друштву знања је повезано са културним променама различитим од оних које карактеришу индустријализацију. Штавише, дуготрајна економска крза може да преокрене ефекте модернизације, што је резултирало повратку ка традиционалним вредностима. Друго, теза о секуларизацији је веома поједностављена. Истраживачки налази указују на то да се углавном она односи на фазу индустријализације при прелазу из аграрног друштва у индустријско друштво, која је завршена пре извесног времена у најразвијенијим индустријским друштвима. Ова промена је повезана са великим падом улоге цркве, што је навело Маркса и друге да претпоставе да ће, на дужи рок, верска уверења изумрети. Прелазак са аграрног ка урбаном индустријском друштву смањује значај организоване религије, али то је противтежа све веће забринутости за смисао и сврху живота. Верских уверења и даље постоје, и духовне бриге, широко дефинисане, постају све распрострањеније у напредним индустријским друштвима. Треће, културне промене изгледа имају зависни путању. Економски развој тежи да донесе опште културне промене, али чињеница да је друштво историјски обликовано од протестантизма или конфучијанизма или ислама оставља културну баштину са трајним ефектима који утичу на каснији развој. Четврто, погрешно је културне промене тумачити као „американизацију“. Процесом индустријализације друштва уопште не постају слична Сједињеним Државама. У ствари, САД изгледају као да су посебан случај, јер многи посматрачи америчког живота су тврдили да американци имају много традиционалних вредности и уверења него у било ком другом једнако просперитетном друштву. Економски развој је повезан са великим променама у преовлађујућим вредностима и уверењима: погледи на свет богатих друштава разликују се од сиромашних друштава. То не мора нужно да значи културну конвергенцију и не предвиђа општи правац културне промене, али даје неке параметре о вероватноћи да ће до таквих промена доћи (Inglehart & Baker, 2000).

Вредности благостања или самоизражавања (self-expression values), онако како их дефинише Инглхарт (Inglehart, 2005a; 2005b; 2007; Inglehart i Welzel, 2003; 2005a; 2005b; Welzel et al. 2005; Welzel et al., 2003), јесу синдром који обухвата постматеријалистичке вредности, неконвенционалне облике политичке партиципације, толеранцију маргиналних група и субјективно благостање. У питању је једна од две димензије крос-културних варијација, која се развија као последица утицаја социо-економског развоја и, по теорији, има узрочан утицај на јављање и опстанак демократских институција једног друштва, тј. демократског система, па се сматра и субјективним аспектом демократске политичке културе (Pavlović, 2006).

Могло би се рећи да је у теорији овог аутора процес уместо дедуктивним (од дефинисања ка операционализацији) ишао обрнутим, индуктивним путем, од уочених диспозиција ка њиховом теоријском обједињавању. То се најбоље види у самој дефиницији вредности самоизражавања која представља набрајање елемената које концепт обухвата. Управо неконзистентно и дескриптивно дефинисање појма условило је извесне мањкавости концепта вредности самоизражавања, пре свега избор индикатора и начин њихове операционализације који би управо требало да буду условљени претходно постојећим одређењем. На нивоу теорије, значај истраживања вредности самоизражавања је веома велики. Изнад свега, с обзиром на то да је у питању релативно нов концепт, он до сада није био предмет детаљније теоријске или емпиријске анализе, како у нашој земљи, тако и шире. С друге стране, будући да су у питању вредности које су, према теоријском концепту, у основи сваког демократског понашања појединца, односно, демократске политичке културе, њихово истраживање додатно добија на значају у Србији, средини у којој су се релативно недавно десиле корените друштвене промене које су довеле до слома ауторитарног режима и успостављања демократских институција. Инглхартова теорија предвиђа да су такве промене могуће једино у ситуацији раширености вредности самоизражавања из кога може да следи и конкретан значај оваквих истраживања која могу указати на квалитет политичке културе у Србији. Ово је нарочито значајно уколико се има у виду да је Србија била укључена у трећи (1996. године) и четврти талас Светске студије вредности (2001. године) и да је иста батерија питања коришћена два пута у

популацији Србије у последњих десет година, чиме се ствара реална могућност неке врсте квазилогитудиналне анализе вредности самоизражавања, која може дати податке о могућим правцима даљег друштвеног развоја, нарочито у сфери политичког понашања (Pavlović, 2009).

1.1 Теорије модернизације

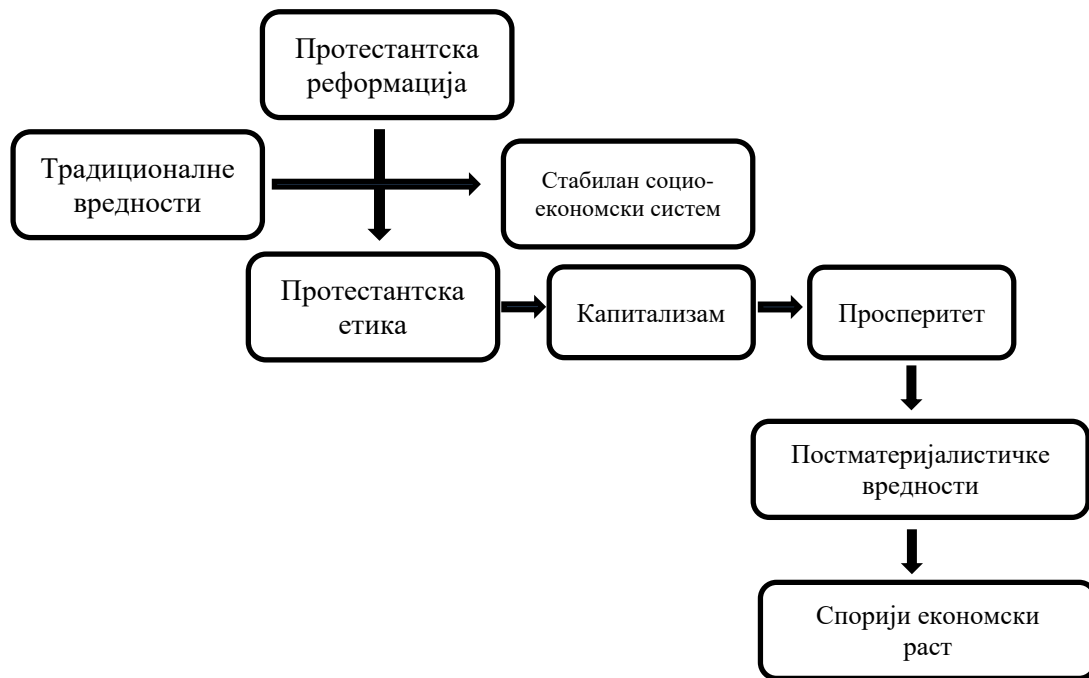
Теоретичари модернизације тврдили су да економски развој доноси културне промене. Економски развој је, у складу са овим теоријским ставовима, повезан са напретком од апсолутних норми и вредности према рационалности, толеранцији, поверењу и партиципацији, па прелазак од традиционализма ка модернизму има велики утицај на вредносне обрасце. Важне карактеристике ове трансформације често се огледају преко читавог спектра процеса као што су: индустријализација, урбанизација, демократизација, секуларизација, професионализација и сл. Теорија модернизације развила се у ери просветитељства, из уверења да ће технолошки напредак човечанству омогућити већу контролу над природом и заснована је на идеји људског прогреса. Сама идеја релативно је новијег датума, посматрајући из историјске перспективе. Све док човек није остварио значајнију контролу над својим окружењем и док су претежно пољопривредна друштва била у стању условне равнотеже, где се из генерације у генерацију нису дешавале значајније промене, идеја људског напретка изгледала је прилично магловито. Ситуација је почела да се мења тек онда када се појавила нека врста одрживог економског раста. Економски раст почео је да превазилази раст популације са тржишном револуцијом која је дала подстицај преиндустријском капитализму у урбаним деловима Европе у касном средњем веку (Inglehart i Welzel, 2005a). Када се то догодило, појавиле су се филозофије хуманизма и просветитељства, као и убеђење да ће технолошке иновације помоћи човеку да превазиђе ограничења која му средина намеће (Pavlović, 2009: 13)

Инглхарт је прихватио Веберово (Weber, 1958) мишљење да је протестантизам прерастао у својеврстан вредносни систем који је акумулацију

капитала ради богаћења видео као „знак божије милости“.¹⁴ На основу тога Инглхарт формулише своје тумачење дугорочних економских последица протестантизма (Шема бр. 1):

Шема 1. Дугорочне економске последице пораста протестантске етике

Извор: Inglehart, 1990: 54, Figure 1-8.

Инглхарт није прихватио тезу да је протестантизам почетна тачка економског развоја Европе, јер се, по његовом мишљењу, протестантизам ширио као последица промењених производних услова преиндустријског капитализма средњег века (Inglehart i Welzel, 2005a).

Пољопривредна производња у Западној Европи крајем средњег века постала је продуктивнија што је довело до стварања породичних фарми са већим власничким правима, приступом некој врсти тржишта, али и значајнијом аутономијом у избору типа делатности у пољопривреди. То је довело до већих пољопривредних вишкова и иницирања тржишне револуције у Западној Европи

¹⁴ Треба нагласити да је Инглхарт у протестантској етици и реформацији видео један шири феномен који је означио као слом традиционалних културних баријера за економску модернизацију.

(крај 14 и почетак 15. века). Последица је била логична, раст преиндустријског капитализма и нека врста врло ограничене форме демократског начина владавине (бар у економској сфери друштвеног система) поставили су основ за појаву и прихватање протестантизма калвинистичког типа. Три века након реформације појавио се капитализам, већином у протестантским регионима Европе. Великим економским динамизмом, капитализам је водио убрзаној индустријализацији која је у почетним периодима била карактеристична за протестантске зоне, што је у модерном добу, а нарочито после Другог светског рата, у друштвима развијених западних земаља довело до изузетног нивоа друштвеног богатства.

У другој половини двадесетог века у развијеним индустријским земљама дешава се супротан процес културних промена, нарочито у оним регионима који су историјски биле протестантски. Природном сменом генерација, дошло се до генерација које су одгајане у том великом просперитету и огромној економској сигурности, те су дугорочне последице таквог економског развоја довеле до појаве тзв. постматеријалистичких вредности у овим срединама, које су за последицу има успоравање даљег економског раста и померање друштвених приоритета изван економске сфере (Inglehart, 2002; Inglehart i Baker, 2000; Inglehart i Abramson, 1994; 1999). Осећај егзистенцијалне сигурности и физичког опстанка условљава велики значај социоекономског развоја, јер се економске тешкоће одражавају на најосновније људске потребе и њихове последице се осећају тренутно. Значај социоекономског развоја за сам опстанак смешта га на почетак узрочног ланца развоја одређеног друштва. Другачије речено, „да ли људи одрастају у друштву са 300 или 30,000 долара по глави становника годишње, има директнији утицај на њихов свакодневни живот, него то да ли одрастају у земљи која има слободне изборе или не“ (Inglehart & Welzel, 2005a, p. 23).

Иначе, ова теза о постматеријализму (раније коришћен термин је пост-буржоаске вредности, на супрот инструменталних) као процесу промене вредности „сменом генерација“, заснована је на две хипотезе (Inglehart, 1990): Хипотеза оскудице. У основи ове хипотезе је „теорија потреба“ (Maslow, 1970), где приоритети појединца одражавају социоекономске услове, при чему се највећа субјективна вредност придаје најважнијим незадовољеним потребама. Ова

хипотеза у својој основи има базичну поделу између материјалних (физички опстанак) и нематеријалних потреба (поштовање, самоизражавање) тј. Масловљеве потребе нижег и вишег реда. Пошто су материјалне потребе базичног карактера, када оне нису задовољене, узимају примат над свим осталим потребама. С друге стране, када су материјалне потребе задовољене, индукују се неке друге (постматеријалистичке) потребе. Због тога, у ситуацији сиромаштва и оскудице, људи више вреднују материјалистичке потребе и материјалистичке вредности, док ће у условима просперитета прихватати постматеријалистичке циљеве и вредносна усмерења. Међутим, хипотеза да постоји јасна корелација између социоекономског развоја и доминације постматеријалистичких вредности може бити доведена у питање, између осталог, и због тога што вредности одражавају „субјективни осећај сигурности“, а не стварни економски положај појединца за себе. Субјективни осећај сигурности је условљен и културолошким факторима и квалитетом институција у периоду ране социјализације појединца.

Хипотеза социјализације. Пресудан значај у формирању вредности имају прве године живота, закључно са раном адолесценцијом, јер људи теже да задрже рано усвојене преференције. Иако Инглхарт прихвата могућност промене у одраслом добу, ипак наглашава да „статистичка вероватноћа промена у базичној структури личности нагло опада након што појединац достигне зрелост (Inglehart, 1990, p. 69).

Прва хипотеза наглашава да (економски) просперитет подстицајно утиче на ширење постматеријалистичких вредности, док друга наглашава да се индивидуалне и друштвене вредности не мењају у кратким временским периодима. Због тога, фундаменталне промене вредности одвијају се постепено, како млађе генерације смењују старије у одраслој популацији одређеног друштва. У складу са тим, након дужег периода економске и физичке сигурности и већег броја генерација које су одрастале у таквом окружењу, могу се очекивати значајне разлике између вредносних приоритета млађих и старијих група услед значајно различитих формативних искустава социјализације. Међутим, постоје велике разлике у ставовима око дужине временског периода економског просперитета и његових друштвено-политичких последица. Процене су да је дужина тог периода

од 10 до чак 20 година у зависности од типа друштвено-економског уређења и историјског наслеђа (ратови, нагле промене у социо-економском контексту и сл.).

Прва истраживања¹⁵ постматеријалистичке тезе о вредносним променама потврдила су изложене хипотезе и предвиђања јер су регистроване узрасне разлике у очекиваном правцу. Материјалистичке вредности доминантне су у старијим кохортама, али што је кохорта млађа, бројност материјалиста опада, док број постматеријалиста расте. Овакве разлике могле би бити последица тенденција да појединци више прихватају материјалистичке вредности са повећавањем година старости, међутим, показало се да групе не постају више материјалистичке са повећавањем година старости, већ да свака кохорта задржава своју релативну позицију (Abramson & Inglehart, 1992; Inglehart & Abramson, 1994). Свака нова старосна група укључена у истраживања касније више прихвата постматеријалистичке вредности него претходне и задржава ту карактеристику. Дакле, степен прихватања (пост)материјалистичких вредности једне исте групе мерено у различитим периодима истраживања има минималне варијације. С друге стране, у једном истом периоду истраживања степен прихватања ових вредности различитих узрасних група показује тенденцију пораста постматеријалистичких вредности у односу на узраст. Наравно, ове тенденције нису линеарне и законите јер долази до периодичних флукуација које Инглхарт приписује дејству екстерних ефеката, тј. наглим променама у социо-економском окружењу, који, у складу са хипотезом оскудице, могу довести до краткотрајних промена вредносних приоритета у складу са типом, структуром и јачином дејства тих екстерних фактора. Дакле, уколико су сви други услови једнаки, стабилне међугенерацijske разлике значе да постоји дугорочна тенденција ка ширењу постматеријалистичких вредности, како млађе генерације смењују старије. У складу са хипотезом социјализације, промене се дешавају само у земљама у којима је било значајнијег економског раста. У 19 од 23 развијене земље за које постоје подаци, уочена је тенденција ка већем прихватању постматеријалистичких вредности. Са

---

¹⁵ Истраживање из 1970. године које је обухватило шест западноевропских земаља - Велику Британију, Француску, Западну Немачку, Италију, Белгију и Холандију (Inglehart, 1971). Вредности су мерене стандардном батеријом са четири циља - борбу против раста цена, одржавање реда у држави (материјалистичке вредности), заштиту слободе говора и давање већег учешћа народу у важним одлукама владе (постматеријалистичке вредности).

друге стране, у 74% мање развијених земаља уочене су супротне тенденције, уз статистички занемарљиве генерацијске разлике у вези са прихватањем ових вредности. Високи нивои богатства у одређеној земљи у одређеном тренутку доводе до високе пропорције постматеријалистичких вредности код узрасних група социјализованих у таквим условима, тако да висока стопа економског раста имплицира релативно брзо ширење оваквих вредности. Стога, може се рећи да тенденције ка пост-материјалистичким вредностима нису глобални феномени, већ су ограничени на државе које су оствариле дугорочнији и стабилнији економски раст у смислу акумулације апсолутног богатства, што додатно ојачава тезу да у основи оваквих кретања нису ефекти животног циклуса јер би уочене промене у том случају требало да буду карактеристика било ког друштва, што су поменута лонгитудинална истраживања јасно показала. То је довело до тога да у каснијим радовима Инглхарт (Инглехарт, 2007) посматра ширење постматеријалистичких вредности само као један аспект ширег процеса културних промена који преобликују скоро све сфере друштва.

1.2 Ревизија теорија модернизације и вредности благостања

Теоријска и емпиријска истраживања социоекономског развоја последњих неколико деценија довела су до стварање два приступа. Први приступ истиче конвергенцију вредности као последицу модернизације тј. опште снаге која подстиче културне промене, које се, пре свега, огледају кроз опадање прихватања традиционалних вредности и њихове замене „модернијим“ вредностима. С друге стране, групе аутора тврде да традиционалне вредности опстају без обзира на економске и политичке промене и претпостављају да су вредности релативно независне од економских услова. Управо због тога конвергенција ка одређеном склопу модерних вредности није вероватна, јер традиционалне вредности настављају да врше независан утицај на културне промене узроковане социоекономским развојем. Ова супротстављена гледишта су описана и у два модела интерпретације промене вредности - *моделу модернизације* и *моделу културализма* (Arts et al., 2003).

Инглхарт наглашава да социо-економски развој тежи да одређена друштва усмерава у правцу који се може лакше предвидети. С друге стране, културне

промене су у извесном смислу зависне од пута којим се одређено друштво кретало у прошлости. Чињеница да је одређено друштво историјски протестантско, православно, хришћанско, исламско и сл. манифестује се у целовитим културним зонама у којима опстају дистинктивни вредносни системи који егзистирају чак и када се контролише ниво социоекономског развоја. Разлике између друштава које припадају различитим културним зонама, у вези са одређеним скупом вредности, велике су и данас, као и пре скоро две деценије.

Теза о конвергенцији вредности као последица модернизације говори да се различита друштва крећу путевима који се у извесној тачки секу, тј. спајају. То је најбоље описано познатом Фукујамином тезом о крају историје. Теза о перзистенцији традиционалних вредности друштва посматра се као условно статична (у вези са изменама доминантних вредносних система), при том, на извесној, стабилној међусобној удаљености (Pavlović, 2009: 18).

Инглхартово стајалиште је комбинација два наведена у складу са којим се различита друштва крећу у одређеном правцу, под дејством истих фактора (утицај социоекономског развоја), али се крећу паралелним путањама (утицај историјских фактора и традиционалних култура одређеног друштва). Разлог за то јесте, како наглашава Инглхарт, чињеница да се утицај социоекономског развоја на културне промене одвија у две фазе, чиме он релативно значајно одступа од класичне теорије модернизације и развија тзв. *ревидирану теорију модернизације* (Inglehart & Welzel, 2005a). Ова ревидирана теорија модернизације разликује индустријску и постиндустријску фазу модернизације које производе две димензије културних промена. Тако доминантна последица модернизације престаје да буде само ширење постматеријалистичких вредности, будући да су ове вредности, у складу са новим схватањем и померањем теоријског фокуса, део једног ширег вредносног система.

Индустријска фаза модернизације описана је у класичној теорији модернизације. Даље, појава постиндустријског друштва доводи до нових промена у другим правцима. Већина људи више не ради у фабрикама, већ са људима, симболима и информацијама. Главни производи рада су иновације, знање и идеје и отуд људи пре „*мисле него што раде*“ (Fukuјama, 2002; 116). Потреба за когнитивним вештинама увећава потребу за бољим образовањем. Све

виши нивои образовања, чине људе интелектуално независнијим јер више не зависе од интерпретација света која им се намеће. Нагли развој масовних медија и информационих технологија нуди људима и веће могућности приступа знању и информацијама. Стога, растући нивои образовања, когнитивних и информационих вештина у економским активностима, као и додатно умножавање знања путем медија, чине људе интелектуално независнијим. Такође, долази до дестандардизације економских активности и друштвеног живота.

Из ових сазнања проистиче да ове две фазе модернизације, индустријска и постиндустријска, имају различит утицај на две димензије културних промена. Економски раст и растући нивои материјалног напретка заједнички су код обе фазе, што води ка јачем осећају егзистенцијалне сигурности која је подстицајна и за секуларно-рационалне и за вредности благостања па, самим тим, обе врсте вредности теже да буду све прихваћеније током обе фазе модернизације. Али, изузев заједничке тенденције увећања егзистенцијалне сигурности, индустријска и постиндустријска фаза разликују се у вези са степеном развијања индивидуалне аутономије, чиме оне подстичу развој два скупа вредности у различитом степену (Pavlović, 2009: 20). Основна разлика је да индустријска фаза модернизације доноси са собом секуларизацију ауторитета, док постиндустријска фаза доводи до еманципације од ауторитета (Inglehart & Welzel, 2005a: 25). Индивидуализована организација људских активности и њој одговарајућа аутономија појединца у друштву за последицу има растуће прихватање вредности благостања. Овај процес одражава својеврсну *хуманистичку трансформацију модернизације* (Inglehart & Welzel, 2005a: 47) јер је растуће прихватање вредности благостања постало кључна манифестација културне модернизације.

На основу података добијених из Светске студије вредности, Инглхарт је анализом (факторском) идентификовао две димензије крос-културних варијација. (Baker, 2005; Inglehart, 1997; Inglehart & Baker, 2000, Inglehart & Welzel, 2005a). Табела 2 приказује структура две димензије на нивоу држава као јединице анализе. Димензије су идентификоване на основу података прикупљених у четири таласа Светске студије вредности која обухвата око 200 истраживања у преко 70 земаља.

Табела 2. Структура две димензије на нивоу државе као јединице анализе

Традиционално / секуларно-рационалне вредности		Вредности преживљавања / вредности благостања	
Ставови	Засићење	Ставови	Засићење
Бог је веома важан у животу	.91	Материјалистичке вредности	.87
Важније је да дете научи послушност и религиозност него независност и одлучност	.88	Описује себе као не баш срећну особу	.81
Наглашен осећај националног поноса	.81	Никада није и никада не би потписао петицију	.74
Веће поштовања ауторитета	.73	Треба бити опрезан када се верује другим људима	.46
% објашњене варијансе	46%	% објашњене варијансе	25%

Извор: Модификовано према Inglehart & Welzel, 2005a: 49.

Првој димензији Инглхарт даје назив традиционалне насупрот секуларно/рационалним вредностима. Традиционални део димензије садржи ставове усмерене ка поштовању ауторитета. Насупрот њима су секуларно-рационалне вредности које се често називају постмодерне вредности и карактеристичне су за развијена друштва. Другу димензију чине вредности преживљавања и вредности благостања. У основи ове димензије је поларизација између материјалистичких и постматеријалистичких вредности, односно смањење наглашавања економске и физичке сигурности а повећање нагласка на субјективном осећају благостања и квалитета живота. Становништво земаља са ниским животним стандардом, које карактеришу ниска и нередовна примања, несигурност више вреднују економску и физичку сигурност, имају наглашенији осећај угрожености од етничке разноврсности и културних промена (Baker, 2005: 22). Осећај угрожености доводи до етничког дистанцирања од мањинских група, инсистирању на традиционалним полним улогама, ауторитарном моделу друштвене организације живота итд.

Слична структура две димензије појављује се и када је ниво анализе појединац тј. индивидуални ниво анализе (Табела 3). Две димензије објашњавају мање варијансе него одговарајуће димензије на агрегатном нивоу анализе. Инглхарт сматра да је то последица *случајне грешке мерења које се у случају агрегатног нивоа анализе поништавају*. Ове две димензије се издвајају и на

подацима заснованим на другачијим мерним поступцима, типовима узорка и другим временским периодима (Inglehart, 2007).

Табела 3. Структура две димензије на индивидуалном нивоу анализе

Традиционално / секуларно-рационалне вредности		Вредности преживљавања / вредности благостања	
Ставови	Засићење	Ставови	Засићење
Бог је веома важан у животу	.70	Материјалистичке вредности	.59
Важније је да дете научи послушност и религиозност него независност и одлучност	.61	Описује себе као не баш срећну особу	.59
Наглашен осећај националног поноса	.60	Никада није и никада не би потписао петицију	.54
Веће поштовања ауторитета	.51	Треба бити опрезан када се верује другим људима	.44
% објашњене варијансе	26%	% објашњене варијансе	13%

Извор: Модификовано¹⁶ према Inglehart & Welzel, 2005a: 51.

Као што је раније речено, традиционално/секуларно рационална димензија повезана је са преласком од аграрног ка индустријском друштву и показује високу позитивну корелацију са процентом запослених у индустријском сектору ($r = .61$) док, са друге стране, показује негативну корелацију са процентом радне снаге у пољопривредном сектору ($r = -.49$) и слабу корелацију са процентом запослених у услужном сектору ($r = .19$) (Inglehart & Welzel, 2005a: 61).

Друга димензија повезана је са преласком од индустријског ка постиндустријском друштву са. са појавом услужне економије где је корелација са процентом радне снаге у услужном сектору $r = .73$ и негативна корелација са процентом радне снаге у пољопривредном сектору ($r = -.46$), односно индустријском сектору ($r = -.21$). Такође, Овакве тенденције уочене су и на индивидуалном нивоу анализе. Друштвене групе са вишим примањима, вишим

¹⁶ У оригиналној Инглхартовој теорији постоји и пет индикатор вредности на обе димензије. Код традиционално/секуларно-рационалних вредности то је тврдња „Абортус се никада не може оправдати“ (.61), а код вредности преживљавања/вредности благостања то је тврдња „Хомосексуалност се никада не може оправдати“ (.58). Ако претпоставимо да су толеранција према хомосексуалцима или нетолеранција према абортусу схваћени као индикатори толеранције или нетолеранције, поставља се питање зашто то не би могао бити став према припадницима мањина, других етничких група, раса и сл., што се чини примеренијим, посебно за анализу вредносних оријентација пост-социјалистичких друштава у процесу пост-социјалистичке трансформације, јер су проблеми на овом нивоу код ових друштава били израженији него код других.

образовањем и пословима у услужном сектору у већој мери прихватају вредности благостања. Дакле, генерално би се могло рећи да је „социо-економски развој повезан са културним променама како на државном, тако и на индивидуалном нивоу” (Inglehart & Welzel, 2005a: 61).

Ове димензије су сличне са резултатима истраживањима и других аутора (Kohn, 1969; Feldman, 2003; Schwartz & Bardi, 1997, 2001; Triandis, 2000; 2001; Hofstede, 1980; Hagenaars et al., 2003), што наводи и сам Инглхарт потврђујући сличност његове димензије вредности преживљавања и благостања са Хофштедеовом димензијом индивидуализма и Шварцовом димензијом аутономија - укорененост (Inglehart, 2007).

Међутим, на основу две идентификоване димензије и Хантингтонове класификације цивилизација (Huntington, 1996), Инглхарт конструише културну мапу света и везује је са нивоом економског развоја и утицајем који он има на доминантне вредности једног друштва. Сва постиндустријска друштва (*GDP per capita preko 15.000\$*) налазе се релативно високо на обе димензије, да би кад је тај износ испод 2.000\$ тенденција опадања била видљивија. Међутим, под претпоставком да економски развој помера сва друштва у истом правцу, без обзира на њихово културно наслеђе, позиција на мапи ипак одражава чињеницу да је култура једног друштва обликована укупним економским и историјским наслеђем. Наравно, није спорно да индустријализација и убрзан економски раст имају велики утицај на распоред вредносних орјентација, али само до одређене границе и само у одређеним условима. Иако постоје нека одступања, друштва са сличним културним наслеђем образују дистинктивне кластере. На пример, друштва са историјски протестантским наслеђем доследно су више на вредностима благостања него историјски католичка. Такође, већина бивших комунистичких друштва су релативно ниско на димензији преживљавање-благостање. Дакле, модернизација и историјско-културна традиција одређеног друштва утичу на обе димензије, али историјски фактори имају већи релативни утицај на традиционално-секуларну димензију, док модернизација има већи релативни утицај на димензију преживљавање-благостање.

Ипак, остаје отворено једно, пре свега, методолошко питање хомогености кластера које Инглхарт издваја, будући да не користи кластер анализу као

најчешћи поступак за анализу груписања одређеног скупа ентитета, која би дала емпиријску потврду предложене класификације (Pavlović, 2009: 24).

У складу са својом теоријом постматеријализма (Inglehart, 1990; 1997) и класичним социолошким, разматрањима предуслова демократије (Almond & Verba, 1963), он описује синдром благостања као *кључну последицу модернизације*, али и као један од *кључних предуслова демократије*. На самом почетку, код већине теоретичара демократије налази се и став да је функционисање и преживљавање демократских институција повезано са вредносним оријентацијама доминантних друштвених група, али и на индивидуалном нивоу, због чега судбина сваког политичког система у великој мери зависи од политичких ставова и вредности већине популације тог друштва. Основна претпоставка је да *политичке институције и масовно прихваћене вредности морају бити конгруентне*, што би за резултат имало стабилан и функционалан политички поредак. Из тога произилази да политичке институције и опште прихваћене вредности морају бити у великој мери сагласне како би као резултат имале стабилну друштвену структуру и како би се основни друштвени сукоби и интереси свели у подношљиве оквире који не нарушавају стабилност система. У покушају да објасне становиште да економски развој подстиче демократију, раније верзије теорије модернизације управо су постулирале одлучујућу улогу вредности. У овој концепцији, социо-економски развој ствара базу за формирање друштвеног система са демократским основама зато што обликује вредности тако да их чини мање компатибилним са аутократским начинима владавине. Културне промене су, за Инглхарта, главни фактор у успостављању и одржању демократије, док одбацује економски али и културни детерминизам у овом процесу. Он такође тврди да различита друштва карактерише специфичан синдром ставова политичке културе у различитом степену. Ове културне разлике су релативно стабилне и имају крупне политичке последице, од којих најважнија јесте њихова чврста повезаност са одрживошћу демократских институција. С друге стране, међутим, стабилна демократија није нужна последица економског развоја, који може подстицати, али не гарантује формирање демократских институција и политичке културе уколико са собом не носи одговарајуће промене доминантних вредносних оријентација.

У раније описаним вредностима самоизражавања Инглхарт види синдром ставова који имају изузетно важну улогу у промовисању демократије. У основи диспозиција које чине благостање налази се једна тема која их обједињује у смислену целину, а то је *тежња ка аутономном избору*. Када се уклоне препреке за могућност избора, људи и друштва изразито наглашавају самоизражавање и индивидуализам при чему тај образац, према Инглхарту, није културно специфичан јер је дубоко утемељен у људској психологији и најбоље описан Масловљевој теоријом хијерархије мотива. Капацитет да се делује у складу са сопственим аутономним избором инхерентан је сваком људском бићу. Оно што се разликује јесте степен спољашњих препрека које одређено друштво поставља људској слободи избора (Pavlović, 2009: 25).

Из досадашњих Инглхартових ставова и налаза јасно је да социо-економски развој узрокује много повољније услове живота, који доприносе померању вредносних приоритета са колективне дисциплине на индивидуалне слободе, на поштовање различитости насупрот конформизму и грађанску аутономију насупрот ауторитету државе. Овакве вредности рефлектују културу у којој се преживљавање не доводи у питање, па људи немају никакву потребу да се сукобљавају са другима, већ се могу ослањати само на себе, развијати креативност и индивидуалну иницијативу. При томе, слобода изражавања и слобода избора су врло високо као вредносни приоритети, како за појединца самог, тако и за друге. Благостање обезбеђује друштву карактеристике повољне за демократију, помажући да се она успостави тамо где није постојала и учвршћујући је тамо где већ постоји. Самим тим, ове оријентације врше утицај на промоцију ефективне демократије. Иначе, као што се види, Инглхарт прави разлику између формалне и ефективне демократије. За формалну демократију је довољно само присуство неких елемената демократске процедуре (слободни избори), а који и не морају бити поштовани. Ефективна демократија односи се на степен у коме се већина демократских правила примењује у пракси, тј. степен у коме су практиковане од стране политичких елита и већине становништва одређеног друштва. Како наглашава Инглхарт, то практично значи да ће друштво у коме су развијене вредности благостања пре имати чврсту и високо развијену демократију, и *„веома је вероватно да ће се демократија појавити тамо где више*

од 45% грађана једног друштва карактеришу вредности благостања“ (Inglehart & Welzel, 2005a: 300).

У периоду од 1981. до 2000. године, вредности благостања биле су раширеније у популацији земаља богатих демократија (Inglehart & Welzel, 2005a), иако степен раширености није био исти за сва друштва. Генерално, генерацијске разлике одражавају дугорочно побољшање услова у којима одрастају нове генерације, али овде постоје велике разлике у кохортама у постиндустријским друштвима, нешто мање разлике у земљама у развоју и мале разлике у неразвијеним земљама. Због ових малих разлика у кохортама у неразвијеним земљама мало је вероватно да процес смене генерација донесе са собом неке вредносне промене. Међутим, једино је код бивших комунистичких земаља Источне Европе дошло до пада вредности благостања, највероватније због колапса у економском и политичком сегменту друштва, који је поништио генерацијске разлике и све друштвене групе померио у правцу вредности преживљавања. Наравно, Инглхарт ове ставове поткрепљује емпиријским подацима који показују да постоји јака позитивна корелација између степена раширености вредности благостања (самоизражавања) и развијености демократских институција.¹⁷ Такође, повезаност између раширености вредности благостања и накнадних нивоа демократије је јача него повезаност вредности благостања и претходних нивоа демократије. С друге стране, вредности благостања у највећој мери зависе од нивоа социо-економског развоја, али не и од степена развијености демократије.

Наравно, као и код сваке развијеније и утицајније теорије, постојала су и ранија емпиријска истраживања ове проблематике која, на неки начин, преиспитују налазе до којих је дошао Инглхарт и нуде алтернативне моделе и тумачења истих резултата (преглед других истраживања урађен према Pavlović, Z. 2009: 33-43). Многи истраживачи су чак доводили у питање поузданост батерије тврдњи за мерење постматеријализма и претпоставку једнодимензионалности која се налази у њеној основи. Неки аутори тврде да овако мерен постматеријализам не представља једну вредносну димензију него више њих (Sacchi, 1998), док

---

¹⁷ Степен раширености вредности благостања има високу корелацију са индексом ефективне демократије и заједно са економским индикаторима, објашњава око 80% варијансе разлика у степену демократичности различитих земаља (Inglehart, 2005a).

постоје и тврдње да постматеријализам има два облика и да образовање и старост имају различит утицај на сваки тип (Moors, 2003). С друге стране, постоје аутори који су у својим истраживањима проверавали адекватност инструмента и димензионалност Инглхартове батерије од 12 ставки. Анализе тих аутора (Davis & Davenport, 1999) показале су да ако се промени редослед ставки, највећу подршку добија онај који је на првом месту, што би значило да индивидуални одговори не одражавају вредносну димензију која им се налази у основи. Такође, у истом смеру иду и аутори који наглашавају да је веома непоуздано тврдити да одређени одговори мере политичку културу, јер су то често одговори на које одлучујуће утиче тренутна социо-економска ситуација, посебно инфлација и стопа незапослености, тј. тренутно стање у економској сфери окружења у коме појединац живи¹⁸ (Clarke et. al., 1997). Инглхартову централну тезу, да су промене вредности првенствено условљене економским растом и технолошким развојем, оспоравао је и Макс Халер (Haller, 2002) оцењујући је као материјалистичку и компаративно статичну јер имплицира директну условљеност идеја материјалним околностима јер претпоставља високу корелацију између економског развоја и вредносних промена. Такође и Дирк Берг-Шлосер указује на потребу опрезнијег посматрања овако великих теорија као што је Инглхартова. Коришћењем доминантно статистичких мерила (корелације и регресије) губе се из вида практични значаји сваког појединачног случаја, јер би оваква општа теорија морала бити више историјски и друштвено утемељена, с обзиром на различите обрасце развоја појединих региона или делова света (Berg-Schlosser, 2003).

---

¹⁸ Овде треба нагласити да Инглхарт у својој теорији оставља могућност утицаја краткорочних флукуација узрокованих првенствено инфлацијом, али их посматра као периодичне и није пронашао да је његов индекс значајније осетљив на промењену економску ситуацију. Један од узрока оваквог става је, свакако, и ситуација да инфлација није била доминантан економски проблем у већини развијених земаља у време Инглхартових истраживања. Међутим, сасвим је другачија ситуација са проблемом незапослености који је један од важнијих проблема савремених демократија из економске сфере у дугорочном временском периоду а Инглхартова батерија није била осетљива на дуге економске преокупације па испитаници нису имали могућност да, на пример, изразе своју бригу око незапослености бирајући одговарајућу ставку у батерији питања. Управо због тога многи аутори и истраживачи једном од највећих недостатака Инглхартовог инструмента сматрају његову неосетљивост на дугорочне измењене економске околности. Примера ради, ако се у батерији питања стандардна тврдња која се односи на инфлацију (краткорочно дејство у развијеним земљама) замени са тврдњом која се односи на незапосленост (дугорочно дејство у развијеним земљама) 38% испитаника је сврстано у материјалисте у односу на 25% у верзији са инфлацијом, док је у верзији са незапосленошћу само 11% постматеријалиста у односу на 17% у верзији са инфлацијом (Clarke et. al., 1999). Ово би, такође, могло значити да постматеријализам није сасвим поуздано мерити истим индексом у различитим земљама, које имају различите доминантне економске проблеме.

Наравно, било је и истраживања у Србији која су укључивала Инглхартове концепте а почела су да се изводе крајем деведесетих година. Међу првим истраживањима овог типа је истраживање интереса међу запосленим у друштвеним фирмама крајем осамдесетих година 20. века (Boičić, 1998), где су резултати показали раширеније постматеријалистичке вредности и то највише код најмлађе кохорте (до 27 година), што је потпуно супротно Инглхартовој теорији. Мада, треба нагласити да су испитаници чешће себи приписивали ту орјентацију, док су другима чешће приписивали материјалистичку. Оно што је било у складу са Инглхартовом теоријом је корелација са нивоом образовања у смеру да са повећањем степена образовања опадају материјалистичке вредносне орјентације.

Истражујући вредносне орјентације младих у Србији (Pantić, 1990) дошло се до резултата који су показали минимално повећање материјалистичких вредносних орјентација јер је 1981. године 28% младих било материјалистички орјентисано док је десет година касније тај проценат био 32%, дакле повећање за тек 4%.

Проверавајући димензионалност Инглхартове батерије од 12 тврдњи Мирјана Васовић издваја четири фактора (Vasović, M. 1988). Први, хуманистичка орјентација – материјалистичка орјентација, други, (не)демократска орјентација – економски раст друштва, трећи, индустријска орјентација – еколошка орјентација и четврти фактор је обухватао циљеве који се односе на сигурност – борба против криминала, сигурност живота и имовине, јачање одбране земље и сл. Иако је истраживање показало извесну поларизацију кохорте младих између материјалистичких и постматеријалистичких вредносних орјентација, уочене су тенденције генерацијске промене вредности, слично Инглхартовим налазима, где се најмлађе групе испитаника групишу изнад просека на постматеријалистичким деловима анализираних фактора. Десет година касније, користећи модификовану верзију батерије тврдњи (Vasović, M. 1997) утврђена је доминација материјалистичких вредности (обезбедити јаку државу – 36%, стабилна и јака привреда – 27%), док је Драгомир Пантић применом стандардне Инглхартове батерије пронашао 23% постматеријалиста код грађана Србије (Pantić, 2002), када је просечна прихваћеност ове орјентације код тадашњих земаља у транзицији била око 30%.

Средином деведесетих година 20. века најважнији друштвени циљ младих био је материјални стандард (Kuzmanović, 1995c), како код ученика основне школе (21%), тако и код средњошколаца (32%). Промене у преференцији циљева од краја осамдесетих ка средини деведесетих година 20. века имале су тренд повећања материјалистичких циљева, посебно код средњошколаца, највероватније услед утицаја социо-економских кретања у том периоду које је карактерисао нагли пад стандарда становништва и неизвесна будућност младе генерације (Pavlović, Z. 2009: 42). Десетак година касније истраживање личних и друштвених циљева на узорку београдских средњошколаца показало је да су најпожељнији друштвени циљеви запосленост (58%) и животни стандард, дакле материјалистичка оријентација на друштвеном нивоу анализе. С друге стране, исти циљеви на индивидуалном нивоу анализе имају нешто нижи ранг, што упућује на закључак о истраживачкој оправданости Инглхартове одвојене анализе ових група циљева.

Анализа раширеност материјалистичких и постматеријалистичких вредности у Србији 2001. године у поређењу са другим европским земљама (Павловић, З. 2006) показала је да су 49% испитаника карактерисале материјалистичке вредности а само 6% постматеријалистичке вредности, што је Србију сврставало у већински материјалистички оријентисане земље. Србија је међу ретким земљама у Европи у којој материјалистички оријентисани чине апсолутну већину, тј. категорија оних који бирају материјалистичке циљеве као приоритетне за своју земљу бројнија је од “мешовитог” модела који у већини европских земаља представља доминантну опцију (Павловић, З. 2006: 258). Показало се да су људи у Србији неповерљиви према другима, уз неповерење у државне институције и израженије поверење у војску и цркву и уз далеко веће наглашавање материјалистичких циљева као циљева којима земља треба да тежи. Најзад, у комбинацији свих индикатора, Србија се групише са ниско развијеним, сиромашним земљама. Резултати су сагласни с позиционирањем Србије на Инглхартовој културној мапи. Другим речима, претпоставка да ће Србију као сиромашну земљу (посматрано преко GDP per capita) карактерисати велики део популације који преферира материјалистичке циљеве потпуно је оправдана и потврђена. Поред тога, чини се да је ризик, несигурност и неповерење које

грађани Србије манифестују друге природе, тј. мањим делом последица притисака глобализације и проблема које она са собом носи, а знатно више производ тешких времена деведесетих која су задесила Србију и чије последице имају дугорочни ефекат (Павловић, З. 2006: 260).

Анализа прихватања вредности благостања на узорку европских земаља и друштвеном нивоу анализе у два посматрана периода (1996. и 2001. година) показала је релативно слабо прихватање ових вредности у популацији Србије, и тренд пада између два посматрана периода (Павловић, З. 2008). Међутим, ако са државног нивоа анализе пређемо на индивидуални, добијамо два фактора, за разлику од Инглхартових претпоставки да анализирани скуп тврдњи на индивидуалном нивоу анализе мери једну диспозицију. Први фактор обухватио је три елемента Инглхартовог концепта вредности благостања: постматеријалистичке вредности, спремност за потписивање петиције и толеранцију хомосексуалности. Други фактор је обухватио преостала два елемента: субјективно благостање и поверење у друге људе. Популацију Србије 1996. године карактерисала је нетолерантност и пасивност, уз истовремено висок ниво општег задовољства, док је ситуација 2001. године била донекле обрнута – политичку културу одликовала је висока толеранција и партиципативна активност, али уз низак ниво општег задовољства (Pavlović, Z. 2009: 43).

Преглед резултата ових истраживања, која на изврстан начин проблематизују Инглхартову теорију, указује на потребан опрез приликом интерпретације добијених података, посебно код коришћења Инглхартових инструмената и структуре његових димензија вредности, али и претпоставки о пресудној улози економских фактора, релативној стабилности ових вредности и, посебно, улози фактора образовања.

2 Културолошки модел промена вредносних оријентација

Културолошки модел промена вредносних оријентација у својој основи предвиђа постепене и релативно споре промене у политичкој култури и доминантним вредносним оријентацијама, у складу са познатом тезом да је за политичке промене у једном друштву потребно шест месеци, за економске шест година, а за социјалне и културне шездесет година (Dahrendorf, 1990). Полазну

основу представљају фактори који споро и одложено делују, као што су економска модернизација, постепена урбанизација, раст образовног нивоа популације и сл. (Huntington, 1991, Inglehart & Welzel, 2005a; Welzel & Inglehart, 2009). Основни механизам промене је стандардна тзв. *смена генерација*, будући да се одлучујућа улога у формирању основних вредносних оријентација појединца додељује раном узрасту и дистинктивним социјализацијским искуствима (Eckstein, 1988; Inglehart, 1990). Према овој теорији, *демократска владавина има културно утемељење*, односно базичне културне предуслове од чијег присуства зависи могућност њеног установљења и опстанка, али и начин функционисања (Inglehart & Welzel, 2005a; Welzel & Inglehart, 2009). Стога је у друштвима у којима је тек успостављен или се успоставља демократски начин владавине неопходан *период консолидације* како би појединци, који су одрасли и живели у систему чије карактеристике га могу сврстати у ауторитарни, имали довољно времена за неку врсту ресоцијализације и усвајања другачијих вредности погодне за демократске норме и облике понашања, што би водило ширењу демократске политичке културе у целој популацији. Тако се, на изванредан начин, остварује неопходан паралелизам *културе и структуре*. Генерално посматрано, могло би се закључити да је за консолидовање демократије неопходна вредносна промена у политичкој култури (Klingemann et al., 2006).

Међутим, налази о високом вредновању демократског начина владавине у посткомунистичким друштвима међу теоретичарима културолошког модела схваћени су на један посебан начин. Наиме, истраживања су показала да се демократски начин владавине често вреднује само због пожељних циљева које су развијена западна друштва већ остварила, али и као средство за остваривање тих истих циљева, док је суд о томе заснован на спољним и споредним манифестацијама функционисања западних друштава (Pavlović, 2010). Због непостојања демократске традиције у политичкој историји и дугог периода ауторитарне владавине позитивни доживљаји демократског облика владавине најчешће су последица пожељности њених ефеката у домену економског напретка и вишег животног стандарда, али без прихватања демократских процедура и норми које дефинишу демократску политичку културу. Управо због тога, заговорници *институционалног* модела сматрају, не само да рана социјализација

није пресудна, већ да је управо резултат демократског типа владавине у сфери економског просперитета узрочни фактор развоја продемократских оријентација грађана. Зато, налазе попут оних који указују да демократизација увећава значај неких продемократских оријентација или да су оне јасна последица искуства с демократским начином владавине треба схватити као аргументе у прилог становишту да тип владавине значајно утиче на *културу и културну партиципацију*, као веома важног сегмента који утиче на стварање и одржавање одређеног вредносног система.

И у домаћој литератури можемо пронаћи налазе који указују на селективност утицаја друштвених промена које своје највеће ефекте остварују на вредносне оријентације системског, идеолошког или политичког карактера (Pantić, 1990; Pavlović, 2009; Kuzmanović, 1995b; 1995c), управо оних које измењене институционалне околности стављају у повлашћен положај, и тиме подстичу њихово усвајање (Kuzmanović, 1995a).

Анализом досадашњих процеса постсоцијалистичке трансформације, првенствено у источноевропским земљама, могуће је проверити емпиријску употребу или емпиријска веза теорије и праксе. Природно, највећи акценат мора бити на анализи случаја Србије. Наиме, у Србији се као и у многим државама Источне и Централне Европе десило, али са већим закашњењем, процес постсоцијалистичке трансформације, када је практично „преко ноћи“, један политички систем заменио други, чиме су на овом, по много чему, посебном случају створене скоро идеалне могућности за анализу неких основних претпоставки односа политичке културе, политичке структуре и културне партиципације (првенствено културних потреба). Дакле, десило се то да је покушано да се демократски начин владавине уведе у друштво у којем су, према налазима бројних емпиријских истраживања, биле раширене диспозиције са релативно стабилном антидемократском основом (Golubović i dr., 1995; Kuzmanović, 1997a; Pantić, 2002), док културолошки модел претпоставља постепене промене у раширености продемократских вредносних оријентација уз релативну инерцију претходно доминантног вредносног система, док би позитиван однос према демократском начину владавине био по својој природи декларативан, али не и вредносно и културолошко утемељен. С једне стране, истраживачки налази

недвосмислено показују да промењене друштвене околности нису битно утицале на уклањање неких вредносних препрека ка демократизацији друштва или неких других антидемократских оријентација. С друге стране, ипак, стабилна већина грађана Србије је практично током читавог периода деведесетих година, преферирала демократију као облик владавине (Mihailović, 1997), што такође важи и за период непосредно након демократских промена (Павловић, 2008). Ако се томе додају већ поменути налази о селективном утицају измењених друштвених околности у вредносном смислу (Kuzmanović, 1995b; Pantić, 1990; Pavlović, 2009), које су само делом у складу с основним поставкама институционалног модела, очекивања би била супротна и требала би да иду у смеру ширења демократских оријентација у популацији Србије након промена. Због тога се може поставити питање начелног прихватања демократског политичког система и квалитета те подршке, тј. да ли су у Србији биле истовремено прихваћене и демократске вредности и како су на то утицале друштвене промене 2000. године и како је овај склоп утицао на културну партиципацију у ширем смислу тј. колико је ова ситуација утицала на промене у домену културних потреба и њиховог утицаја на ове процесе.

Један од главних циљева ових анализа био би утврђивање степена подршке демократском политичком систему и прихватања демократске вредносне оријентације у Србији пре и после демократских промена, као и промене у нивоу културних потреба и партиципације грађана Србије.

Наравно, пре детаљнијег разматрања ових питања неопходно је шире представити глобалне процесе као веома важан контекст целог овог процеса, који и данас траје.

2.1 Глобализација, либералне вредности и мултикултурализам

Расправа о *глобализацији културе* почела је дилемом хетерогенизација или хомогенизација културе. Али, на крају, у први план су се вратили проблеми идентитета, мултикултурализма и десекуларизације. Модерно доба донело је са собом експанзију западне науке и западних идеологија, пре свега либерализма.

Одмах након слома социјализма у интелектуалним и академским круговима развила се прилично интензивна расправа о односу између нације, културе и

грађанства и њиховог међусобног односа, посебно у смислу утицаја ових односа на, до сада, доминантне либерално-демократске вредности и институције које представљају основу друштвене организације грађанских друштава. Једна од првих тенденција је и покушај ревизије принципа *раздвајања политичког и културног*, који представља један од најважнијих принципа либерално-демократских теорија. Овакве тенденције су логична реакција на један од централних проблема социјалне и политичке мисли модерних друштава крајем двадесетог века: *проблема плурализма вредности и идентитета*. Овде морамо напоменути да се под овом раздвојеношћу политичког и културног¹⁹ подразумевало да ова два конститутивна елемента људске заједнице припадају различитим сферама – *јавној и приватној*. Принцип раздвајања ове две сфере претпоставља апстраховање јавне сфере (политичког) од културно-етничких елемената што одлучујуће утиче на сам карактер модерних политичких заједница. Овај принцип ствара претпоставке за укидање социјално-класних препрека (материјално-имовински и културно-етнички критеријуми) за улазак у политичку сферу и стварања правила која могу добити универзални карактер. Наравно, овом универзализацијом се не укида *фактичка* подела на „више“ и „ниже“ друштвене слојеве, него се формално правно утврђује правило да сви људи независно од културно-етничке припадности имају иста грађанска права. Управо се овим раздвајањем политичког и културног сам по себи намеће принцип *индивидуализма*, као један од базичних принципа либерално-демократских теорија. Из ове перспективе *групна права* се могу, у крајњој линији, интерпретирати као *изведена права* из индивидуалних права. Наиме, уколико би културно припадало сфери јавног (политичког) оно не би могло бити ствар слободног избора појединца, него би то овај избор унапред одређивало, што имплицира да носилац права не може бити појединац већ етничко-културна група. Дакле, из овога јасно следи да институционализација културно-етничког као основе политичке заједнице је неспојива са приматом индивидуалних права над заједничким добром.

Кључни појмови либералне теорије као што су неутралност државе, процедуре, једнака права, аутономни појединац, слобода избора,

¹⁹ Важно је напоменути да се у овом случају култура схвата у њеном ширем одређењу које обухвата: религију, етницитет, обичаје, начин живота, моралне вредности и сл.

децентрализација, аутономија итд., постају предмет критичког преиспитивања од стране теоретичара мултикултуралиста. Синтетички посматрани, ови појмови у себи садрже дихотомно диференцирање друштва и државе тј. приватне и јавне сфере и мултикултуралисти настоје да доведу у питање овај основни либерални постулат. У оквиру савремене мултикултурне теорије, условно речено, можемо разликовати две тенденције – умерени мултикултурализам и радикални мултикултурализам. Умерени мултикултуралисти својом критиком настоје да не доведу у питање основне постулате либералног учења, али покушавају да изврше умерену ревизију либералистичког учења кроз представљање својих критичких анализа као допуњавање, иновирање или проширење либералног учења. С друге стране, радикални мултикултуралисти својим критичким анализама покушавају да изврше радикалну ревизију либералног учења или напуштање ове теорије одбацивањем њених базичних принципа.

Једна од првих најопштијих критика била је да су либерали били склони апострофирању некритичке експанзије приватног сектора о односу на јавни. Основ за овакву критику налази се у либералистичком схватању државе као склопа процедура (универзалних) формализованих у уставу као највишем правном акту, које полазе од појединца невезаног за заједничку културу (заједничко порекло, веровања, традиција итд.) у којој је рођен и у којој живи. То практично значи да за либерале правно-политички идентитет државе не зависи од културно-етничког идентитета популације која у њој живи, тако да се закони изведени из овог принципа постављају вредносно неутрални у односу на културни идентитет, што имплицира да овај идентитет грађана није релевантан за њихов политички идентитет. Насупрот либералима, код мултикултуралиста, етнички и културни идентитет појединца, као неодвојиви део идентитета заједнице којој припада, није ирелевантан за његов политички идентитет. То покушавају објаснити тако што сматрају да се велика већина људи при доношењу неких политичких одлука (избори, ангажовање у политичким партијама, кампањама и сл.) не руководи само политичким критеријумима него их комбинује са културно-етничким критеријумима у односу на заједнице којима припадају, као носиоци њихових идентитета. Из оваквог приступа следи да држава са својим законима и институцијама не може бити неутрална према етничком и културном

пореклу људи и везама оствареним у овим заједницама, јер оне имају велики утицај код формирања политичких опредељења људи. Мултикултуралисти, дакле, сматрају да либерална концепција води ка *атомизацији* друштва јер извлачећи појединца из његове заједнице, захваљујући којој он стиче неопходан посебан идентитет, конституише га као самодовољну јединку. Илустрације ради, можемо навести неке ставове водећих мултикултуралиста. Мекинтајер наглашава да је за либералне теоретичаре „појединац примаран а друштво секундарно, тако да идентификација индивидуалног интереса претходи стварању било каквих моралних и друштвених спона и независна је од њих.“ Чарлс Тејлор тврди да утемељивачи либерализма постављају „људе као самодовољна бића, изван заједнице“. Такође, Низбет истиче да либерали инсистирају на изолационизму индивидуума и његовој самодовољности (Дивјак, 2006: 78). Из ових ставова можемо видети да мултикултуралисти наглашавају вредности солидарности, хармоније и неке врсте братства тј. примат моралног нивоа у односу на рационални, што је карактеристично за живот у заједници која је у функцији остваривања неког заједничког циља. Посматрајући ове карактеристике код мултикултуралиста можемо уочити јасну тенденцију рехабилитације појма *заједнице* (у смислу појма *Gemeinschaft*). Као и у свакој теорији и код мултикултуралиста постоје различите тенденције које на различит начин покушавају да реafirмишу овај појам, али ова тенденција се може сматрати заједничком за све мултикултурне орјентације и правце. Пажљивијом анализом можемо уочити да се оваква орјентација сама по себи наметнула као основа за критику радикалне растављености државе и друштва као главног фактора кризе либералних друштава. Критика оваквог раздвајања сама по себи намеће мањи или већи степен реafirмације неке врсте органске заједнице. Управо због тога комунитарне концепције настоје да укажу на чињеницу да конкретна заједница чији идентитет лежи у њеној особеној култури представља за своје чланове основ њихове самоидентификације и самоодређења. Из овог логично следи да се индивидуални идентитет не може формирати независно од моралних, идеолошких, религиозних итд. вредности успостављених у заједничком начину живота. Овакво довођење у везу индивидуалног идентитета и идентитета заједнице карактеристично је за радикалну струју у оквиру мултикултурализма.

Тако Мајкл Сандел, амерички представник радикалног мултикултурализма, заступа тезу да се људи не могу дистанцирати од неких својих циљева с намером да их рационално процењују у светлу досадашњих искустава и нових сазнања из једноставног разлога што су тим циљевима одређени темељи њиховог личног идентитета. Уколико би се личност на било који начин дистанцирала од ових конститутивних циљева она би изгубила властити идентитет. Управо због тога Сандел не види разлог због ког држава не би могла да оснажује везаност својих чланова за циљеве оваквог типа, ограничавајући им могућност да их доводе у питање (Дивјак, 2006: 79). Дакле, теоретичари радикалног мултикултурализма и комуитарци сматрају да су индивидуална и групна права у сукобу и да се често индивидуална права морају жртвовати ради заштите групних вредности. Међутим, одмах је видљиво да би практичне реализације оваквих теорија лако могле да имају ауторитарне импликације које су, историјски посматрано, увек на крају имале погубно дејство по друштво и његову структуру. Наиме, на овај начин би колективна лојалност и колективни идентитет били примарни ослонац политичке организације директно на штету индивидуалних идентитета и универзалних права, што најчешће има за резултат јачање националистичких орјентација и као крајњи исход етничке сукобе.

За разлику од комуитарца и радикалних мултикултуралиста који политику идентитета сматрају алтернативом у односу на политику класичног либерализма, код умерених мултикултуралиста, на пример Вила Кимлике, политика идентитета се сматра допуном класичној либералној теорији у смислу да се настоји помирити мултикултурализам са уважавањем индивидуалних слобода. Ова концепција полази од компатибилности индивидуалних и групних права и могућности њихове коегзистенције унутар истог политичког система. Код умерених мултикултуралиста посебне културе или вредности карактеристичне за етничке групе и поред својих особености се усложњавају до одређеног степена услед своје комуникације са другим посебним културама са којима су непосредно у додиру. Због тога посебне културе постају релативно хетерогени системи у којима се отвара могућност да њихови припадници бирају између различитих културних опција. Самим тим, код ових аутора уочавамо дистинкцију између тзв. либерализованих култура, у којима се поштује принцип индивидуалне слободе

избора између различитих опција и нелиберализованих култура у којима не постоји индивидуална слобода избора (Дивјак, 2006: 80).

Поред умерених мултикултуралиста који мултикултурализам интерпретирају као проширење и иновирање либерализма морамо поменути и тзв. културне плуралисте који либерални модел политичке и друштвене организације схватају као само један од облика заједничког живота који се не може посматрати као вреднији од других, јер сви облици заједница, пошто представљају колективне идентитете, имају исту вредност. Овим приступом се, у суштини, мора узимати као вредно све што било која заједница сматра вредним, што овај својеврсни културни плурализам доводи до практичне релативизације којом се у исту раван стављају либерализоване и нелиберализоване културе.

Критичари мултикултуралиста пажњу усмеравају на чињеницу да групно диференцирана права могу сублимирати осећање заједничког грађанског идентитета, који је основа интеграције савременог грађанског друштва. Мултикултурно грађанство у специфичним околностима може бити извор друштвеног нејединства и, самим тим, унутрашње нестабилности која најчешће изазива етничке конфликти и води ка распаду државе. Овде треба напоменути већ добро познату чињеницу да је узајамна солидарност индивидуа и друштвених група нужна за нормално функционисање демократских држава. По многим либералним теоретичарима једини начин за успостављање заједничког грађанског идентитета је успостављање културно неиздиференцираног грађанства. Као што је познато у последње две деценије број чланица Уједињених нација је у порасту, а један од главних фактора за овакав тренд је проблем идентитета.²⁰ Када заједнички идентитет не постоји, нема ни основе за легитимитет државе, ради се само о скупини јединки окупљених на истој територији, а не о заједници успостављеној на основу свести о припадању. Наравно, ова врста идентитета је од суштинске важности у национално или етнички хетерогеним друштвима, где је обликовање заједничке свести о припадности веома деликатан задатак. Колективни идентитет се теоријски може одредити као самосвест чланова неке групе која настаје и развија се кроз историју у зависности од критеријума које та група успоставља у односима са другим друштвеним групама. Због тога се

---

²⁰ Очигледан пример су државе настале на територији бивше Југославије (СФРЈ) и СССР-а.

одрживи друштвени и културни идентитет појављује као неопходан услов конституисања, стабилности и развоја сваког савременог друштва. Међутим, превелико ослањање на колективне идентитете, посебно етничке, повлачи за собом опасност од појаве етноцентризма који, уз потцењивање других етничких група, у први план ставља припаднике своје етничке групе, што отежава функционисање етнички хетерогених друштава.

Из досадашњег излагања јасно се може уочити да је основна разлика између либерала и мултикултуралиста у битно различитим полазним тачкама у начину стицања и примата права. Наиме, основ мултикултурализма представља институционализација посебних права која се стичу на основу етничког/културног порекла и припадништва. Насупрот томе, основу либерализма представљају права која се стичу независно од етничког/културног порекла и припадништва, дакле, суштинска *универзална права*. И управо из ових, битно различитих, полазних принципа проистиче основна контрадикција између две концепције, која се све више продубљује јачањем тенденција да се стицање права на основу културно-етничког припадништва уздигне на ниво општег принципа. Уколико би био успостављен примат групних права онда би културно-етничко порекло било нужан услов за добијање индивидуалних права, што отвара могућност да саме културно-етничке групе или интерпретатори њихове воље, својим члановима дају њихова права независно од њихове воље (Дивјак, 2006: 89). Није тешко закључити да се овим директно укида принцип личне аутономије и отвара могућност за ауторитарне и апсолутистичке тенденције. Међутим, ако захтев за посебна права културно/етничке групе представља израз слободне индивидуалне воље њених чланова, онда се он легитимацијски приближава либерализму, због тога што овим путем није доведен у питање основни либералистички принцип првенства индивидуалних права. Дакле, посматрано са либералних становишта, захтеви за посебна групна права могу имати легитимитет само онда уколико иза њих стоје слободно изражене воље већине чланова групе. Чим се ова права поставе на властиту основу и престану да буду секундарна (културно-етничка група постаје носиоц права, а индивидуална права чланова постају последица њиховог припадништва групи), она не само да су неспојива са либералним становиштима, него би се радило о радикалном одбацивању.

С друге стране, између примата либералистичких индивидуалних права и представничке демократије постоји суштинска повезаност која чини нужан услов постојања либералне демократије, што имплицира да све либерално демократске политичке заједнице морају бити конституисане као грађанске државе у којима њени чланови своја грађанска права стичу непосредно, без обзира којој културно/етничкој групи припадају. Такође, либерално демократски принцип „један човек један глас“ не би могао бити примењен у случају да стицање права на основу етничког припадништва егзистира као обавезујући принцип у одређеном друштву. Што се односа мултикултуралиста и представничке демократије тиче, у средишту пажње је идеја групног представљања, како етничких тако и неетничких група. Унутар ове идеје постоје два правца. Први постулира тзв. специјалну репрезентацију оних група које су из разних разлога биле маргинализоване, док други правац карактерише залагање за посебна репрезентациона права културних група која проистичу из самог карактера ових група. У првом случају репрезентациона права маргиналних група се тумаче као привремена – када нестану околности које су изазвале њихову недовољну заступљеност престаће и потреба за овим правима. У другом случају суштину представља принцип да ће друштво у пуној мери бити представљено у институцијама само ако све културне групе буду представљене у њима, а то ће бити случај само ако ове групе буду представљали њихови припадници или начелом сразмерне групне заступљености или са принципом „једна група један глас“ како би се избегла мајоризација мањих група од стране великих група. Јасно је да би оваква општа теорија представљања била неспојива са либерално демократском концепцијом репрезентације (Дивјак, 2006: 95). Такође, овде морамо поменути један од проблема везаних за овакав начин репрезентације. То је, у основи, проблем методолошке природе, тј. како и којим параметрима утврдити критеријуме за идентификацију културних група које би имале право на заступљеност у парламенту. Проблеми произилазе из нехомогености појединих група, затим нестабилности структуре група (посебно је карактеристично за неетничке групе), политизације група, унутар интересне хетерогености итд.

Да би било јасније, у најкраћим цртама описаћемо један емпиријски пример (Дивјак, 2006: 75-76) реализације идеално-типског модела организације либералне

државе који најбоље одсликава разлику културно-етничког и државно-политичког идентитета. Наравно, ради се о настанку САД, које су по начину свог настанка, формално-правном и процедуралном организацијом најближе идеалном моделу. САД нису настале као и већина других држава тако што су људи заједничког порекла основали своју државу. Америка је имигрантска земља у коју имигранти нису долазили као масовне етничке заједнице, већ као појединци и породице који су већ одлучили да се трајно иселе из матичне земље и почну нови живот у новој земљи. Ово је био веома важан фактор који је утицао на стварање индивидуалистичког погледа на свет будућих Американаца. Америку као државу није основала нека хомогена етничка групација. Многи теоретичари сматрају да су ове историјске околности у којима је настала одлучујуће утицале на будућу организацију државе и базичне политичке принципе. Међутим, ма колико се становници Америке међусобно етнички и културно разликовали сви они имају исти колективни идентитет – сви се сматрају Американцима. Ово је могуће због тога што су у културно-етнички идентитет и државно-политички (правно-политички) идентитет радикално одвојени, што се огледа и у базичним уставним принципима и организацији политичког живота, посебно институција. Централни нормативни акти у овој земљи не садрже такве категорије као што су националне мањине, посебна културна права и сл. Наравно, одређене етничке мањине реално постоје, али нису формално-правно признате, а чак се покушаји тих група за формално признање често проглашавају и третирају као претња правном и политичком идентитету земље. Формално посматрано тамо влада правило једнаког третмана свих грађана и од суштинске важности је либерални идеал „један човек један глас“.

Однос међусобне напетости између либералне државе и мањинских права је узрокован чињеницом што етничко-културни принцип није конститутивни принцип грађанске државе, док са друге стране овај принцип мора да представља основ за доделу мањинских права путем којих мањинске групе могу постати конститутивни елементи друштвене структуре. Као што смо већ нагласили, грађанска права се стичу независно од порекла, док мањинске заједнице могу стећи посебна права само на основу заштите њиховог културно-етничког идентитета формално-правним и институционалним средствима. Теоријски

посматрано, грађанска права не могу ни на који начин угрозити либералистичко начело раздвојености приватне и јавне сфере, док признавање мањинских права доводи у питање баш ово основно начело либералне државе. Присталице мањинских права сматрају да разлике између културних идентитета нису област према којој држава треба да се постави неутрално, као што то сматрају либералисти, него да је то област којој се политички и правни идентитет државе мора прилагодити. Овим се држава не идентификује само као држава грађана, већ и као држава различитих мултикултурних заједница. Да је овакав сценарио могућ показује и чињеница да ни у једној модерној европској држави у којој постоје мањинска права нису доведене у питање основне претпоставке либерално-грађанске државе. Мањинска права не могу ни на који начин произаћи из концепције либералне државе, већ та права могу постати њен саставни део само под притиском конкретно историјских разлога, али под условом да та права не угрожавају базичне претпоставке либералних друштава, као што су: индивидуализам, јединствен идентитет државе, слобода кретања људи, робе, капитала и услуга на читавој територији државе (Дивјак, 2006).

Узимајући у обзир основе либералне теорије и либералних принципа није могуће једноставно признање мањинских права. Оваква права је могуће признати само на основу етничког/културног принципа. Наиме, права у либерализму се стичу независно од етничког порекла и ово припадништво не може бити основа за стицање права у либералним демократијама јер у противном не би могло доћи до раздвајања приватне од јавне сфере. Евидентно је да између либералних и мањинских права постоји извештан степен неслагања или чак некомпатибилности и мера у којој ће се ова неслагања испољавати зависи од карактера мањинских права или да ли она угрожавају правни, политички идентитет државе, слободу кретања људи, капитала, услуга и јединствена правила „игре“. Дакле, уколико би се у некој држави индивидуална права стицала искључиво по критеријуму припадности некој културној групи, то не би била грађанска држава. Очигледно је да у свим либерално демократским државама у којима постоје одређена мањинска права имамо неку врсту *компромиса* између либерално-грађанског и етничко-културног принципа.

И поред извесних разлика и умерени и радикални мултикултуралисти придају колективним идентитетима далеко већи значај од класичног либерализма, посебно инсистирањем на обезбеђивању приступа властитој култури и обезбеђивању услова под којима је њени припадници могу развијати. Овај проблем нарочито постаје актуелан у мултикултурно и мултиетнички структурираним друштвима где централно питање постаје однос између мањинских и већинских култура.²¹

Да би се обезбедили услови за развој властите културе потребно је доделити тим групама нека посебна права. Наиме, мултикултуралисти захтевају ревизију теорије људских права у правцу ка обезбеђивању групно диференцираних права или посебним статусом мањинских група конституисањем посебних нормативних аката и уставним решењима. Насупрот либералног индивидуализма и универзализма, треба вредновати и признати *разлике и идентитет*, који се заснивају на вредностима заједнице и воде захтевима за *признањем* (Vujačić, 2006: 105). По Чарлсу Тејлору наш идентитет је делимично обликован признањем или његовим одсуством, а често и наopakим признањем од стране других и на тај начин особа или група трпе стварну штету уколико им људи или заједница око њих узвраћају сликом која је ограничавајућа или понижавајућа (детаљније представљање политике признања је на основу Tejlor, 2003). Питања која проистичу овог става, да ли и како треба да се признају културне групе у политици, спадају у најтежа и најсложенија у политичким програмима демократских земаља а поготово земаља које су у процесу демократизације или тек треба да крену тим путем. Тејлор наглашава проблеме у ингениозном покушају Русоа и његових следбеника да задовоље изражену универзалну потребу за јавним признањем тако што ће преобразити једнакост људи у њихов идентитет. Русоова концепција политике признања је веома сумњичава према свакој врсти друштвене диференцијације, а пријемчива за тенденције које воде хомогенизацији, ка универзалном идентитету свих грађана (заједничко добро). Међутим, Тејлор наглашава да либералне демократије не могу да гледају на

---

²¹ Овде треба имати у виду да код највећег броја мултикултуралиста није реч само о етничким групама, већ и о неетничким друштвеним групама са карактеристичном културом живота (поткултурне и контракултурне групе), као што су: хендикепирани, сиромашни, хомосексуалци итд.

грађанство као на универзални идентитет због тога што су људи јединствени, креативне индивидуалности, такође, људи су носиоци културе, а те културе се разликују у зависности од њихових идентификација у прошлости. Људски идентитет се ствара као реакција на наше односе са другим људима са којима долазимо у додир. Ако је наш идентитет овако стваран онда јавно признање наших идентитета захтева политику која би омогућила да јавно промишљамо оне аспекте наших идентитета које делимо са другим грађанима. Друштво које признаје индивидуални идентитет биће делиберативно демократско друштво зато што узима у обзир и то да је индивидуални идентитет делимично конституисан колективним дијалозима. Тејлор износи став да јавне институције не треба, и не могу, да једноставно игноришу захтеве за признањем грађана. Захтев за признањем, прожет идеалом људског достојанства, упућује у два правца – с једне стране ка заштити основних индивидуалних права као права људских бића, а с друге стране ка узимању у обзир и посебних интереса индивидуа као чланова специфичних културних група.

Коментаришући Тејлорову теорију, Stiven C. Rokefeler (Gatman, 2003: 77) изражава забринутост у погледу могуће злоупотребе захтева за поштовање индивидуа који се идентификују са посебним културалним групама. Наиме, ако би чланови група јавно били идентификовани са својим доминантним карактеристикама и вредностима сваке групе понаособ, могло би се поставити питање: да ли ће наши посебни идентитети добити јавно првенство у односу на наш универзални идентитет као особа које заслужују узајамно поштовање, грађанске слободе и једнаке животне шансе, напосто захваљујући томе што једнако припадамо човечанству. У самој суштини либералне демократије лежи признање јединствености сваког индивидуума понаособ, као начин политичког и личног живота. Либерално демократска вредност различитости не мора бити адекватно изражена у захтеву да се сачувају посебне и јединствене културе које би обезбедиле посебним групама људи, али исто тако и њиховим потомцима, осигурање њихове културе и идентитета. Рокефелер повезује демократску вредност различитости са вредношћу проширења културних, интелектуалних и духовних хоризоната свих индивидуа које обогаћују наш свет, излажући нас утицају различитих културних и интелектуалних перспектива, повећавајући

могућност духовног развоја и просвећења. Међутим, у вези са овим ставовима можемо поставити питање да ли ово либералистичко гледиште, ако не игнорише, онда бар умањује људску потребу за сигурношћу посебних културних идентитета. Одговор на ово питање није могуће дати са великом сигурношћу јер у досадашњем развоју либералних демократија не постоји велики број које би могли назвати развијеним либералним демократијама. Све док се већи број демократија не приближи идеалу развијене либералне демократије нећемо моћи са сигурношћу рећи да ли демократски друштвени поредак има одговор на овај прасак плурализма. Такође, инспиративан одговор налазимо код Ејми Гатман: „можемо претпоставити, ради изазова овој демократској визији да њен идеал индивидуа који просперирају у мултикултурном друштву заиста потцењује потребу људи као чланова различитих етничких, лингвистичких и осталих културалних група за јавним признањем и очувањем њиховог посебног културалног идентитета. Чак и с обзиром на овај изазов, либерално демократско гледиште нуди морално значајни и политички користан противотров захтеву за културалним признањем, захтеву који се често износи у прилог различитих група. Либерална демократија је сумњичава према захтевима за ангажманом политике у сврху очувања посебних групних идентитета или опстанка субкултура, које иначе не би просперирале у оквиру слободног удруживања грађана. Ипак, демократске институције више од било којих других откривају грађанима различит скуп културних вредности. Либерална демократија стога обогаћује наше прилике оспособљавајући нас да препознамо вредности различитих култура, учећи нас тиме да ценимо различитост, не само ради ње саме него и због унапређења квалитета нашег живота. Либерално демократска одбрана различитости инспирисана је универзалистичком а не партикуларистичком перспективом“ (Gatman, 2003: 20).

Глобално ширење политичке теорије мултикултурализма довело је до тога да су многе државе традиционалне политичке стратегије асимилације и националне хомогенизације замениле одређеним политичким мерама попут територијалних аутономија, различитих језичких и образовних права за националне мањине и различитих културних и верских права за имигранте или посебних правних режима управљања земљиштем за аутохтоне народе.

Неоспорно је, наиме, да је и поред својих ограничења и распрострањености, мултикултурна теорија извршила утицај на интернационализацију проблема односа мањинских група и државе, уз понуђен теоријски оквир за поновно преиспитивање овог односа у оквирима савремених постиндустријских друштава. Међутим, код заговорника политике признања појавио се озбиљан проблем који се у најкраћем може представити кроз питање на који начин се могу помирити захтеви за признањем различитости, с једне стране и друштвеног јединства и стабилности система, с друге стране.

Један од водећих умерених мултикултуралиста, Вил Кимлика, овај проблем везује за поделу мултикултурних друштава на *полиетничка*, у којима је мултикултуралност последица увећања имигрантске популације, и *мултинационална*, у којима постоје традиционалне националне мањине. За полиетничка друштва, он наглашава да постоји релативно мало доказа да вољни имигранти изазивају било какву врсту претње и нестабилности, јер су они најчешће усмерени ка томе да кључне државне институције изађу у сусрет њиховим културним различитостима. Супротно томе, у друштвима у којима постоје две или више националних мањина, којима у Кимликиној теорији мањинских права следује право на самоуправу, опасности по друштвено јединство су много веће. Овакав закључак произилази из следећег: „Ако грађанство представља чланство у политичкој заједници, онда у стварању преклапајућих политичких заједница, права на самоуправу нужно доприносе двојном грађанству и могућим сукобима око тога са којом се политичком заједницом грађани најдубље поистовећују (Jovanović, 2006: 141-142). Међутим, ако погледамо досадашњи историјски развој ове идеје, с једне стране, одбијање захтева за самоуправу у корист грађанске заједнице је охрабривало сецесионистичке покрете, а с друге стране, ни удовољавање захтевима за самоуправом, поготово ако се ради о неком виду територијалне аутономије, није доводило увек до хармонизације односа међу различитим етничким групама.

Основни аргумент којим Кимлика покушава да покаже оправданост гарантовања колективних права од стране либералне државе је *једнакост*. Наиме, у суштини мултикултурне критике политике неутралности државе према етнокултурним групама је чињеница да одлуке о службеном језику, државним

празницима, унутрашњим границама и сл. у себе укључују признање одређених већинских етнокултурних група из чега следи да одређене мањине у тој држави једноставно могу бити прегласане или чак искључене из процеса доношења политичких одлука које су важне за опстанак њихове културе и вредности. По Кимликином мишљењу оваква ситуација се може предупредити једино институционализацијом групно-диференцираних права, тј. мањинама треба гарантовати специјална права како би се њихов неповољан положај у односу на већинску културу поправио и заштитио. Ова права би представљала неку врсту надокнаде за неједнаке услове који су довели припаднике мањинске културе до системски неповољног положаја на културном тржишту, не узимајући у обзир њихове личне изборе у животу. Због тога, наглашава Кимлика, у овој ситуацији *истинска једнакост* захтева не идентичан, већ различит третман како би се изашло у сусрет различитим потребама (Jovanović, 2004: 105).

Поред ове *спољашње заштите* права мањина, Кимлика помиње и другу групу права чије се гарантовање може захтевати од државе. То су захтеви усмерени према члановима групе и њихов циљ би требало да буде заштита етнокултурне заједнице од дестабилизирајућег утицаја унутрашњег неслагања са правилима функционисања групе. Он ове захтеве назива *унутрашњим ограничењима* и наглашава да је либерална теорија мањинских права веома скептична према овим ограничењима. Наравно, одмах се може видети зашто либерална теорија мањинских права има велике резерве према ових захтевима јер се и из површне анализе види да се овим директно угрожавају основни постулати либералне теорије – једнакост, индивидуализам и неутралност државе. Захтеви да се употребом државне институционалне власти наметну нека ограничења индивидуалних, грађанских и политичких права су потпуно нелегитимни и неспојиви са самом суштином либерално демократских друштава. Сваки покушај наметања ових и сличних ограничења, историјски гледано, има као резултат дисхармонију односа унутар друштва и довођење у питање правно-политичког идентитета државе (Jovanović, 2004: 106-107).

У пракси функционисања либерално уређених држава уочава се постојање нелибералних захтева појединих етничких заједница и група, и све више се поставља питање њиховог третирања у условима нарастајућег плурализма

идентитета. За разлику од својих ранијих радова, Кимлика касније, ипак, покушава да раздвоји два питања. Прво питање везује за либерално вредновање културног припадништва и мера према мањинским културама које би могле бити оправдане унутар либералног становишта, док се друго питање односи на дилему у вези са наметањем либералних принципа оним етнокултурним заједницама које не желе да их прихвате. Кимлика препоручује да, пре него што се либерална држава одлучи да интервенише у „унутрашње ствари“ неке нелибералне заједнице, треба прво сагледати око чега постоји неслагање. Након тога требало би детаљно размотрити све чињенице везане за дати случај – тежину унутрашњих ограничења коју заједница намеће појединим члановима, дубина унутар групне подељености, какве мере предузети итд. Он претпоставља да ће након ове детаљне анализе остати веома мало простора за „леgitимно уплитање“. Другачије речено, мораће да се преговорима и договорима пронађе начин заједничког живота, тј. успостављање неког минималног *модуса вивенди*. Ипак, с обзиром на то да Кимлика припада групи умеренијих мултикултуралиста, он наглашава да либералне већинске културе не треба да игноришу проблеме нелибералних заједница. Пре свега постоје и случајеви када је интервенција институција либералног друштва апсолутно неопходна и оправдана. Првенствено се ради о случајевима масовног кршења општеприхваћених основних људских права, ропства, тортуре, геноцида, када је обавеза државе да интервенише и спречи ограничавања индивидуалних слобода чланова етнокултурне групе. Када је реч о културама и културним групама које одбацују либералне принципе и своје чланове излажу неким знатно блажим унутрашњим ограничењима, Кимлика се узда у миран начин њихове либерализације. Процес који он назива *либерализовањем*, састојао би се од напора либералних реформатора да унутар мањинске културе, сопственим примером промовишу либералне принципе за шта би требало да добију подршку споља, од либерала из већинске заједнице (Jovanović, 2004).

Теоријска расправа овде долази до једног од важнијих питања односа мањинских права и либерализма тј. либералне државе: да ли је могуће колективна права засновати на искључиво индивидуалним основама. С једне стране, ако хоћемо да останемо у оквирима либералне теорије, морамо индивидуалистичке

позиције узети као основ. С друге стране, ако напустимо индивидуална права као основ и усвојимо колективна (културна или групно-диференцирана) права, морали би сматрати да колективитети могу бити носиоци легитимних моралних захтева. Наравно, било би веома тешко бранити овакав став, што се види и из Кимликине теорије. Наиме, културно припадништво се у либералној теорији мањинских права вреднује само дотле док појединцима омогућава контекст за рационалан избор, тако да је овде култура схваћена инструменталистички тј. етнокултурне групе не поседују инхерентну, већ само инструменталну вредност и, самим тим, не могу бити носиоци легитимних моралних захтева. И сам Кимлика је напустио становиште да је оправдавање мањинских права на претпоставкама суштинске вредности културне различитости, јер се њиме не оправдава *право* на одржање нечије културе, него се њиме намеће *дужност* одржања нечије културе. Намерно је наглашена веома важна термилошка разлику између права и дужности, коју није потребно посебно образлагати, јер право у себи садржи елемент избора, док је код дужности тај елемент веома ограничен (Јовановић, 2004). Практичне импликације ове теорије ће вероватно показати да постоји одређена врста конфликта између мултикултуралистичке тежње да се подрже мањинска права етнокултурних заједница и либералистичког захтева да унутар тих група свим припадницима буду гарантована индивидуална права и слободе.²² Управо због тога, већина теоретичара сматра да је немогуће понудити било какве далекосежне и свеобухватне генерализације на тему утицаја мањинских права на концепт грађанства и друштвеног јединства, већ да ово питање мора бити истражено емпиријски у специфичним контекстима. То практично значи да се сваки посебан случај мора емпиријски истражити у свом историјском развоју, узимајући у обзир све специфичности система у коме егзистира, са прилагођеном методологијом и индикаторима који прецизно одсликавају тренутно стање. Методолошки квалитетно емпиријско истраживање сваког посебног случаја може са великом сигурношћу указати на последице одређене врсте деловања.

---

²² Овде треба напоменути да имамо и мултикултуралисте који стоје на супротном становишту и за које је култура добро за себе. Један од најзначајнијих је и Чарлс Тејлор, о чијим ставовима је већ било речи. Овде само треба нагласити његов став да је култура добро за себе и да се не може свести на мањи или већи број индивидуалних добара и да је стога *несводљиво друштвено добро*. Развијајући своју теорију о несводљивим социјалним добрима разматрањем националних заједница и њихових култура, уочава да данашњом политиком доминирају захтеви различитих потчињених група за признањем, што доводи у везу са проблемом *идентитета* (Тејлор, 2003).

У политичким и социолошким теоријама постоје различити начини класификације мањинских права, са различитим приступима. Узимајући у обзир структуру овог дела текста навешћемо класификације (Јовановић, 2006: 146) које се можда највише уклапају. Прва од њих је од Левија (Jacob T. Levey) који користи термин *културна права* да би означио права различитих културних група и класификује их у осам група:

1. Изузећа од закона који кажњавају или отежавају обичаје неке културе;
2. Пружање помоћи за активности које већинска етно културна група упражњава без помоћи;
3. Права на самоуправу;
4. Спољашња правила која ограничавају слободу не-припадника групе;
5. Унутрашња правила која се под претњом екскомуникације врше над члановима групе;
6. Признање и примењивање традиционалног правног система неке културе;
7. Представљање мањина у државним органима и телима;
8. Символични захтеви за потврђивањем вредности, статуса или постојања различитих група (Levey, 1997).

Друга класификација је од Јовановића (Миодраг А. Јовановић), урађена за потребе наведеног текста, која обухвата: етно-територијалне аутономне аранжмане, права делотворног политичког учешћа, језичка и верска права и симболичка права мањинских група.

Једна од најзначајнијих права која су горе поменута су *језичка права*. Пошто је језик једно од најважнијих обележја колективног идентитета, а очување идентитета мањина је међународно загарантовано право, потребне су посебне мере за заштиту мањинске језичке заједнице. У досадашњој европској традицији заштите језичких права мањина унутар либералних демократија наилазимо на донекле различите приступе. Рецимо, у Белгији која је уставним решењима подељена на три једнојезичне области (холандски, француски и немачки језик) и једну двојезичку (главни град Брисел – холандски и француски језик). Сличне приступе имамо и у Италији (право германске популације у покрајини Болцано), Индији, Шпанији, Русији и Данској. Карактеристика ових језичких режима је да су повезани са неком врстом територијалне аутономије тих језичких група.

Такође, имамо и моделе у којима се језички режим примењује на све припаднике одређене групе унутар државе без обзира где се налазе тј. да ли имају неку врсту територијалне аутономије. Овај систем се примењује у Шведској, Норвешкој и Финској (Сами), Словенији и Мађарској. Али, постоји и модел заштите језичких права повезан са административним областима у којима већину чине припадници мањина нпр. у Аустрији (села са хрватском и словеначком популацијом) и у Данској (немачка мањина у северном делу Шлезвиг-Холштајна). Наравно, овде треба напоменути да су Уставом Републике Србије регулисана права припадника националних мањина, која се могу одредити као комбинација модела примене на све припаднике одређене групе унутар државе без обзира где се налазе и модела повезивања са административним областима.

Последњих година развија се становиште које идентификује, првенствено етничке, настоји да сагледа у другачијем оквиру. Реч је о концепту *културне разноликости* или *културног диверзитета*, који насупрот затвореном схватању свог идентитета ставља у први план његову димензију инклузивности, односно отворености према различитим идентитетима других. Овако постављен концепт по својој општости и универзалној примењивости може да се окарактерише као нови одговор културне политике на све већи плурализам идентитета, поготово ако овај проблем повежемо са процесима глобализације. Овај концепт релативизује ексклузивизам идентитета, као и некритичко прихватање глобализације која посебност идентитета доводи у питање нудећи производе масовне културне индустрије уместо традиционалних симбола који истичу посебне идентитете. Дакле, овако постављен концепт културног диверзитета посебно одговара мањинским културним групама јер афирмише стратегије и правне механизме²³ које су усмерене на њихову заштиту и унапређење.

Димензија инклузивности у случају колективних идентитета, поготово када је реч о идентитетима мањинских заједница, добија на значају с процесом ширења Европске уније. Настајање јединственог економског, политичког и културног простора чија је нужна претпоставка крајње релативизовање и чак укидање државних граница што омогућује слободну циркулацију роба, идеја и људи, за резултат има интензивну комуникацију и културну сарадњу култура европских

---

²³ Ради се о *Конвенцији о заштити права мањина*, затим о *Конвенцији о заштити и неговању мањинских и регионалних језика* Савета Европе и *Декларацији о културном диверзитету* Унеска.

народа, битно олакшану комуникацију између матичних култура и култура мањина које живе на територији неке друге земље (Stojković, 2006: 127-128).

Убрзавање и ширење комуникације међу националним културама изазвано је незапамћеним развојем информационих технологија, где су радио, телевизија, Интернет и сателитски пренос информација омогућили да културни садржаји неконтролисано прелазе државне границе. У том смислу, позиционирање енглеског као светског језика омогућило је да се премосте и лингвистичке баријере. Мада, овде се не сме занемарити чињеница да су велики, можда одлучујући, значај у ширењу културних садржаја имале корпорације као главни дистрибутери и произвођачи тзв. популарне културе. С друге стране, како упозоравају неки аутори, овај процес хомогенизације културе није линеаран процес. Опстајање националних култура или неких њених делова има веома значајну улогу, па њихово међусобно мешање и прожимање пре ће водити некој врсти *хибридизације* културе него њеној хомогенизацији. Шта би се могло очекивати у будућности најбоље илуструје Робертсонова шема са четири могућа правца културног развоја (Robertson, 1992). Први сценаријо *глобалне хомогенизације* представљао би потпуну доминацију западне културе (вестернизација), а све остало би биле реплике западног начина потрошње, вредности, идеја, веровања и животних стилова. Под овим притиском хомогенизујућих утицаја полако би нестале све локалне специфичности. Логична последица тезе о културној хомогенизацији је теза о *губитку идентитета* као синониму за глобализацију културе. С обзиром на то да културни идентитет представља темељ смисла постојања, деловања и идентификације појединаца, сасвим је разумљив отпор који се појављује, или ће се јавити, ако дође до практичне реализације овог сценарија. Као подврста овог сценарија јавља се тзв. *сценарио засићења* у коме је од круцијалног значаја временска димензија. По овом моделу периферија (националне културе, прим. аут.) лагано прихвата културне обрасце настале у центру и у року од неколико генерација постаје презасићена, што доводи до лаганог нестанка локалних културних образаца. Трећи сценарио је *периферијско кварење*, који се заснива на прогнози да ће се у процесу прихватања културних образаца из центра прво прихватити негативни утицаји. Уопштено говорећи постоје два разлога у прилог овој тези. Прво, у

складу са теоријом модернизације, на страни која прима културне садржаје недостају културне претпоставке и не постоји изграђен софистициранији начин вредновања културних производа, док на страни која шаље културне садржаје важе правила културног *дампинга*, што значи да се на периферна тржишта шаљу најлошији производи, као и у случају остале робе широке потрошње, јер је њихова производња (ауторска права) најјефтинија. Друго, у процесу прихватања производа масовне културе са запада долази до разарања или модификације примљених вредности у складу са постојећим доминантним локалним обрасцима. Четврти, *сценарио сазревања* у основи има еквивалентну размену културних добара између центра и периферије. Он подразумева прилагођавање примљених вредности локалним, што за последицу има опстанак локалних вредности и културних особености те средине. То практично значи да се универзалне културне вредности модификују у складу са локалним значењима. Резултат оваквих кретања може бити и поменути хибридизација културе и њена сложена синтеза.

И на крају када говоримо о односу глобализације, либералних вредности и мултикултурализма, можемо закључити да либерални универзалистички модел, који политичку заједницу заснива на либералним конституционалним принципима и неутралним политичким институцијама не стимулише партикуларни статус колективних идентитета, док комунитарна концепција политичку заједницу заснива на примарности колективних идентитета. Због тога се заједница порекла поставља као темељ политичке организације друштва, а колективна права постају темељни политички принцип. На овај начин, политичко признање органских идентитета на рачун индивидуалних идентитета ствара основ за националну искључивост и етничке конфликте. Управо због тога либерални поредак је оправдан, како за одржање друштва у целини, тако и са становишта да у њему посебне колективне заједнице остварују своје културне идентитете кроз разне видове аутономије и децентрализације. Поштовање различитости могуће је остварити путем различитих видова колективних права и децентрализације, али уз услов да се очува индивидуални приоритет цивилног друштва и принцип владавине права ради очувања конституционалне структуре мултиетничке заједнице.

Мултикултуралисти не виде државу ни као националну, сматрајући да сама чињеница постојања више културних група блокира остварење националне државе, ни као грађанску управо због наглашавања да не постоји један универзални грађански идентитет. Овакво схватање државе као више етничке заједнице, у којој свака нација и култура имају право на развој сопственог идентитета, може одредити мултикултурализам као етничку (националну) политику. Међутим, за разлику од национализма, мултикултурализам узима све нације унутар једне државе као конститутивне, а не само једну. Ова својеврсна генерализација етничког принципа у политичкој сфери успоставља принцип који је супстантиван и немогуће га је универзализовати. Либерали овакво становиште виде као потенцијално политички опасно због тога што оно захтева неку врсту политичке *рефеудализације* друштва где би се принцип политичке репрезентације заменио неком новом врстом корпоративизма где ће колективни идентитети постати основни критеријум репрезентације. У сваком случају, овај начин политичког представљања подсећа на неке предмодерне начине интеграције где је етничка припадност била основ политички релевантних разлика, што представља обрнут смер кретања од смера ка конституисању модерне демократске државе.

Интеграција мањинских група у мултиетничким државама представља један од најважнијих процеса унутар модерних друштава, који директно утиче на стабилност политичких заједница. Решење овог проблема не треба тражити у концепту националне државе већ у два принципа унутар два институционална решења – *принцип интеграције* (уставни патриотизам) и *принцип аутономије* (мултиетничка држава). Наравно, у комбинацији ова два принципа, структура територијалне организације власти може представљати и подстицај и ограничење. Наиме, свака административна децентрализација не мора да на адекватан начин задовољи принцип аутономије, као што ни нека федерална структура власти не мора да задовољи принцип интеграције.

Тренутни процеси глобализације извлаче проблем мањинских група на ниво међудржавних споразума и међународних правно-политичких обавеза држава. Међутим, поред општих стандарда који постоје у међународном праву, положај и заштита права националних мањина јесу нешто што се решава на специфичне начине који одговарају карактеристикама сваке земље понаособ и специфичним

условима егзистенције мањинских група на тој територији – историјско наслеђе, традиција, религија итд. И поред постојања неких међународних стандарда, не можемо рећи да постоји неки универзални метод решавања мањинског питања. Због тога, све источноевропске земље, нарочито Србија као веома хетерогено друштво, морају самостално у складу са својим специфичностима да формирају најпогодније инструменте који ће помирити легитимне тежње већинског становништва и мањинских колективитета. Гарантовање мањинских и колективних права и њихово остваривање у пракси представља један од таквих инструмената изградње либерално демократског мултикултурног друштва. Међутим, без развијене демократске политичке културе укорене у свести грађана нема ни заједничког идентитета, који се огледа у тежњи за заједничким животом, и ниједно мултикултурно друштво не може да постане истинска мултикултурна заједница.

Либералну заштиту мањинских права треба посматрати као допуну либералног универзализма кроз успостављање одређених посебних културних права мањинских група, али такве структуре права која не доводе у питање темељне претпоставке либералног индивидуализма тј. либералне грађанске државе: територијални интегритет, сувереност власти на целој територији државе, заједнички идентитет и неометано функционисање државе као целине.

Пост-либерална, мултикултурна перспектива не дају довољно гаранција да ће сложени проблеми плурализма идентитета и вредности бити решени јер плурализам правних и политичких поредака унутар сложеног друштва појачава сепаратистичке тенденције, које као крајњи резултат, најчешће, имају етничке сукобе и распад државе. Ови проблеми, за сада, једино могу бити решени успостављањем јединственог правног и политичког система либерално конституционалног типа, уз мере децентрализације власти у разним видовима аутономија цивилног друштва, који може обезбедити услове за успостављање либералних вредности, институција, процедура и принципа који су неопходни за покушај регулисања све већег плурализма идентитета и плурализма вредности. Ово јесте, и биће, дугорочан проблем који може бити решен стриктним поштовањем општих либералних принципа, од којих је најважнији *владавина права*.

2.2 Глобалне друштвене промене и међународни утицај

Поред осталих услова за демократске промене, један од најзначајнијих је и међународно окружење. Могућности демократских промена и њихов успех у великој мери зависе и од односа државе са другим државама и међународним окружењем. У повољним међународним и глобалним околностима шансе за демократску трансформацију су знатно повољније. Такође, у супротном случају, у ситуацији изолованости, санкција и сукоба са носиоцима глобалних друштвених промена услови и могућности за демократску трансформацију су знатно сужени или потпуно блокирани.

При покушају прецизног и недвосмисленог одређења појма *глобализације*, одмах наилазимо на тешкоће у смислу теоријске једностраности или идеолошке пристрасности, јер о ниједној димензији овог појма нема сагласности међу различитим ауторима и теоријским правцима. Разлоге за овакву ситуацију можда можемо тражити у противречним резултатима и последицама које овај процес доноси различитим регионима и системима у свету. Ако томе додамо и одсуство сагласности око појма *новог светског поретка*, који је уско повезан са појмом глобализације, онда постаје јасније зашто неки од значајних аутора сматрају да је глобализација само мит,²⁴ односно свесно настојање да се замагле кључни друштвени процеси који воде несагледивим последицама по опстанак основних вредности савремене цивилизације (Vuletić, 2003, 2006). Теоријски посматрано израз *глобализација* односи се на широк спектар економских, политичких и културних тенденција у савременим међудржавним односима. Почетак расправа о глобализацији датира од половине осамдесетих година 20. века, да би након распада совјетског блока добиле нову димензију, док до њихове стварне експанзије долази половином деведесетих година и трају и данас.

За разлику од свакодневне употребе овог појма,²⁵ у стручним круговима овом појму се приступа знатно диференцираније. Покушавају се утврдити

---

²⁴ Једно од првих питања везано за глобализацију односи се на значење глобализације где су се, за сада, искристалисала два међусобно супротстављена приступа. Према првом приступу, глобализација је незадржив и неповратан процес интеграције тржишта, култура и државних заједница. Према другом, глобализација је идеолошки пројекат светски утицајних група којим се жели подстаћи економска либерализација и политичка дерегулација, с циљем легитимације даље експанзије капитализма.

²⁵ У свакодневном говору овај појам означава растућу доминацију САД у економској, политичкој и културној сфери; такође се под овим појмом подразумева процес ширења либералне идеологије

димензије процеса и индикатори којима се овај појам може операционализовати за потребе емпиријских истраживања, али и узроци, кључни актери, противречности и последице које изазива. Иако око ових елемената не постоји сагласност стручњака, извесна сагласност постоји у томе да је глобализација вишедимензионалан и дуготрајан процес који је уско повезан са детериторијализацијом тј. повећањем броја друштвених активности које се одвијају независно од локације актера. Међуповезаност друштвених кретања значи да локалне догађаје узрокују догађаји који се дешавају хиљадама километара далеко²⁶. Ова повезаност је дошла до изражаја због веома брзог развоја информационо-комуникационих и транспортних система.

Као што је већ поменуто, утврђивање основних димензија глобализације је веома важно ради отварања могућности научне анализе процеса. Једна од најважнијих димензија овог процеса је *економска глобализација* која се односи на проблеме организације производње и трговине на глобалном нивоу. Највећа дилема је да ли токови капитала и директне стране инвестиције стварају стварну глобалну економију или стварају регионалне економске блокове за које су други делови света само извор сировина и јефтине радне снаге. У овом контексту анализира се улога мултинационалних и транснационалних компанија, али и улога међународних економских организација. Један од најважнијих индикатора, који се и најчешће користи у анализама економске глобализације, је обим директних страних улагања. Директна страна улагања кулминирају почетком 20. века, али касније њихов обим бележи тренд опадања све до 1960. године када се зауставио и следећих двадесетак година одржавао на истом нивоу, да би у последњих двадесет година 20. века доживео нагли раст (Vuletić, 2006: 48). Посматрано из угла социологије, најважнији аспект економске глобализације представља глобална подела рада, тј. интеграција националних привреда у глобалну поделу рада. *Политичка глобализација* у својој основи има питање

и стварања слободног светског тржишта; и на крају користи се да означи процес који, захваљујући брзом развоју информационих технологија, води стварању уједињене светске заједнице у којој ће нестати поводи за сукобе. Наравно, догађаји на „светској сцени“ последњих година показују да је идеал светске заједнице само утопија или „покушај спасавања капитализма“.

²⁶ Овај став се извео из познате Гиденсове тезе „да глобализација повезује удаљена места на такав начин да локална збивања уобличавају догађаји који су се одиграли хиљадама километара далеко и *vice versa*. То је дијалектички процес, зато што таква локална збивања могу да добију различит ток у односу на врло удаљене односе који их обликују.“ (Gidens, 1998: 69).

будућности националних држава и значаја које она има у односу на друге сегменте друштвеног живота. Као и у другим димензијама ни овде не постоји сагласност око улоге националне државе у савременом друштву. С једне стране, наглашава се да губитак суверенитета и преузимање функција државе од стране транснационалних компанија и међународних организација представља најзначајнији индикатор глобализације, док се, с друге стране, наглашава да је глобализација могућа само ако се креира и води од стране хегемоних националних држава (Gilpin, 2000) и уколико се моћ националних држава повећава (Weiss, 1996). Међутим, видљиво је да се у оба ова гледишта национална држава ставља у средиште дебате о политичкој глобализацији. Наравно, ту се још налазе и питања људских права, цивилног друштва, стварања глобалног политичког тела које би контролисало токове капитала и урушавања појма државе социјалног старања. Расправа о *глобализацији културе* почела је дилемом хетерогенизација или хомогенизација културе. Али, на крају, у први план су се вратили проблеми идентитета, мултикултурализма и десекуларизације.

Модерно доба донело је са собом експанзију западне науке и западних идеологија, пре свега либерализма. Убрзавање и ширење комуникације међу националним културама изазвано је незапамћеним развојем информационих технологија, где су радио, телевизија, Интернет и сателитски пренос информација омогућили да културни садржаји неконтролисано прелазе државне границе. У том смислу, позиционирање енглеског као светског језика омогућило је да се премосте и лингвистичке баријере. Мада, овде се не сме занемарити чињеница да су велики, можда одлучујући, значај у ширењу културних садржаја имале корпорације као главни дистрибутери и произвођачи тзв. популарне културе. С друге стране, како упозоравају неки аутори, овај процес хомогенизације културе није линеаран процес. Опстајање националних култура или неких њених делова има веома значајну улогу, па њихово међусобно мешање и прожимање пре ће водити некој врсти *хибридизације* културе него њеној хомогенизацији. Наравно, постоје још многе важне димензије глобализације као што су: технолошка, комуникацијска, еколошка, демографска, војна и религијска. Међутим, због природе самог рада нећемо се њима овде детаљније бавити.

Једна од најзначајнијих последица глобализације је њен однос према националној држави, као до тада јединог актера у светским пословима. Процеси модерног друштвеног развоја довели су до тога да националне државе више не представљају ни јединог, ни најзначајнијег актера у глобалним пословима. С обзиром на губитак водећег места у међународним пословима, уочен је тренд покушаја јачања „унутрашњег суверенитета“ на начин да се националне бирократије све више мешају у свакодневни живот појединаца. Ако је то, што се развијених друштава тиче, била реакција на дезинтегративне процесе и опадање нивоа друштвене кохезије, онда је код неразвијених друштава то мешање изазивано потребом за модернизацијом, што је било карактеристично за социјалистичка друштва, или потребом одржања у стању зависности ако су у питању неокOLONIZОВАНЕ земље. Овакав процес је у директној супротности са основним либералним поставкама о индивидуализму²⁷ и владавини права. Традиционално схваћени национални интереси не играју више битну улогу у међународним односима, те у том смислу ни традиционално схваћена национална држава не игра више кључну улогу у међународним пословима.

Деведесетих година 20. века глобализација је доживљавана као основ на коме се изграђује стабилност и мир у свету. Сматрало се да је крајем Хладног рата отклоњен једини потенцијални извор сукоба. Међутим, убрзо су догађаји на територији СФРЈ, Чеченији, Сомалији итд. озбиљно довели у питање дотадашње оптимистичке, пацификацијске визије међународних односа. С друге стране, ако погледамо тренутну ситуацију у односима између великих сила, лако је уочити тренд константног погоршавања односа, што озбиљно доводи у питање будућност и перспективе новог глобалног поретка. Ако пођемо од претпоставке да велике силе „кроје“ постојећи светски систем, и ако покушамо да остваримо рационалнији увид у савремену стварност и сагледавање последица актуелних политичких, економских и културних трендова, онда са великом поузданошћу можемо рећи да је тај систем већ неко време у евидентној кризи, првенствено кризи легитимитета. По Имануелу Валерштајну *„легитимитет је резултат дугорочног процеса који обухвата централну компоненту убеђивања посебне врсте: убеђивање оних који у краткорочном периоду стоје лоше, да ће им, у*

²⁷ *Индивидуализација* значи стицање одређених ресурса, пре свега знања, који људима омогућавају индивидуалну акцију која није подложна утицају спољашњег ауторитета.

неком дугорочном периоду, бити боље, чак много боље, и то баш због структуре система, те да због тога треба да подрже континуирано функционисање система и његов процес одлучивања“ (Wallernstein, 1986; Волерстин, 2000). У садашњој ситуацији то би требало значити да би већина обичних људи требала веровати да ће им систем који се заснива на непрекидној акумулацији капитала и претварања свега у „робу“ моћи обезбедити виши квалитет живота и здравију животну средину. Претпостављамо да све мање људи верује о овакву констатацију, а истовремено смањује се и број идеологија који овакву визију заговарају и подржавају. И сами теоретичари глобализације, са познатим разликама међу њима, изгледа да се све више слажу у закључку да је будућност оваквог пројекта крајње неизвесна (Lendis, 2004).

Теоријски посматрано, постојећи светски систем лежи на четири конститутивна елемента: економија, национална држава, међународна подела рада и војна моћ. Значајне промене у било ком од ових система изазивају структурну нестабилност, а процес уравнотежавања захтева и промене у другим системима. Последњих деценија велике промене догодиле су се у капиталистичком начину организације производње под утицајем технолошког напретка. Технолошки и индустријски напредак појединих земаља отворио је и питање међународне поделе рада, тј. поделе на центар, полупериферију и периферију, јер је довео до све израженијих тежњи појединих земаља да промене свој положај у тој хијерархији. Што се војне моћи тиче, многе земље су стекле реалне претпоставке да се опреме нуклеарним наоружањем што из корена мења досадашње стратешке војне односе у свету. Међутим, најкрупније промене се догађају у систему националних држава. С једне стране, национална држава постала је препрека за функционисање глобалног економског система, јер такав систем угрожава државне суверенитете. Али, с друге стране, основни принцип акумулације капитала захтева монополизацију транснационалних корпорација коју, пак, може обезбедити само јака држава. Овакви противречни захтеви битно угрожавају саме темеље државе, посебно оне на полупериферији и на периферији које су већ у значајној мери ослабљене, али и државе центра, истина у различитој мери зависно од њихове снаге.

Поред противречних захтева капитала, озбиљну претњу националним државама доносе национални сукоби који неретко завршавају потпуним рушењем државног поретка.²⁸

Овакви трендови могу у перспективи водити све већој поларизацији, с једне стране, моћне мањинске глобалне економске и политичке елите а, с друге стране, већинских локализованих друштвених група, са све мањом политичком, економском и културном моћи. Логичан отпор таквим трендовима могао би да буде јачање традиционалистичких вредносних образаца – национализма и верског фанатизма и још веће продубљивање сукоба и напетости. Дакле, даљим губитком суверенитета, посебно периферних држава међу којима је и Србија, државне функције ће се све више преносити на међународне наднационалне уније, асоцијације и организације које ће настојати да одрже постојећи економски поредак и ојачају монополистички положај мањег броја великих транснационалних корпорација у различитим привредним гранама. Али, овакво слабљење периферних држава доводиће до све већих економских и уопште друштвених проблема, који ће се манифестовати кроз повећане етничке, социјалне и верске конфликте.

Ако транзиције у Совјетском Савезу и земљама источне и централне Европе (Пољска, Мађарска, Чехословачка, Немачка Демократска Република, Румунија и Бугарска) посматрамо компаративно можемо уочити варијаблу карактеристичну за све земље коју можемо назвати *међународни утицај*. Прецизније речено, најважније би било испитати повезаност која је у овом региону постојала између међународне и домаће политике. Према налазима неких теоретичара (Лоренс

---

²⁸ Распад СФРЈ је нама најближи пример, али сукоби на етничкој основи се срећу, све чешће, и у развијенијим земљама. Посебно је илустративно и запажање Валерштајна: „*Врста етничког раздора коју смо имали прилике да гледамо током последње две деценије уопште није упоредива са таласом национализма у светском систему који је био познат на почетку 19. века, па све до средине 20. века. Ти национализми били су у највећој мери државно орјентисани, територијално и етнички само по тону јер су имали потребу да се разликују од империјалистичких врховних господара. Али, изнад свега, били су секуларни, оптимистички и самосвесно модернистички по орјентацији. Такви национализми позивали су се на традиције Француске и Руске револуције. Модерни заговорници етничког прочишћења делују управо супротно тим традицијама. Нису оптимисти, већ очајници. Не гледају напред, у славну сутрашњицу, већ гледају на траг у славну прошлост која можда никад неће моћи да се врати. Због тога ти конфликти не само што су крвави него их је и немогуће прекинути. .... Сасвим је јасно да смо сведоци појаве ове врсте очајничких раздора у богатијим нацијама, које тврде да су цивилизоване. Доказ за то је очигледни слом посредничких структура и законодавства, појава отвореног расизма концентрисаног око тврдње да је дошло до инвазије варвара који се зову досељеници, који са собом доносе криминал и дегенерацију.*“ (Vuletić, 2005: 187-188).

Вајтхед) који су проучавали транзиције у Јужној Европи и Јужној Америци одлучујући утицај за правац и исход транзиције у тим регионима имале су унутрашње снаге, док се за догађаје у Источној и Централној Европи не може наћи чвршћа основа за овакву тврдњу, с обзиром на то коликом брзином се срушио комунизам 1989. године и на чињеницу да су Чехословачка, Румунија и Бугарска своје транзиције почеле пре него што је дошло до неких значајнијих промена у унутрашњој структури друштва (Linc i Stepan, 1998: 278).

Наравно, постоје многе студије које показују велику економску и политичку стагнацију у овим земљама када је дошло до почетка транзиције, али оваква ситуација није била само 1989. године, него и веома дуго пре тога, па се не може узети као одлучујући фактор који је изазвао рушење система у овим земљама, мада се мора нагласити да спада међу најважније факторе који су имали најјаче дејство на већину друштвених група осим на колективно-власничку структуру. Међутим, морамо нагласити да су термини *домаћа* и *унутрашња политика* у Источној Европи у периоду између 1948. и 1989. године имали нешто другачију суштину и значење због идеолошке, политичке, економске и војне повезаности Совјетског Савеза са својим „сателитима“, а сама природа тих веза је значајно умањила међународни утицај великих демократских и тржишно оријентисаних држава, који је био веома значајан, иако не сасвим одлучујући, у Јужној Европи и Јужној Америци. Наравно, разматрајући утицај велике совјетске империје на ове делове Европе не смемо изгубити из вида хетерогеност преткомунистичких односа и односа комунизма и друштва у свакој појединачној земљи, али су за сваку анализу подједнако важни и заједнички елементи.

Нагла совјетска експанзија у Источној Европи почела је после Другог светског рата првенствено захваљујући војној и економској моћи а касније су се појавили и идеолошки елементи као што је *доктрина ограниченог суверенитета* која се остваривала кроз регионалну мрежу у сфери трговине, планирања и инвестиција СЕВ (Савет за узајамну економску помоћ), као и војним регионалним савезом Варшавским пактом. Велики утицај који је совјетски политбиро имао на партијско-државне структуре свих земаља блока довео је до необично великог степена регионалне униформности и зависности од заједничког центра политичке и војне моћи.

Један од најважнијих фактора контроле било је и совјетско војно присуство у четири од седам земаља Варшавског пакта (Пољска, Чехословачка, Мађарска и Немачка Демократска Република). Присуство војне силе био је одлучујући фактор сламања неке врсте отпора који су се успели организовати у овим земљама. Практична потврда овог става је видљива у исходима догађаја у ДДР-у 1953, у Пољској 1956. и 1981, у Чехословачкој 1968. и у Мађарској 1956. године, који су показали да је присуство страних војних ефектива које су спремне да употребе силу онемогућавало потенцијалну транзицију у демократски систем. Узимајући у обзир тадашње постојање узајамног страха од нуклеарног рата, Запад је пренебрегао коришћење силе од стране Совјета у гушењу револта у Мађарској 1956. године и изградњу Берлинског зида пет година касније. Све до доласка Горбачова, Совјети нису желели директне западне инвестиције, па су тиме биле умањене последице од евентуалне негативне реакције Запада на ове догађаје.²⁹

Посматрајући догађаје из овог контекста чини се да се без унутрашње промене у доминантној држави није могло очекивати да елите појединих земаља и широке масе у тим земљама покрену нове политичке процесе који би могли да доведу до промене система и његово усмеравање ка демократским процесима. С једне стране, политичке елите биле су под политичком контролом совјетског политбироа, а са друге стране, грађани су били под репресијом тих домаћих елита.

Унутрашње промене у Совјетском Савезу почеле су 1985. године у сфери идеологије и структуре власти помоћу стратегије – *перестројке*. Ова стратегија ће, како се показало, имати далекосежне последице на положај Источне Европе и на позицију Запада, а поготово на привредни систем земље. У првом реду требало је створити услове за прилив страних инвестиција и технологије преко остваривања веза и односа са Европском заједницом и САД, што је било немогуће у атмосфери „хладног рата“ који је до тада био главна карактеристика односа Совјетског Савеза са Западом. Једна од првих потенцијалних могућности за уштеду која би се могла употребити за нова улагања у привреду била је смањење издатака за војску. Упоредно посматрано, издаци за војску у Совјетском Савезу

---

²⁹ Објективности ради, морамо поменути да ни „западњацима“ употреба силе није била страна, узимајући у обзир америчку употребу силе на Карибима и Централној Америци под идеолошком маском Монроове доктрине, али и касније ради гушења устанака и кроз примену метода „рата ниског интензитета“.

били су три пута већи него у САД и шест пута већи од просека у Европској заједници. Након историјског саопштења из децембра 1998. године долази до повлачења великог броја војника и наоружања из Источне Европе, чиме је постављен основ за догађаје из 1989. године. Овакве промене су утицале на промену односа снага унутар свих земаља Варшавског пакта, јер су знатно ослабиле владајуће гарнитуре у Бугарској, Румунији и Чехословачкој које су била против промена изазваних перестројком, а знатно су ојачала реформска крила комунистичких партија у Мађарској и Пољској која су намеравала да успоставе нове односе са опозицијом. Глобално посматрано, у том периоду постојеће комунистичке гарнитуре имају тренд слабљења у односу на тренд јачања демократске опозиције што ће из основа изменити односе снага у блоку.

У Југославији, која није била у совјетском блоку, комунистичка елита је маневрисала између Истока и Запада и тако ослабила међународни притисак за увођење демократије у земљи, што је један од узрока касног почетка транзиције. Теоретичари демократије су Југославију издвојили из категорије у којој су били сви остали комунистички системи, пошто су веровали да је радничко самоуправљање било облик демократије који се могао развити у позитивном правцу. Широко коришћена опција спољног „изласка“ такође је ослабила притисак за демократизацију Југославије. Знатан степен либерализације, нарочито када је реч о путовању и многим универзитетским слободама, смањио је западне критике Југославије због још увек великог *демократског дефицита*. Када је стигла 1989. година многе групе и појединци на власти у југословенским републикама били су у стању да се одупру пуној демократизацији и успостављању либералних вредности, заступајући националистички став према својим суседима и домаћим националним мањинама. На тај начин је независност већинских етнократских „држава-нација“ постала преобладајућа у односу на либералне демократске вредности и демократизацију (Linc i Stepan, 1998: 282-283).

Због тога, тешко је оспорити чињеницу да су на догађаје у Источној Европи, за покретање, ток и исход ратних сукоба, утицали и спољашњи (међународни) фактори. Али, јасно је да без деловања или постојања унутрашњих фактора међународни актери не би имали неопходан ослонац за остваривање својих

интереса. Чињеница је, наиме, да је међународно признање Словеније, Хрватске и Босне и Херцеговине тадашње грађанске ратове претворило у међудржавне, чиме је суштински промењен карактер сукоба, али и одређени њихови коначни исходи. Из данашње перспективе могло би се рећи да су се интереси два главна спољна актера САД и Немачке на неки начин подударили. За Америку на глобалном плану распад СФРЈ без промене унутрашњих граница бивших република имао је снажан демонстрациони ефекат (једина преостала супер сила) с обзиром на истовремени распад СССР-а. С друге стране, Немачка се након уједињења наметањем властитог става осталим чланицама Европске Уније о потреби убрзаног признања Словеније и Хрватске, потенцијално поставила, као регионална економска сила, и као водећа политичка сила и један од незаобилазних фактора у расподели моћи унутар Уније. Очигледно је да би детаљно рашчлањивање спољних фактора и расправа о сваком од њих, с обзиром на своју комплексност и испреплетеност, захтевало посебну студију, што у нашем случају, с обзиром на тему, није неопходно (Linc i Stepan, 1998).

Када се покуша анализирати положај Србије у глобалном оквиру, он се мора сагледати не само у глобалном него и у регионалном контексту. Балкан, регион у коме Србија заузима централно место, по свим индикаторима представља класичну зону *периферије*. Због тога је положај Србије структурално веома неповољан и проблеми са којима се земља и данас суочава тешко могу бити решени без промене овог периферног положаја. Међутим, промена периферног положаја у садашњој ситуацији великих превирања у светском систему није нимало лак задатак. Промена овог периферног положаја би подразумевала да Србија искористи свој централни положај на и наметне се као економски, политички али и културни лидер на подручју Балкана, што би њен положај могао да доведе у *полупериферну зону*, који подразумева чврсту везаност и зависност од центра система, али и улогу модератора и амортизера збивања у региону (Vuletić, 2005: 195). Наравно, оваква намера подразумева промену стања унутар система и система односа у окружењу. Једно од првих ограничења представља још увек нејасан и помало контрадикторан однос кључних држава центра према овом региону. Првенствено се ради о односу ЕУ и САД, при чему ће утицај ЕУ у региону бити све већи али ће код доношења важних одлука САД имати важну

улогу. Уз тенденцију промене позиције Русије, која традиционално има велики утицај на овај регион, за Србију и земље региона то може да значи сталне изазове који ће захтевати веома висок степен адаптивности и политичког сензибилитета. У том контексту занимљиво је и запажање Вулетића да *„ЕУ, САД и Русија вођени сопственим интересима за проширење глобалног утицаја мање или више свесно и отворено подупиру локалне национализме који су дубоко укорењени. Таква ситуација не погодује аутохтоном економском развоју региона, што додатно чини регион зависним, како у економском тако и у политичком смислу, гурајући га све више у периферни положај и слабећи политичку позицију оних актера који као алтернативу националној политици нуде регионалну политику, као излаз из периферне позиције”* (Vuletić, 2005: 203).

2.3 Специфично наслеђе посткомунистичке Србије

Данас се на просторима бивших социјалистичких држава реч *модернизација* све чешће користи, посебно у оквиру тренутних владајућих политичких елита, али и у културној и научној елити. Ова реч своје порекло води из речи *модернус* из 5. века која је тада означавала разлику између садашњег времена и паганске прошлости. Тако се и данас најчешће употребљава за прављење разлике између савременог, „западњачког“ и „традиционалистичког“. У том смислу *модернизацију можемо схватити као процес преласка неког неразвијеног друштва у развијено друштво западног типа.*

Током шездесетих и седамдесетих година 20. века у политичким структурама социјалистичких држава било је доминантно марксистичко поимање модернизације. И по овом схватању модернизација је представљала процес током кога неразвијена друштва треба да успоставе обрасце на којима се заснивају модерна западна друштва, али само у областима технологије, науке и технике, саобраћаја, образовања, здравствене заштите, медија и ратне технике. Овај концепт није подразумевао једне од најважнијих сегмената модерних друштава као што су: тржишна привреда, подела власти (демократски политички систем), цивилно друштво и људска права (либерализам и индивидуализам). Одмах се наметнуло питање да ли је могуће „од западних друштава преузети само неке обрасце“ који одговарају или се на неки начин могу спојити са обрасцима

репродукције социјалистичких друштава? Функционалистички одговор на ову дилему био је да се не може доћи до модерног друштва развијањем само неких делова система, јер је модерно друштво целовит систем у коме су најважнији делови система – привреда, политика, образовање, наука и управа повезани у чврст склоп. Основ функционалистичке концепције модернизације почива на идеално типском разликовању традиционалних и модерних друштава. Наравно, основ овог разликовања налазимо код Макса Вебера, код кога модерно друштво није само развијеније од традиционалног у домену технологије и индустрије, већ су другачије и друштвене вредности, установе, односи међу људима. Другачији вредносни склопови у овим типовима друштава посебно су били важни за Парсонса.

Табела 4. Веберово и Парсонсово разликовање два типа друштва

		<i>Традиционално друштво</i>	<i>Модерно друштво</i>
Макс Вебер	<i>Власништво</i>	Ограничено	Неограничено (приватно власништво)
	<i>Технологија у процесу рада</i>	Ограничено заступљена	Доминантна технологија
	<i>Радна снага</i>	Ограничено слободна и непокретљива	Слободна и покретљива
	<i>Тржиште</i>	Ограничено (затворено)	Отворено
	<i>Мотивација</i>	Задовољавање основних егзистенцијалних потреба	Тежња за неограниченим богатством
	<i>Право</i>	Посебне норме за различите групе	Универзално и опште
Талкот Парсонс	<i>Друштвена структура</i>	Дифузна (измешане друштвене улоге и групе)	Специјалистичка (специјализација друштвених улога и група)
	<i>Покретљивост (регрутација)</i>	Партикуларизам (доминација статусне покретљивости)	Универсализам (селекција према способностима)
	<i>Статус</i>	Наслеђивање (статуса и идентитета)	Стицање (лична афирмација као основа статуса и слободни избор као основа идентитета)
	<i>Процењивање</i>	Колективистичко	Индивидуалистичко

Извор: Sztompka, 1994: 72-78.

Схватање модерног друштва као јединственог склопа технологије, вредности и установа узроковало је да се и процес модернизације схватао као *целовит процес усклађеног развоја*. Иако у појединим развојним циклусима већи нагласак може да буде на једном од ових подручја, претпоставка успешне модернизације је релативна усклађеност и истовременост развоја свих делова система. Из овог, у основи функционалистичког схватања, развила се доктрина о целовитости модерних друштава и модернизацијског процеса, који обухвата следеће делове друштвене структуре: економију, стратификацију, политику, културу, свакодневни живот и личност. Модернизација у економском пољу се базира на преласку из статичне, натуралне и пољопривредне економије традиционалних друштава у динамичку, тржишну и индустријску економију модерних друштава. Модернизација у стратификацијском пољу заснива се на преласку из затворене стратификације на основу наслеђеног статуса у отворену стратификацију на основу стицања и тржишног положаја. У политичком пољу се ради о преласку из ауторитаризма (аутократије) у демократски систем са владавином општег грађанског права као основом. Посебно важно поље, у теорији која модернизацијске процесе схвата као целовит систем, заузима *култура*. У Штомкином разликовању два типа друштва, култура у традиционалном друштву је магичка, религиозна и елитистичка, док је у модерном друштву сцијентистичка, секуларна и масовна (Sztompka, 1994: 75-78). Модернизација у нивоу свакодневног живота претпоставља прелаз из традиционалистичког јединства породичног и јавног живота, заједништва и мотивације за преживљавање у модернистичку одвојеност приватне и јавне сфере и потрошачког индивидуализма. На психолошком пољу личности модернизација представља еманципацију људи од традиционалних ауторитета, отвореност за нова искуства, толерисање различитости у мишљењу и усмереност ка будућности.

У друштвеним наукама превладава мишљење да је у досадашњој светској историји било шест таласа модернизације или индустријализације у ширем смислу (Табела 5).

Табела 5. Таласи модернизације

<i>Опис</i>	<i>Трајање</i>	<i>Земље</i>	<i>Технолошки основ</i>
<i>Протоиндустријализација</i>	Од 16. в. до средине 18. в.	Енглеска, Немачка, Француска, Холандија и Јапан	Занатске радионице
<i>Развој текстилне индустрије</i>	1760-1830	Велика Британија	Механичке пределице и разбоји
<i>Производња гвожђа и развој железнице</i>	1830-1870	Велика Британија и САД	Угаљ, пара, гвожђе и железница
<i>Производња челика и органске хемије</i>	1870-1914	Велика Британија, САД, Немачка, Француска и Шведска	Електрична енергија
<i>Развој аутомобилске и петрохемијске индустрије</i>	1914-1970	САД	Нафта
<i>Развој електронике и информатике</i>	1970 до данас	САД, земље ЕУ и Јапан	Електронско коло

Извори: Sanderson, 1995; Chirot, 1994.

Као што се види из табеле, Велика Британија је више учествовала у ранијим таласима модернизације, док су САД више учествовале у каснијим таласима. Једино се ове две земље теоријски могу сврстати у земље које су прошле све таласе модернизације, док су се све остале морале накнадно укључивати и могу се сврстати у земље *закасне модернизације*.³⁰ Као што је познато ове земље су се током свог друштвеног развоја сусретале са великим тешкоћама и противречностима, које су великим делом последица овог кашњења.

Таласи модернизације на свом почетку почивали су на лакој индустрији и развијеном занатству за које је био потребан ситни занатски капитал који је могао да обезбеди индивидуални предузетник. У то време слаба држава је требала обезбедити, какву такву, правну сигурност и слободну размену производа. Међутим, у каснијим таласима модернизације примат преузима тешка индустрија, за коју је био неопходан крупни капитал који није могао обезбедити индивидуални предузетник. То је могла да обезбеди само држава преко кредита и

³⁰ Наравно, поједине земље су се у различито време укључивале у процес модернизације или индустријализације у ширем смислу. Тако су се Немачка, Италија и Јапан активније укључили тек у четврти талас модернизације а Русија крајем четвртог таласа, док се Кина суштински укључила у другој половини петог таласа модернизације.

концесија. У земљама закаснеле модернизације држава добија много ширу улогу јер мора убрзано да заврши процес формирања националне државе и стварања друштва уопште, процес који су земље из првог таласа модернизације решавали вековима. Анализе процеса модернизације у земљама закаснеле модернизације показују да је, поред низа тешкоћа, процес модернизације најчешће праћен појавом политичког ауторитаризма. Али, ако погледамо историјске чињенице видећемо да су земље из првих таласа модернизације своју базну индустријализацију (у широј употреби је и назив *органска модернизација*) реализовале у условима изразитих друштвених и имовинских неједнакости.³¹ То практично значи да су носиоци модернизације (виши слојеви друштва) у условима битно ограничене демократије и синдикалних права имали довољно простора за несметано инвестирање у тешку индустрију, пре него што су тај простор ограничили захтеви нижих слојева за редистрибуцијом моћи.³² Није тешко утврдити да је у већини западних земаља индустријализација претходила увођењу демократије. С друге стране, земље које нису прошле овакав развој нашле су се у ситуацији да морају за кратко време да надокнаде овај заостатак од стотину и више година. Због тога, крупне инвестиције у модернизацију морале су бити много веће у краћем временском периоду, што је са друге стране изискивало велики притисак модернизаторске елите на становништво и експлоатацију природних богатстава. Међутим, одмах се појавио проблем што је овај притисак долазио у време када су у модернизованим државама већ постојали одређени нивои демократије и људских права и слобода, што су културне елите користиле као модел на основу кога су позивали становништво на отпор. Да би се задржао висок степен инвестиција субјекти модернизације морали су сломити и ову врсту отпора што је повећавало и онако већ висок степен репресије, који по правилу производи још већи отпор. Историјски посматрано, излаз из овог круга је у највећем броју случајева узроковао успоравање модернизацијских процеса.

---

³¹ Илустрације ради, 1832. године у Британији је свега 5% одраслог становништва имало право гласа а гласало се јавно. Тридесет година касније тај број се повећао на свега 16%, да би чак 1884. године тај проценат био више него скромних 28%. Тек после I светског рата постотак бирача скаче на значајних 74%. Слична ситуација била је и у САД, где се све до 1865. године гласало јавно а бирачко право било је ограничено својинским или пореским статусом. Посебан проблем била је расна дискриминација (Извор: Vasović i Goati, 1994: 30-47).

³² Не треба занемарити ни чињеницу да у то време није било других земаља у којима су постојала већа политичка и синдикална права и друштвене слободе, које су могле послужити као модел.

С једне стране, модернизаторска елита је постепено попуштала притисак што је водило постепеној демократизацији друштвених односа, који су узроковали бирање влада које су зависиле од најбројнијег доњег слоја друштвене хијерархије. У таквим условима владе су вршиле прераспodelу прихода што је водило повећању потрошње и смањењу инвестиција у модернизацију индустрије.

С друге стране, модернизаторска елита је још више повећавала притисак што је водило великом јачању традиционалистичке контра елите, која је своје највеће упориште имала у најсиромашнијем слоју становништва, а као резултат јачања ових супротстављених блокова била је револуција. После револуција на власт су најчешће долазиле популистичке елите или верски фундаменталисти, а у оба случаја процеси модернизације западног типа су значајно успорени или су готово заустављени.

Наравно, постојао је и трећи излаз, који је подразумевао да се модернизаторски слој предузетника успешно одупре свим традиционалистичко-популистичким притисцима и путем велике репресије доврши економску модернизацију, да би се након завршетка привредне модернизације приступило демократизацији друштвеног система. Међутим, идеално типски посматрано, мора се напоменути да су овим путем успешно прошле само две земље Тајван и Јужна Кореја.³³

Настојање садашње политичке елите да се Србија модернизује и прикључи процесу европских интеграција представља, у основи, четврти покушај модернизације у новијој историји. *Први* се догодио између 1880. и 1912. године, *други* између 1929. и 1941. године и *трећи* од 1946. до 1979. године (Stojanović, 1997).

Из досадашњег искуства, за успешан завршетак модернизације, осим жеље самих актера, неопходан услов је и постојање повољних друштвених односа тј. повољне друштвене структуре.

Квалитет и брзина демократских промена зависе од многих фактора. Један од првих, који је карактеристичан за све земље у транзицији, кога је још формулисао Токвил, на примеру анализе односа старог режима и Француске

---

³³ Детаљније о ова два примера успешне закаснеле модернизације у Antoniћ, 2003: 63-73.

револуције, наглашава да карактер претходног режима битно утиче на квалитет и домете демократских промена.

Предмет овог дела рада је разматрање историјских корена који су довели до формирања доминантних културних и социјално-психолошких образаца и вредносних оријентација, за које претпостављамо да су били једна од главних препрека модернизацији друштва.

2.4 Друштвени развој Србије до 1990. године

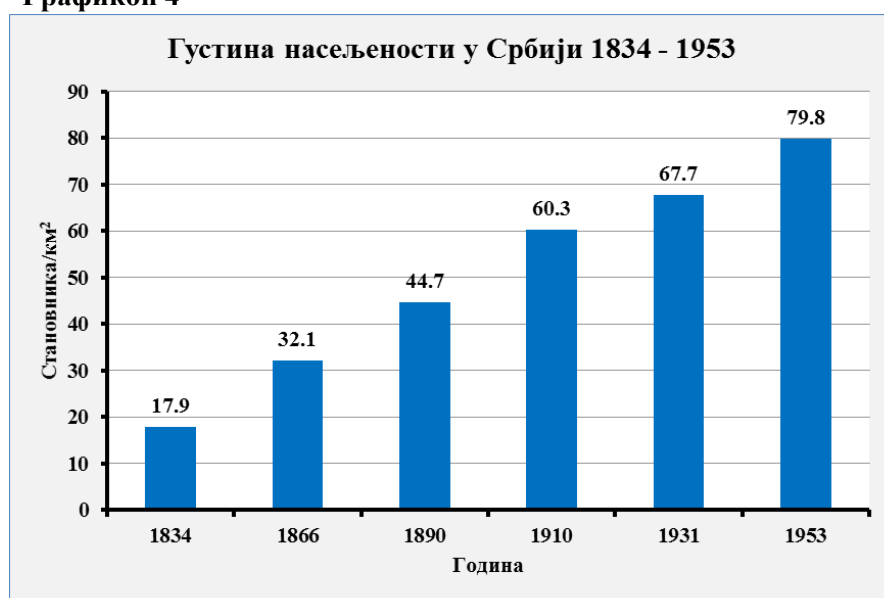
2.4.1 Модернизацијски процеси до краја Другог светског рата (1815-1945)

Смештена у центру Балканског полуострва, Србија је вековима у географском али и у културном погледу била веза између Средње Европе и Мале Азије. Као зона између Запада и Истока, одувек се налазила у интересном подручју међусобно конкурентних великих сила. Када се Србија 1815. године ослободила владавине Османског царства створене су прве претпоставке за интензивирање привредног живота чиме је започео структурни, социјални и економски процес трансформације. После добијања аутономије 1830. године створили су се услови за брзи прелаз од природних ка тржишно оријентисаним облицима привреде, који је у то време у многим европским земљама већ био завршен. У то време била су позната два процеса преласка ка тржишно оријентисаним облицима привреде. У првом реду, процес се одвијао еволутивним начином превладавања традиционалног привредног и друштвеног уређења према енглеском узору, али је постојао и систем којим се реформским законодавством “намеће одозго” кроз доношење закона и декрета. У већини данашњих високоразвијених западних демократија тај процес је ишао еволуцијом, иако не свуда истом брзином и свеобухватношћу, док је на подручју Југоисточне Европе скуп политичких и правних мера био недовољан за свеобухватну друштвену модернизацију. У складу с тим законодавство у тадашњој Србији је, управо супротно, допринело конзервирању квази феудалних друштвених структура и тиме значајно успорило развој модерних привредних структура. Најважнији фактор за знатно ограничење привредног развоја налазио се у правном опстајању традиционалног породичног уређења у виду *задруге*. Иако је ослобађање српског

сељаштва у периоду од 1830 до 1839. године у литератури вредновано као једна од најсвеобухватнијих аграрних реформи, мора се нагласити чињеница да је та реформа у својој основи представљала средство за укидање османске владавине, с једне стране, и доношење антилибералних правних прописа каква је била *Уредба о окућју*, с друге стране.

Након једног века “мањка становништва” у Србији је после Другог српског устанка почео стални демографски пораст и, уз комбинацију са стимулираним досељавањем становништва из суседних региона, густина насељености се значајно повећавала (Чалић, 2004).

Графикон 4

Извор: Чалић, 2004: 76.

Пораст броја становника је узроковао и убрзане промене породичне структуре у смеру сталног смањења величине домаћинства, било путем поделе великог домаћинства на више мањих задруга или путем прелаза на сеоску малу породицу. Домаћинства су се делила када заједнички земљишни посед није био довољан да обезбеди егзистенцију увећаног домаћинства. Висок пораст броја становника је убрзао процес распадања задруга. Са порастом диспропорције између пораста становништва и пораста продуктивности у пољопривреди, у први план долази потражња за додатним приходом ван пољопривреде. Због тога из масе недовољно запосленог пољопривредног становништва настају групе које се

пребацују у исплативије области привреде. Тако се у Србији постепено појављују области које су представљале занатске центре, слично као и у европски земљама скоро читав век раније. Показало се да су на овом простору у другој половини 19. века настали облици производње који су могли одговарати моделу протоиндустријализације, али су обим и структура тих заната условљавали њихово ретко прерастање у модерну фабричку индустрију него што се дешавало у Западној Европи.

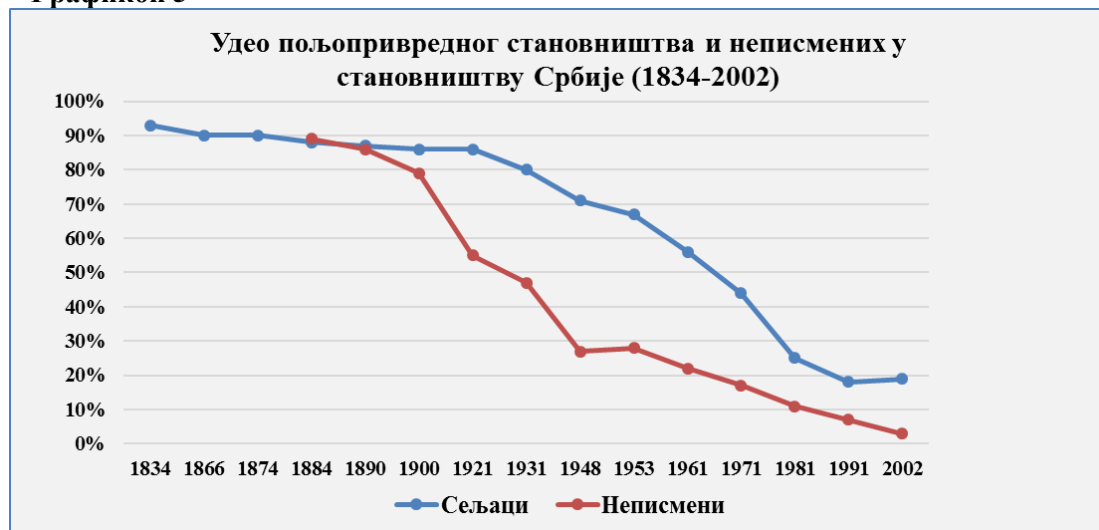
У години обнове пуне независности (1878) Србија је била углавном пољопривредно друштво и највећи део становништва живео је од пољопривреде са огромним уделом неписмених у укупној популацији (Графикон 5). Индустрија Србије се састојала од једне војне фабрике, две пиваре, две стругаре, циглана, творница бомбона, 14 парних млинова и неколико радионица коже и текстила (Попов, 1994: 10). Поседи сељака били су мали и обрађивани су са најједноставнијим оруђима јер већина није поседовала неки напреднији пољопривредни алат, и куће у којима су живели биле су мале и слабо опремљене. Држава је од њих захтевала порез и службу у војсци. Такође, у Србији није било племства и велепоседника у правом смислу те речи, јер је турско племство било протерано током борби за ослобођење, а домаће племство још није било створено. Показало се да је то била значајна препрека бржем развоју индустрије, јер недостатак предузетничког слоја са капиталом који би се могао уложити у индустрију представљао је огромну препреку модернизацији производње. Главни носилац модернизације о овом таласу био је управљачки слој, а обављала се најчешће указима и законима преко чиновничке апаратуре на изразито ауторитаран начин. У првих двадесет година модернизације првенствено су се модернизовале државна управа и јавне установе (у ослобођеним крајевима укинути остаци турског феудализма, извршена реформа судства, формирана стајаћа војска, реформисан порески систем, основана Народна банка, Академија наука, уведено обавезно основно школовање) (Mijatović, 1996: 240-260).

Осим доминантног слоја сељака постојао је и танки слој чиновника који је, такође, био регрутован из слоја пољопривредног становништва. Пошто пољопривреда није могла бити извор стварања капитала, трговина је постала привредна грана из које је постепено израсло српско грађанство, пре свега страног

етничког порекла (Поповић, 1937). Тек ће се неколико деценија касније у већем броју почети јављати инвеститори из слоја пољопривредног становништва. Релативно касна изградња тржишне привреде и ограничене могућности извоза у овој епохи умањивале су могућу добит, а тиме и могућност стварања капитала за инвестирање. Дакле, недостатак предузетничког слоја, релативно мали трговачки капитал и мањак техничког и организационог знања представљају одлучујуће факторе који су спречавали прелазак на фабричку производњу или индустријску и друштвену модернизацију.

С друге стране, мањи број појединаца који су завршавали високе школе на Западу донео је у Србију идеју демократије у два нивоа: идеји парламентаризма и идеји ограничења власти. На основу ових идеја Србија је добила прве демократске установе: *опште право гласа за све сељаке* (1869), *скупштину* (1888) и *изборе* (који су били све слободнији од 1903. године).

Графикон 5

Извор: Antoniћ, 2004: 21

Крајем 19. века у Србији се све брже развија индустрија и саобраћај. Отварају се значајнија индустријска предузећа, рудници а изграђено је и око 500 километара пруга. До краја 1896. године у Србији се створио слој богатих људи, трговаца и индустријалаца, отворено је 14 већих индустријских предузећа, а број рудника угља и метала је утростручен (Попов, 1994: 11-12). Док се модернизација државне управе и јавних установа финансирала из пореза, ефикасније прикупљаних модернизованим пореским системом, већина становништва била је

исувише сиромашна да би од њега дошао капитал за економску модернизацију. Свеобухватни закон о подстицању индустрије донет је средином 1898. године са низом мера које су биле усмерене на помоћ за изградњу и опстанак фабрика.³⁴ Међутим, ова подршка у пракси није дала задовољавајуће резултате и тај раскорак између доношења прописа и њиховог спровођења у пракси постаће карактеристика скоро свих покушаја модернизације Србије, све до данас. Посебно треба нагласити да ова модернизација није била довољно брза, јер нам то показују подаци да је крајем 19. века 84% становника и даље живело од пољопривреде па су ратарски и сточарски производи чинили највећи део извоза, уз податак да је скоро цео извоз ишао само у Аустроугарску. Мајским превратом (1903) повећао се утицај предузетничког слоја на државну политику, јер су у Скупштини у периоду 1903-1912 трећину посланика чинили индустријалци, предузимачи, трговци и занатлије. (Графикон 6). Такође, овај друштвени слој је најбоље искористио тзв. царински рат са Аустроугарском (1906-1911) да би се, захваљујући слабијој конкуренцији стране робе, осамосталио, ојачао и убрзао раст домаће индустрије. На значајнији раст српске индустрије утицала је и повећана брига државе за подстицање индустријског раста. И поред губитка аустроугарског тржишта дошло је до значајног повећања извоза (37%) и повећања прихода у буџету, а настављена је и изградња железничке инфраструктуре (Попов, 1994: 176-179).

---

³⁴ Најважније мере су се односиле на ослобађање од царина и пореза при увозу машина и опреме за фабрике, али и за сировине. Такође, било је предвиђено ослобађање од свих директних државних и комуналних пореза и пореских додатака. Део мера се односио и на транспорт уз повољније тарифе на државној железници и слободну употребу шума, водене снаге и налазишта камена, песка и шљунка. Такође, било је предвиђена бесплатна додела државног грађевинског земљишта. Наравно, олакшице су се односиле на фабрике и индустријска предузећа која су прерађивала домаће сировине и полуфабрикате.

Графикон 6

Извор: Попов, 1994: 179.

Такође, порастао је и слој радника, трговачких и занатлијских помоћника. Иако их је по проценама било око 60 хиљада, то је и даље била мањина у односу на 2,5 милиона становника. Међутим, и поред тога Србија је у 20. век ушла као земља пољопривредног становништва са ситним поседима и аутаркичном производњом за сопствене потребе са израженим егалитаризмом у сфери материјалних захтева и друштвене свести.

Цела друга деценија 20. века је била у знаку исцрпљујућих ратова (1912-1918) у којима је Србија изгубила скоро 24% свог становништва, претежно радно најспособнијег слоја мушкараца између 18 и 55 година (Исић, 1995: 26) и остала без готово комплетне индустријске производње, која је била исцрпљена и разрушена, што је довело до скоро потпуног заустављања модернизацијских процеса.

Оснивањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца велики део енергије у Србији је потрошен на уређење те нове државе и покушаје обнављања друштва након тешких ратова. Али према многим мишљењима Краљевина СХС је била у добром изгледу за брзу и успешну модернизацију, посебно кад су у питању природна богатства (Ђуровић, 1986: 24-36; 279-280). Највећи проблем био је недостатак капитала за нове фабрике које би користиле та природна богатства и недостатак капитала за изградњу инфраструктуре и електрификацију. Домаћи извори капитала били су ограничени или потпуно уништени у ратовима, а поновила се и ситуација да владајуће елите нису желеле да фаворизују индустрију у односу на пољопривреду из чијих редова је долазио највећи број њихових

гласача. Владајућа елита била је заузета борбама и несугласицама око уређења државе и није било никаквог општег плана развоја привреде и индустрије. Што се страних извора капитала тиче, не може се рећи да није било интересовања странаца за улагање у Краљевину, посебно због великих рудних богатстава и јефтине радне снаге. Посебно је интересовање било изражено у периоду великог успона светске привреде (1918-1929), када се доста расположивог капитала за инвестирање. Међутим, управљачка, политичка елита као да је била равнодушна према овим могућностима. Као илустрацију можемо наћи (Ђуровић, 1986) да су се домаћи индустријалци непрестано жалили на владу да кочи страна улагања, јер неразумљиво одуговлачи са давањем дозвола предузећима за дугорочне позајмице из иностранства, или одбија да пружи гаранције приликом уговарања кредита. Дакле, управо у време највећег успона светске привреде, индустрија у Краљевини стагнира због оскудице капитала.

Када је после краљевог удара, јануара 1929. године, политичка елита, коначно, почела стимулирати привредни развој, дошло је до удара светске економске кризе почетком 1930. године која је тешко погодила недовољно опорављену привреду. Ова светска привредна криза је нарочито тешко погодила сељачка друштва Југоисточне Европе. Опадањем цена пољопривредних производа и трговинским баријерама, опали су главни извори зараде мање развијених држава. За четири године кризе индустријска производња у свету пала је за трећину, а трговинска размена још више. У периоду 1930-1934 привреда Краљевине била је у дубокој кризи.

Ипак, средином 1935. године долази до лаганог привредног опоравка деловањем нове привредне политике премијера Милана Стојадиновића која је била у знаку све већег државног интервенционизма у привреди, што се дешавало и у многим другим европским земљама (Вишо, 1975: 99). Основне карактеристике те политике биле су ширење државних предузећа и програм коњукурног опоравка, којим је путем јавних радова запослен велики број људи, а ситним и средњим пољопривредним домаћинствима укинута је велики део дугова, чиме им је знатно повећана куповна моћ. За време Стојадиновићеве владе у Краљевини је подигнут већи број фабрика и основано стотину нових индустријских предузећа, у већини случајева (92%) са домаћим капиталом. По први пут буџетске године су

завршаване са суфицитом а 1938. године остварен је најповољнији спољнотрговински биланс у дотадашњој историји земље (Ђуровић, 1986). До краја тридесетих година привреда се лагано опоравила, а индустрија доживела велики раст. У односу на 1918. годину број фабрика и индустријских радника се удвостручио (113%), а инвестиције су повећане за више од 55% (Stavrianos, 1959). Повећана је и стопа раста друштвеног производа са 3,3% годишње (1911-1932) на 4,7% (1932-1940) (Horvat, 1970). Индустрија је 1939. године већ давала 45% вредности националне производње и 52% извоза, а обезбеђивала је више националног дохотка од пољопривреде (Obradović, 1995).

Јачање индустрије је узроковало промене друштвеног састава становништва Србије. Дошло је до наглог повећања запослених у индустрији, занатству и саобраћају, и значајно повећање запослених у државној служби и слободним занимањима. Ипак, у Србији је још увек било три четвртине становништва који су живели од пољопривреде и значајан број неписмених (Графикон 5). Међутим, до значајних промена је дошло у сфери односа између слојева. Већинско пољопривредно становништво у руралним подручјима је имало утисак да држава и влада не чине ништа за њих. Средства која је Србија добијала као накнаду за ратну штету скоро и да нису долазила до сељака, а и оно што је стизало у виду пензија за удовице и ратну сирочад било је недовољно. Наспрам пострадалог и осиромашеног сељака стајали су малобројни урбани богаташи који су до капитала, најчешће, долазили својим политичким везама. Такође, мора се нагласити да је због несређених односа међу нацијама почетком 1929. године у Краљевини укинут парламентаризам, који се почео обнављати тридесетих година, али Србија све до 1941. године није успела да достигне степен демократизације који је имала до 1914. Дакле, у предратним годинама сељаштво у Србији било је незадовољно својим положајем и политичким поретком, што може бити и један од узрока брзог пораза Краљевине у рату са силама Осовине (1941) и њеног распада након тога.

Ратна разарања Србије током Другог светског рата била су континуирана и систематска. У таласима бомбардовања у комбинацији са непрестаним унутрашњим сукобима уништено је око 40% индустрије и више од четвртине свих станова и кућа, а укупна ратна штета у Југославији била је дупло већа од штете

коју је претрпела Британија и чак седам пута већа од ратне штете коју је имала Америка. Југославија је изгубила скоро 3,74 годишња национална дохотка, што је било највише од свих савезничких земаља (Petranović, 1980). На крају рата Србија је, поново, била враћена годинама уназад, а што се привредног развоја тиче процене говоре да је била враћена на ниво који је имала пре 1912. године.

На крају, могу се навести елементи који су били карактеристични за модернизацијске процесе у Србији до краја Другог светског рата.

Прва, генерална карактеристика је *недостатак свеобухватне реформе друштва*. Иако су после добијања аутономије у 19. веку предузете значајне мере у области аграра, трговине, занатства и породичних односа, државна политика реформи је остала недоречена. У првом реду, постојала је изразито патријархална породична организација која је била веома затворена и отпорна на промене, што је довело до формирања система сеоске породичне привреде, који је, исто тако, био отпоран на модернизацију. С друге стране, дошло је до институционализације облика приватног власништва, на основу наследног права, које је проузроковало уситњавање земљишних поседа. Ако се томе дода и законско спутавања тржишта конзервирањем квази феудалних привредних односа, онда је лако утврдити да су ове мере биле супротне мерама реформске политике већине европских земаља тога доба.

Друга, особена карактеристика је *недовршена аграрна реформа*, коју карактерише вековна стагнација у том примарном сектору. Стална недовољна запосленост, уз коју иде и сиромаштво и недовољан раст пољопривредне производње, узроковали су да та три значајна фактора који воде од пољопривреде ка индустријализацији у Србији скоро потпуно изостану. Потражња за потрошним и инвестиционим добрима била је занемариво мала, а ниска продуктивност у пољопривреди створила је огроман вишак незапослених, што је додатно кочило инвестициону моћ сељака и спречавало раст непољопривредног сектора. Економски и социјални значај земљишног поседа и власништва над земљом у источном и јужном делу Европе утицао је на успоравање раста предузетништва у ванпољопривредним делатностима.

Трећа, карактеристика је *дубока везаност радне снаге за пољопривреду и вековно очување сеоске породичне привреде*. Слаба просторна покретљивост,

узрокована аграрно-правним, породичним и историјским традицијама утицала је на то да се велика понуда радне снаге у руралним областима не развије у основу за процес индустријализације. С друге стране, сеоска породична привреда у оквиру кућних заједница је преживела најразноврсније облике сељачких прихода, па чак и увођење модерног фабричког рада, на крају овог периода. Док је год овај систем остајао нетакнут, у привреди је преовладало једно размишљање и деловање оријентисано на равнотежу између рада и потрошње (оријентација на пуко преживљавање), што је спутавало развој тржишних облика привреде.

Четврта, карактеристика је *веома мали значај преиндустријских занатских крајева за индустријализацију и структурни проблеми развоја*. За разлику од западних индустријских земаља, у Југоисточној Европи прехранбена индустрија је била најважнији сектор технолошке модернизације. На пример, у Енглеској и Немачкој, почетком 20. века тешка индустрија је имала веома високе стопе развоја, у Србији је стопа развоја тешке индустрије била занемарива све до почетка Другог светског рата. Интеграцијом Србије у светски систем, очекивало се да напредак земље буде осетнији, међутим недостајале су структурне претпоставке да би се путем извоза изазвао ланчани ефекат на привредне гране које се баве прерадом сировина. Због ниског нивоа специјализације заната, као и квалификација унапред је било искључено освајање нових технологија. Од структурних проблема посебно су се издвајали: стални недостатак капитала и зависност од страних кредита, низак ниво потрошње на селу, недостатак квалификоване радне снаге, недовољно коришћење природних ресурса и слаб развој инфраструктуре. Такође, овде не смемо заборавити ни пропусте и проблеме у области друштвене реформе, образовне и социјалне политике.

Пета, карактеристика су *релативно чести ратни сукоби и разарања привреде, инфраструктуре и друштва уопште*, који су тек опорављене модернизацијске слојеве уништавали и враћали неколико деценија уназад. Такође, током исцрпљујућих ратова Србија је губила велики део радно способног становништва, а њена индустрија и инфраструктура су два пута (1912-1918 и 1941-1945) биле скоро уништене. Укупне ратне штете у Србији биле су неколико пута веће од штете коју је претрпела већина западних земаља.

Када се све узме у обзир, проблеми српског друштва у процесу модернизације у овом периоду били су везани за слабу способност прилагођавања промењивим друштвено-економским условима, посебно на нивоу прилагодљивости за оптимално коришћење постојећих ресурса и потенцијала и њихово преношење у исплативије области привреде (Чалић, 2004: 424).

Што се политичких карактеристика тиче, честе територијалне промене изазване ратовима, захтеви за интеграцијом региона различитих структура у социјалном, економском, етничком и културном погледу у јединствену државу, изискивало је страховите способности прилагођавања. Управо због тога, значајнији носиоци модернизације у Србији били су жртве *првенства политике над економијом*, што је остала карактеристика развоја овог региона до данашњих дана.

2.4.2 Комунистичка модернизација (1946-1990)

Из Другог светског рата комунисти излазе као војни победници који и поред тога још нису уживали већинску подршку у Србији, поготово у руралним областима са претежно пољопривредним становништвом које је, опет, платило највећи рачун у току рата. Основна идеологија или визија комуниста било је индустријски развијено и праведно друштво, која је била у складу са преовлађујућим егалитарним духом који је био дубоко усађен у размишљање већине становништва и усмерен ка идеји *народне и заштитничке државе*. Управо због тога Србија се брзо прилагођава новој управи која „индустријализацију и електрификацију проглашава за свенародни задатак“ (Bilandžić, 1985). Да би успели у овој замисли био им је потребан капитал који обезбеђују општом национализацијом привреде 1946. године којом сва индустријска имовина осим ситних пољопривредних поседа и занатлија, постаје државна. Приликом овог процеса за веома кратко време нестају читави слојеви становништва које је прогутала убрзана индустријализација.

Повећаним улагањима у индустрију допринела је и помоћ СССР-а у опреми и сировинама, али и немачке репарације, као и зајмови од становништва и бесплатан рад великог броја младих на тзв. радним акцијама. Без обзира на различите податке у литератури о процентима раста индустријске производње у

првих неколико послератних година, несумњиво је да је у прве три године након рата Југославија била на путу убрзане индустријализације.

Међутим, средином 1948. године долази до сукоба југословенске и совјетске комунистичке олигархије опет се захуктала индустријализација нагло прекида из чисто политичких разлога. Долази до поремећаја у трговини са СССР-ом, а прекинута је и помоћ тек захукталој привреди у опреми. С друге стране, југословенски комунисти су раније са Западом већ покварили односе, па се тако ни са те стране није могла очекивати боља привредна сарадња. Успоравање модернизације се покушало спречити убрзаном колективизацијом почетком 1949. године којом су уништени ситни сељачки поседи и многа домаћинства увучена у „задруге“, што изазива велику друштвену и привредну кризу и доводи до озбиљног сукоба пољопривредног дела становништва и комунистичког вођства. Резултат овакве политике било је смањење производње хране које је довело Југославију до ивице глади крајем 1950. године и смањење националног дохотка по годишњој стопи вишој од 5% (Obradović, 1995).

Искористивши сукоб југословенске и совјетске комунистичке олигархије који је изазвао велику друштвену и економску кризу, САД 1950. године дају Југославији бесповратну помоћ у храни вредну 95 милиона долара (689 милиона данашњих долара) и тренутно ублажавају кризу (Bilandžić, 1985). У наредних пет година САД, Велика Британија и Француска дају Југославији помоћ од 493 милиона долара (3,5 милијарди данашњих долара; Petranović, 1980). У међувремену комунистичко вођство прекида принудну колективизацију села (1953) што доводи до распада великих задруга и доводи до постепеног опоравка пољопривреде и смањења напетости у друштву.

У наредних 11 година долази до значајног раста индустријске производње и земља коначно постаје већински индустријско друштво, а 1960. године пољопривреда, по први пут, има мањи удео у друштвеном производу од индустрије. Наравно, овакви процеси довели су до значајне промене у друштвеној структури у којој су пољопривредници пали испод половине укупне радне снаге, док је преко 20% запослених радило у индустрији и занатству. Овај период по свим показатељима био је врхунац комунистичке модернизације земље. Одлучујући утицај на оваква кретања била је ситуација да помоћ са Запада и даље

стиже, а тих година се и Исток поново отвара за сарадњу са Југославијом.³⁵ У то време највећег развоја земље, Југославија је у исто време могла користити повољне западне кредите, и у исто време имати слободан приступ источним тржиштима.

Почетком шездесетих година комунисти смањују степен централизације производње који узрокује смањење запостављања плата и потрошње за рачун акумулације. Инфраструктура се развила до нивоа који је омогућавао искориштавање природних богатстава земље у пуној мери. Иако је државна управа и даље остала високо централизована и ауторитарна, корупција је сведена у подношљиве оквире а у предузећа је уведено самоуправљање које је повећало утицај запослених на управљање предузећем. Међутим, важно је нагласити да није било вишестраначке демократије а политичка полиција била је врло моћна и утицајна. У друштву је владао значајан степен егалитаризма што је било у потпуном складу са традиционалним духом народа, а пољопривредници су били задовољни што су могли задржати свој посед, за разлику од већине осталих комунистичких земаља, који је, ипак, био ограничен на 10 хектара. Због тога је у раздобљу између 1960 и 1970. године, у периоду нагле индустријализације, више од половине индустријских радника у Србији и даље живело на селу или се помагало пољопривредом, што им је омогућавало сасвим пристојан живот у тадашњим условима. Овде је важно нагласити да је у овом периоду Југославија имала сасвим отворен пут за улазак у Европску заједницу, али је неопходан услов за то била хармонизација првенствено економског, али и политичког система са земљама запада. Међутим, владајућа номенклатура је тада одбацивала овакву могућност, опет из политичких разлога, иако су постојали сви економски предуслови за чланство. Наиме, владајући комунисти нису желели довести у питање политички и идеолошки монопол комунистичке партије. Седамдесете године су биле период у коме је друштвени производ Србије био на врхунцу (Графикон 7) из неколико разлога. *Прво*, изграђена је индустрија која је максимално користила природна богатства земље и добијала производе који су добро пролазили и на Истоку и на Западу, пошто су били потпуно отворени за

---

³⁵ До отварања је дошло после чувене посете Никите Хрушчова Београду у мају 1955. године, после које је роба из Југославије могла да се извози на источна тржишта под истим условима као и роба других земаља.

Југославију. Друго, у тим годинама завршена је децентрализација привреде, којим су републичке политичке и привредне елите добиле право да самостално узимају кредите из иностранства који су се од Запада добијали релативно лако, првенствено из политичких разлога. Дошло је до праве поплаве задуживања, тако да је спољњи дуг Југославије повећан за више од 20 пута. Треће, већи део позајмљеног новца није завршио у инвестицијама него у потрошњи кроз повећање плата и јефтине, свакоме доступне, кредите. Онај део који је отишао у инвестиције није ишао по економским него по политичким критеријумима, јер је било важно запослити што више људи са релативно пристојним платама а о продуктивности њиховог рада није се претерано водило рачуна (Antonić, 2004).

Графикон 7

Извор: Antoniћ, 2004: 27.

У то време Југославија је постала прави „феномен“, јер је у свим земљама, након експлозије цене нафте, дошло до привредне рецесије и заустављања раста стандарда, а у Југославији се бележи нагли раст стандарда (повећање запослености, плата и потрошње; Mihailović, 1981). Брза, општа запосленост, реално повећане зараде и изразито јефтине потрошачки кредити нереално су подигли куповну моћ грађана, што се најбоље огледа у повећању штедње која је у том периоду расла по незамисливој стопи од 30% на годишњем нивоу (Mihailović, 1981). Оваква ситуације била је још израженија ако се у обзир узму разне повластице које су имали грађани, као и у свакој социјалистичкој земљи, које су се најчешће огледале у бесплатном добијању станова, са неком врстом заштитне

станарине на годишњем нивоу. Процењује се да је у Србији чак 40% припадника тадашње средње класе и 25% радника добило стан, практично на поклон, а са друге стране на изградњу тих станова одлазило је око 20% инвестиција (Vuković, 1994).³⁶ Ако овакву праксу упоредимо са тадашњом ситуацијом у западним земљама лако се може уочити драстична разлика, јер се у тим земљама за закупнину станова трошило између 25 и 30% породичног дохотка радника што је омогућавало реалну отплату стана за одређени временски период уз припадајућу камату, и посматрано са становишта економске логике, ова два случаја се не могу поредити. С обзиром на то да су грађани били ослобођени улагања у станове и станарине свој новац су трошили на робу широке потрошње. Као што је већ речено, крајем шездесетих година југословенско тржиште било је потпуно отворено за западну робу, и грађани су имали могућност да лако набаве све потребне ствари чији избор је био као и у некој западноевропској земљи. Овакав стандард осетио се и у руралним подручјима, јер је, по неким подацима, у више од половине сеоских домаћинстава неки од чланова био запослен у фабрици или канцеларији, а велики број људи са села је седамдесетих година емигрирао у неку од западних земаља из којих су слали новац својима у Србији, који су сељаци користили за куповину потребних пољопривредних машина и градњу нових, пространих, кућа.

Али, већ почетком 1980. године југословенска привреда почиње показивати знакове стагнације. Један од главних узрока није тешко наслутити – западна новчана помоћ је драстично смањена³⁷ и морало се почети живети само од свог рада. Просечни привредни раст опада, долази до појаве инфлације и пораста стопе незапослености, што узрокује значајно смањење плата и пензија а животни стандард опада на ниво из средине шездесетих (Графикон 7). Међутим, због оваквих трендова није забележен већи степен незадовољства, сматрало се да је криза тренутна и да ће убрзо бити превладана. Разлози за овакво расположење су се, вероватно, крили у акумулацији одређених економских ресурса у протеклом десетогодишњем периоду нереалног стандарда и живота „на кредит“. Политичка

³⁶ Истраживање из новембра 1988. године на ужем подручју Србије показало је нешто другачије проценте. Према овом истраживању стан је добило око 30% припадника средње класе и 10% радника. (Vujović, 1991: 275-312).

³⁷ У раздобљу од 1982 до 1987. године позајмљено је укупно 1,7 милијарди долара (Статистички годишњак, 1989: 105).

и економска елита је и даље била отворена за регрутацију нових чланова из свих друштвених слојева а саморепродукција елите је била заступљена у веома малом проценту. Нека социолошка истраживања показала су да су потомци колективногласничке класе ретко успевали да се домогну владајућих друштвених положаја. Обично су долазили до слоја стручњака, а чак у трећини случајева нису успевали да се домогну и њега (Lazić, 1987). Међутим, пре него што се посветимо социолошкој анализи специфичности, које су значајне за тему, југословенског друштва у периоду који је непосредно претходио системском и државном слому, неопходно је разјаснити моменат који је имао одлучујућу улогу у изазивању структурне кризе социјалистичког начина репродукције друштвеног живота, а то је *статичност* овог система (Lazić, 1987: 34-36). Наравно, ово разликовање између статичних и динамичних друштава не имплицира да су статична изразито или апсолутно непромењива, док се динамична непрестано развијају. Ради прецизнијег установљавања ове разлике неопходно је јасно одредити основне појмове. Под статичним друштвом подразумевамо такав тип друштвених односа у којима се владајући начин производње може дуже репродуковати а да претпоставке на којима се та репродукција одвија остану непромењиве. С друге стране, под динамичним друштвима подразумевамо она друштва у којима је репродукција владајућег начина производње могућа само ако се затечени услови производње трајно мењају. Другачије речено, промене у статичним друштвима нису априорно искључене, а не морају бити ни ретке ни маргиналне. Најважнија разлика је у томе да без обзира да ли су промене резултат сукоба друштвених група унутар система или су последица неких „спољних“ фактора, када престане деловање конкретног подстицаја друштво се може у новоуспостављеној равнотежи непромењиво репродуковати. Ако промене унутар статичних друштава нису искључене, чињеница је да су те промене у социјалистичким системима остале лимитиране на колективно-власничку групацију и уске повлашћене слојеве око њих, док су темељни корпус друштва те промене захватају ретко и маргинално, остављајући га у изразито дугим периодима изразито непокретним. Кључна чињеница би се могла формулисати тако да су се у социјализму друштвени односи репродуковали и кад је систем био статичан, тј. када није било економског раста, што за капитализам представља стање кризе. Такође, могло би

се закључити да у југословенском социјалистичком друштву у периоду који је непосредно претходио системском и државном слому нису постојали нужни динамички моменти који би систем присиљавали на развој, пре свега, економски раст и модернизацију индустрије. У генеричком смислу југословенски социјализам заснивао се на командно-планској економији, политичком монизму и идеолошком монопољу (Lazić, 1987; Feher, Heler, Markuš, 1986). По аналогији са капитализмом где је *акумулација капитала* одређена као основни репродукцијски принцип, у социјализму се он интерпретирао као *акумулација моћи*. Ова одредба у случају социјалистичких система у најмању руку је непрецизна, јер помоћу ње треба објаснити сразмерно лако рушење владајуће групе у великој већини источноевропских земаља. Циљ производње се морао другачије формулисати, па је одређен као трајно произвођење услова у којима се командно-планска улога колективно-власничке класе појављује као структурно неопходна, при чему хијерархијски апарати класе стално настоје да овладају целокупним процесом друштвене репродукције (Lazić, 1994: 50). У складу с тим сви делови друштвеног система су се настојали претворити у делове заједничке командно-планске регулације друштва. Не само техничка организација процеса производње већ и све друге одлуке о томе шта треба производити и како користити бруто производ доносиле су и спроводиле издвојене друштвене групе – бирократски апарати, који су се попуњавали селективним бирањем и самоименовањем. Аналитички посматрано можемо издвојити три димензије које су конституисале социјалистички начин производње друштвеног живота: (Lazić, 1994):

- укидање претпоставки за аутономију економских и других друштвених субјеката кроз одржавање структуралне неопходности командно-планског управљања;
- развијање механизма сталне контроле становништва путем хиперорганизованости;
- принцип тотализације друштвених интереса које заступа „посвећена“ група.

Због природе овог рада није неопходно детаљније улазити у проблеме (не)ефикасности социјалистичке привреде, али морамо нагласити најважније карактеристике које су је битно детерминисале у односу на капиталистичку привреду. Док је за капиталистичку фирму *профит* основни циљ а предметни

облик робе коју производи није толико важан, у социјалистичком предузећу планирање за основ управо има *предметност*, док је однос између цене коштања и продајне цене производа секундаран. За капитал радна снага је само један од равноправних елемената производње, у социјализму је примарна интеграција становништва у систем, те се настоји запослити што више људи. Фирма која не послује позитивно у капитализму пропада, док је у социјализму опстанак предузећа утврђен планом и, на неки начин гарантован, а најчешће су се проблеми лоших предузећа решавали „планском расподелом“ средстава од предузећа која су добро пословала. Тиме су се и та предузећа постепено доводила у стање просте репродукције, јер су улагања у модернизацију и повећање производње онемогућена „пребацавањем“ инвестиционог капитала преко бирократског апарата ка непрофитабилним предузећима. Теоријски посматрано, организација, бројност и надлежност управљачког апарата у капиталистичкој фирми је у складу са увећањем профита и ефикасности (у већини мањих капиталистичких фирми, док у великим компанијама то и не мора бити случај), док су командни апарати у социјалистичкој економији само део јединствене колективно-власничке класе која је за примарни циљ имала репродукцију свог доминантног положаја. Дакле, у сва три кључна елемента економске ефикасности: техничком, организацијском и мотивацијском, социјалистички начин производње је дугорочно гледано инфериоран капиталистичком, а главни узрок је што основни друштвени однос није имао за циљ производњу вишка по себи, него ради репродукције услова за командно-планску улогу колективно-власничке хијерархије (Lazić, 1994).

Уопштено говорећи, друштвени системи се распадају на два начина. У првом случају, унутар датог система формира се група која развија структуралне претпоставке за успостављање новог облика друштвене организације који истовремено утиче и на постојећи тип владајућег друштвеног односа. Када овакав развој дође до тачке када се нови систем може репродуковати на властитим основама, формирана група преузима управљање системом уз укидање старих система односа и успостављање нових. У другом случају, дезинтеграција постојећих система односа не одвија се као резултат стварања нових друштвених форми унутар старих, већ се системи распадају на основу властитих унутрашњих контрадикција, али уз присуство спољашњих фактора. Најчешћи резултати овог

процеса су релативно дуги периоди стагнације и регресивних тенденција унутар система.

Очигледно је да је социјализам следио овај други начин распада. Његова командна организациона структура обухватала је целокупност репродукцијског процеса који је онемогућавао формирање нових група - приватно-предузетничког слоја у економској сфери, интересних група изван колективно-власничке класе у домену политике и алтернативних група у култури.

У Југославији, колективно-власничка класа, суочена са дуготрајном економском стагнацијом, покушала је да примени већ испробани рецепт ограничене децентрализације, путем делегирања неких командних овлашћења нижим нивоима у хијерархији. Решење се није показало делотворним, а дубина кризе је снажно нагласила његов антисистемски карактер. Увидевши сву опасност повратка на раније односе, врх класе је покушао да реформу „заокружи“ комплементарним дозирањем либерализације, а под спољашњим притиском додао јој је ограничено отварање према Западу. Ако је први корак поткопао јединствену класну организацију, други је разорио њену легитимацију. Економска криза се тада несметано могла развити у друштвено-политичку. Колективно-власничка групација, која је по свом устројству недовољно хомогена, сад се под притиском друштва једноставно распала. Границе које раздвајају реформу једног система односа од процеса његове деструкције биле су пређене (Lazić, 1994: 161-162).

Ако усвојимо, у основи функционалистичку, представу о целовитости модернизацијског процеса, можемо закључити да је један од најважнијих фактора неуспеха комунистичке модернизације неусклађеност и неистовременост у развоју свих делова друштвеног система. Многи аналитичари и истраживачи процеса комунистичке модернизације наглашавају да је комунистичка привреда остала у предмодерном добу јер се заснивала на политичким (идеолошким) темељима а не тржишним и производним, да није извршена подела власти и успостављена владавина права, уз веома скупу и бирократизовану државну управу. Међутим, треба нагласити да је област културе и науке била област која се најспорије модернизовала јер је идеолошко ограничавање најразорније деловало на ову област. У другим областима је ипак дошло до одређеног развоја, јер су комунистичке земље оствариле неки ниво индустријализације а промењена

је и друштвена структура јер сељаштво више није било носећи друштвени слој. Такође, извршена је широка урбанизација уз завидан ниво инфраструктурног развоја. Ако знамо да модернизација у области културе и науке значајно утиче на модернизацију на вредносном нивоу, њено заостајање директно је утицало на вредносне и идеолошке обрасце у комунистичким друштвима, који су даље битно успоравали модернизацију других делова система. Из анализе модернизације ових друштава произилази да модернизација на вредносном нивоу мора да иде најмање упоредо са модернизацијом осталих делова система, јер њено и најмање заостајање или тренутни нагласак на развоју других делова система узрокује успоравање целог процеса.

И на крају, ако погледамо све досадашње покушаје модернизације у Србији, генерално посматрано, факторе њиховог коначног неуспеха можемо поделити у две групе на *спољне* и *унутрашње*. Што се спољних фактора тиче, историјски је потврђено да модернизација у малим земљама има мало шанси за успех ако помоћ развијених земаља у капиталу и технологији изостане. Тако, током првог и другог таласа модернизације Србије та помоћ не само да је изостала него су развијене земље и гушиле овдашње модернизацијске процесе.³⁸ Запад постаје отворенији за помоћ у модернизацијском процесу тек након 1950. године, али тада су се испречили унутрашњи фактори, првенствено везани за управљачку елиту, која је у релативно кратким мирнодопским периодима занемаривала дугорочне интересе за модернизацијом друштва из политичких или идеолошких разлога. С друге стране, сви описани таласи модернизације Србије заустављени су ратовима који су у основи имали проблем националног питања. Наравно, било би веома тешко показати да су ти ратови могли бити избегнути, а такође било би претерано тврдити да су тадашње управљачке елите једине одговорне за те догађаје. Ипак, фиксираност елита на решавање националног и државног питања условила је недовољну орјентацију елите на модернизацијске напоре.

---

³⁸ Овде се првенствено мисли на одредбе Берлинског конгреса које нису установиле право на заштитне индустријске царине ново признатим државама Бугарској, Румунији и Србији. Њима су наметнуте обавезе које су важиле за одлазећу Отоманску империју, које су биле везане за повластице слободне продаје западних индустријских производа (Stojanović, 1997).

2.5 *Пост-социјалистичка трансформација*

Већ сасвим површан увид у године почетка пост-социјалистичких трансформацијских процеса у источноевропским земљама открива огромне промене које су се догодиле на том простору. Политичка карта овог дела Европе драстично се изменила распадом совјетске империје и повлачењем нових граница. На власт долазе неки нови људи са, колико-толико, слободним изборима, док тржиште и приватно предузетништво еуфорично освајају економске сфере, а код већине становништва постоји осећај велике наде у бољу будућност, напредак и демократију. Али, као што то најчешће бива, стварност није увек таква каква желимо да буде. Приватизација тек што је почела: држави се тешко одриче контроле над економијом; велики број људи остаје без посла; финансијска помоћ развијеног света мања је него што се очекивало; економско раслојавање се драстично увећава. Како се из данашње перспективе могу објаснити ови процеси?

У већини социјалистичких земаља (осим Чешке и Мађарске) на делу је била само промена владајућих режима, док је систем задржавао своје базичне карактеристике. То нам недвосмислено показују следеће чињенице. И поред, формално, плуралистичког начина избора, власт је у појединим земљама била концентрисана у рукама популистичких вођа (Русија, Србија, Хрватска, у извесној мери, Пољска итд.), док власт у другим земљама држе “преобраћене” комунистичке партије или националистичке странке. Процес приватизације је напредовао веома споро јер је захватао маргиналне сегменте економије, док је држава и даље контролисала најважније привредне гране и највећа предузећа. Националистичка легитимација нових режима доводила је у питање идејни плурализам, јер је поседовала неке тоталитарне потенцијале као што су: идеја о надређености колективитета (етничких колективних идентитета) индивидуалном, искључивост, популизам итд. Пошто се унутар социјалистичког система није могла развити група која би своју делатност темељила на структурално заснованим интересима темељеним на приватним, предузетничким улогама, процес друштвеног преображаја води се “одозго”, дакле политичким средствима (Lazić, 1994; 189). Као и свака структурисана група и ова настоји да се репродукује тј. да одржи претпоставке властите егзистенције, и са великом сигурношћу се може тврдити да је управо овај процес у Србији узроковао

продужену државну контролу над економијом, која као последицу даље има успоравање приватизације и модернизацијских процеса уопште.

Неминовно отварање земаља према Западу значило је да се заједно са западном робом увозе и економски и политички закони капитала, као доминантног друштвеног облика. Унутрашња тржишта и њима својствени својински односи нису могли заузимасти само ограничен простор, него су се наметала и споља, од стране великих сила. Тако процеси приватизације у источноевропским земљама све више зависе од интереса капитала из развијених земаља.

Постојала је, наравно, и међусобна условљеност између економске и политичке системске диференцијације и идеолошког плурализма. Легитимацијски распад и јавно артикулисање алтернативних идеолошких пројеката били су први знаци надлазећег слома социјализма у источноевропским земљама. Повезаност системског и државног слома осигурала је услове за појаву идеологије национализма као доминантног легитимацијског оквира, а њен колективистички облик је омогућавао монополизацију економске и политичке моћи нових владајућих група. Међутим, један од кључних фактора који ће онемогућити одржање социјализма као друштвеног облика у овим земљама је њихово доминантно капиталистичко окружење, под чијим су се глобализацијским притиском сломиле унутрашње баријере (Lazić, 1994; 189).

2.5.1 Србија током деведесетих – период блокиране трансформације

Резимирајући досадашње истраживачке налазе може се закључити да уколико се желе консистентније, историјски и социолошки, истражити процеси модернизације Србије у 20. веку, овај појам мора добити знатно шире, систематичније, одређење него што се то најчешће дешава. У овом случају појам модернизације мора да обухвати развој друштвене диференцијације, рационалности, приватне својине, тржишта, политичке партиципације, као и индивидуализма (Turza, 2003: 117-140). Наиме, редукционистичка схватања, која под модернизацијом подразумевају индустријализацију, урбанизацију, деаграризацију, развој образовања, науке и сл., имају аналитичке проблеме да утврде природу социјалистичких система у средњој и источној Европи и разлоге

њиховог слома. Ако се модерност схвати на овако сужен начин, онда је то управо оно што су ови системи прокламовали као свој циљ и у појединим развојним циклусима доста успешно спроводили. Међутим, како наглашавају неки истраживачи (Lazić, 2005: 27), уз овакве претпоставке неки основни историјски процеси остају тешко објашњиви: прво, скоро потпуна немогућност даљег економског развоја, са којом су се социјалистичке земље суочиле већ током 1970-их; и друго, огромне препреке које земље у постсоцијалистичкој трансформацији морају да савладају у настојању да се придруже Западном типу поретка. Из овога следи како велико заостајање Србије за модернизацијским токовима имплицира суштински анти-модернизацијски склоп социјалистичког система (Turza, 2003). Успеси који су тада постигнути у области индустријализације били су праћени настојањем да се успоре модернизацијски процеси у другим сферама – тржиште, индивидуализам, подела власти, владавина права итд., што је још један прилог раније изнетом ставу да је један од најважнијих фактора неуспеха комунистичке модернизације неусклађеност и неистовременост у развоју свих делова друштвеног система. Друштвене снаге које су пружале отпор модернизацији у Србији су континуирано, од стварања националне државе, биле веома јаке, а чинила их је конзервативна елита која се ослањала на већину традиционалистички орјентисаног сељаштва и са оваквим „тврдим“ наслеђем се веома тешко изборити.

Деведесете године сматрају се најтежим годинама у новијој историји Србије. Њих карактеришу распад заједничке државе и тржишта (1991-1992), ратови у непосредном окружењу (1991-1995), међународна изолација од чланица УН (1992-1996 и 1998-2000) и НАТО бомбардовање (1999).

Почетком деведесетих година бивша Југославија „предводила“ је источноевропске земље у процесу трансформације командно-планског система према тржишном систему и либерално-демократским основама. Дотадашњи, специфични, модел самоуправног социјализма имао је одређене системске предности које су могле да олакшају ову трансформацију. Наиме, приватно власништво, али и средства за производњу (у пољопривреди и ситном занатству) никада није било практично укинута, иако је било значајно ограничено. С друге стране, друштво је пре почетка трансформације било већ дуже време отворено према Западу, што је неминовно водило лаганом продирању другачијих система

вредности карактеристичних за либерално-демократска друштва. Друштвена моћ колективно-власничке класе била је огромна, али нешто мања него у другим источноевропским земљама, а и идеологија није била до краја конзистентна јер је идеја о тржишним и демократским реформама била деценијама присутна, иако на глобалном плану није дала резултат, на микро нивоу (друштвена свест) оставила је одређене последице, што се могло најбоље видети у другој половини осамдесетих, кад су захтеви за реформама били све отворенији. Алтернативна идеолошка усмереност у политици, а нарочито у области културе, постојала је релативно трајно. Чак је и тадашња Савезна влада почетком деведесетих била реформистички орјентисана јер је настојала да економију трансформише ка тржишту, а у политичкој сфери су се појављивале либералне тенденције. Али, без обзира на ове карактеристике, земља се у врло кратком року распала у крвавим сукобима.

У то време једини организовани владајући слојеви биле су републичке елите. Њихов превасходни интерес био је да очувају властиту аутономију кроз постизање територијалне децентрализације, што их је упућивало да у међусобној борби за одржање на власти мобилишу становништво кроз национализам као нови тип легитимације (Lazić, 1994; 197). Националистичка легитимација, која у основи има колективистичку идеологију, била је веома погодна јер је у потпуности структурно одговарала командном типу друштвене регулације. Али, у истом смеру, јачања колективистичких образаца, деловале су и санкције УН, изолација земље, привредни колапс, маргинализација опозиционих политичких партија, синдиката и, нарочито, гетоизација културе.

Стање у Србији током деведесетих година, уз сличности са осталим земљама пост-социјализма, имало је и неке специфичности које су биле веома битне за даља друштвена дешавања. Оно што је било специфично за Србију на почетку општих структуралних промена је *задржавање политичко-економске доминације у рукама елита које су настале директно из претходне владајуће групе, са номинално промењеним начином успостављања доминације која је произашла из избора у условима формално правног политичког плурализма*. Логична последица наставка владања дотадашњих партијских елита, покривених плаштом модерног парламентаризма, била је *одсуство било каквих суштинских*

процеса трансформације друштвеног система или процес блокирања трансформације. Под блокираном трансформацијом ћемо подразумевати друштвено кретање током кога се друштвени монопол владајуће колективно-власничке класе у социјалистичком поретку замењује економском и политичком доминацијом исте групе путем конверзије ранијег монополистичког положаја у економски (приватни) капитал, са циљем да се одложи већ започето успостављање тржишне економије и политичког плурализма. Ове елите су свој претходни монопол, оствариван кроз једнопартијски систем, у новоствореним условима формалног вишепартијског система пребациле у економски капитал, о чему сведоче ранији налази истраживања (Lazić, 1994) према којима су чланови некадашње партијске елите, током прве половине деведесетих, узели више од две трећине елитних предузетничких положаја, што је много више него у било којој другој пост-социјалистичкој земљи у Европи.³⁹ Дакле, дотадашња владајућа друштвена група успела је да успостави широку друштвену доминацију над политичким, економским и културним подсистемом, што истовремено значи да је у овом периоду дошло до изразито успореног наставка трансформације друштва у односу на претходни социјалистички облик, али карактеристике тих промена нису имале особине које су водиле успостављању тржишне економије и демократског политичког система.

Са становишта колективно власничке класе, процес постсоцијалистичке трансформације показује две стране. С једне стране, овај процес доводи до губитка њеног монополског положаја у друштву који се огледао у неограниченом приступу власничке класе економским, политичким и културним ресурсима као и привилегованом материјалном положају. С друге стране, уколико је успешно завршена конверзија претходног доминантног положаја у приватно власништво над капиталом и елитне политичке положаје, који су компатибилни типу односа који се успостављају, осигурава индивидуалну и међугенерациску стабилизацију друштвених положаја припадника групе. Према резултатима првих истраживања (Lazić, 1994, 2000) постојале су само две групације из које су се регрутовали елитни предузетници: припадници некадашње владајуће класе (директори – са великом корелацијом учесталости регрутације и висине претходног положаја) и

---

³⁹ Некадашњих припадника номенклатуре, међу новом економском елитом било је у Русији 52,6 %, у Пољској 50,7 % и у Мађарској 34,9 % (Szelenyi & Szelenyi, 1995: 627-628, table 4 and 5).

средњи и ситнији предузетници (који су релативно брзо у околностима санкција и распрострањене сиве економије акумулирали значајан капитал, уп. Табела 6). Ови подаци нас недвосмислено упућују на закључак о масовној конверзији ресурса (Lazić, 2000a: 41).

После крвавог распада Југославије 1991. године, привреда Србије је изгубила велики део заједничког тржишта, па је санкцијама УН изгубила и инострано тржиште (1992-1996 и 1998-2000), што је деловало разарајуће на цели привредни систем. Такође, ратови у окружењу су додатно исцрпљивали земљу због помоћи коју је Србија пружала деловима свог народа у Хрватској и Босни (1991-1995). Резултати ових догађаја били су девастирана привреда, инфлација која је обезвређивала и онако мале и нередовне плате, сиромаштво, сива економија (Табела 6), повећање материјалних неједнакости и корупција као начин функционисања система. Период бурних политичких догађаја од 1990. до 1994. године који су се манифестовали кроз пораст национализма, распад СФРЈ, рат, искључивање Србије и Црне Горе из међународне заједнице, уз разарајућу хиперинфлацију, узроковали су драматичне промене у социо-економском положају становништва. Пре свега, дошло је до стрмоглавог пада индивидуалног и друштвеног стандарда, пораста сиромаштва (нарочито међу урбаним деловима друштва), преласка на производњу за сопствене потребе (због тога су делови становништва у руралним подручјима лакше поднели прве године кризе), повећања економске несигурности и опште бесперспективности. Ова својеврсна „пауперизација“ становништва, по неким истраживачима, представља један од основних узрока потиснутости цивилног друштва, јер је највећи део становништва Србије био завистан од државе, посебно запослени у државном/друштвеном сектору који је доминирао у власничкој структури привреде (Рођарас, 1995).

Табела 6. Процентуални удео „сиве економије“ у укупном БДП

<i>Земља</i>	<i>1991</i>	<i>1992</i>	<i>1993</i>	<i>1994</i>	<i>1995</i>
Југославија	31.6	41.7	54.4	44.7	40.8
Пољска	23.5	19.7	18.5	15.2	12.6
Чешка Република	12.9	16.9	16.9	17.6	11.3
Бугарска	23.9	25.0	29.9	29.1	36.2
Словачка Република	15.1	17.6	16.2	14.6	5.8
Мађарска	32.9	30.6	28.5	27.7	29.0

Извор: EBRD, Transition Report 1977, према Свејић, 2002: 133-134.

Блокирање промена, у околностима рата, међународних санкција, свеопште криминализације друштва, пауперизације становништва имали су за последицу промене у друштвеној стратификацији. Плурализација политичке елите је скоро била заустављена јер је, поред конверзије ранијих положаја, дотадашња владајућа елита онемогућавала равноправност у изборном такмичењу, потискујући претенденте на власт у под-елитне положаје. У економском сектору, због одржавања доминације државног власништва над највећим и најзначајнијим системима, елитне управљачке положаје задржали су припадници високог слоја раније колективно власничке групације, док је други, бројнији, део припадника те групе био у прилици да конвертује значајан део ресурса у новооснована приватна предузећа. Наравно, приватни сектор који се формирао из слоја ситних занатлија и трговаца, ређе пољопривредника, стварао је простор за регрутацију нових предузетника „одоздо“, али су ратно окружење и изолација земље битно ограничавали могућности за регуларне пословне активности.

Због блокиране приватизације друштвених (државних) фирми у Србији деведесетих година чинило се да процеса трансформације привреде и друштва није ни било и да цео систем функционише по неизмењеним основама, без значајнијих нових актера на друштвеној сцени. Међутим, упркос евидентним процесима блокирања транзиције, јачањем аутономног приватног сектора у Србији ипак долази до одређеног вида трансформације, који се најбоље може видети у бројчаном увећавању групе приватних предузетника са посебним интересима и друштвеним деловањем усмереним ка ширењу тржишне привреде. Појављивањем и присуством овог новог актера у социјалној структури друштва Србије најављивало је суштинско мењање карактера друштва и значајне промене у свакодневном животу грађана Србије крајем деведесетих.

Генерално, на врху друштвене хијерархије у Србији, дошло је до значајних промена, али су се оне односиле само на промену принципа регрутовања и репродукције владајућих слојева, а не на њихов персонални састав.

Међутим, распад социјалистичких образаца репродукције омогућио је припадницима колективногласничке класе задржавање политичке и економске доминације кроз поменути конверзију своје позиционе моћи у приватни капитал, али је истовремено укидањем монопола те класе над контролом друштвене репродукције ослобођено деловање других регрутационих механизма, што је водило све масовнијем продору у елиту појединаца који су потицали из средњих друштвених слојева. Тако се упркос блокираној трансформацији и у Србији 90-их одвијала *адаптивна реконструкција владајуће елите*, иако много успореније него у другим средњеевропским земљама (Lazić, 2002: 27-28).

Наравно, промене регрутационих механизма само су део укупних структуралних промена у друштву Србије. Стварање нове класне структуре претпоставља и стварање нове основе класне диференцијације – *приватног власништва*, изведеног из основног друштвеног облика за дато друштво; у капитализму је то несумњиво *економски капитал*. И у другим постсоцијалистичким земљама нови облици диференцијације су се првенствено испољили кроз повећање неједнакости и социјалних разлика појединих друштвених група, али су се те разлике највише продубиле управо у Србији због специфичних, екстремних, услова – рат, санкције, хиперинфлација, привредни колапс у којима су се те промене одвијале током 90-их година. Као емпиријски показатељ раста неједнакости послужиле су резултати истраживања из 1990. и 1997. године (Lazić, 1994a; Lazić, 2000a) са индексом материјалног положаја као композитним показатељем.⁴⁰

---

⁴⁰ Индекс материјалног положаја је укључивао: *приходе* (укупни месечни приход домаћинства и приход по члану), *стамбени положај* (индикатор састављен од више варијабли: укупна површина стана, површина стана по члану домаћинства, број соба, процењена вредност стана), *опрема домаћинства* (водовод, канализација, централно грејање и сл., веш машина, замрзивач, видео уређај, компјутер), *власништво аутомобила* (број аутомобила и њихова вредност), *поседовање другог стана и поседовање земље* (укључујући процењену вредност) и *начин провођења годишњег одмора*.

Табела 7. Индекс материјалног положаја друштвених група
(аритметичке средине, max = 5, min = 1)

<i>Друштвена група</i>	<i>1990</i>	<i>1997</i>
Предузетници	-	3.68
Политички руководиоци	3.40	3.36
Директори	3.35	3.09
Самозапослени	2.99	3.00
Стручњаци	3.07	2.15
Службеници/техничари	2.69	1.82
Пољопривредници	2.00	1.62
КВ радници	2.27	1.56
НКВ радници	2.08	1.42

Извор: Lazić, 2000a: 48, Tabela 3.

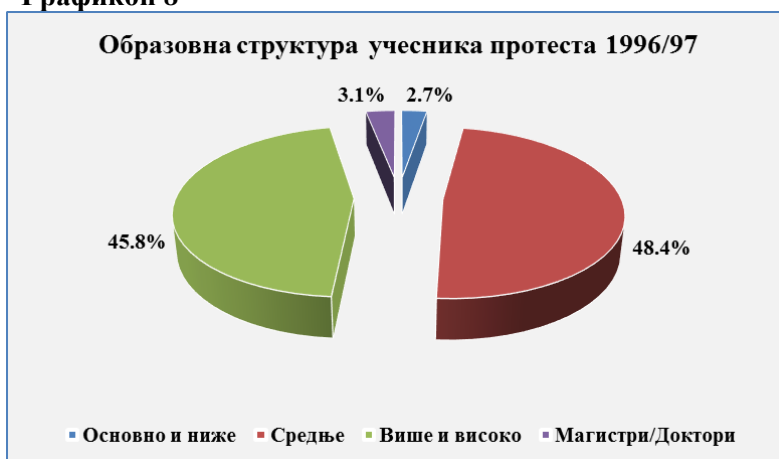
Као што показују подаци процес трансформације је довео до промене основе материјалне диференцијације. Одмах је видљиво да су се врх и дно скале положаја током времена међусобно раздвојили и да се појављује значајан расцеп код групе стручњака, чији се положај стабилно погоршавао и крајем 90-их био је ближи нижим групама него привилегованим групама. С друге стране, на врх пирамиде богатства избили су предузетници, група која практично није ни постојала почетком 1990. године. Али и друге групе чији се положај заснива на приватном власништву (самозапослени/ситни предузетници и пољопривредници) релативно су побољшали свој положај (самозапослени су претекли стручњаке а пољопривредници раднике). Из ових података се јасно може видети да је нова основа материјалне диференцијације обликовала структуру српског друштва током 90-их. Такође, у прилог тези о блокираној трансформацији иду и подаци да су политички руководиоци побољшали свој статус у односу на директоре, што нам, с друге стране, говори да је политичка регулација друштвене репродукције била и даље значајно присутна.

Дакле, реконструкција материјалног положаја политичке и привредне елите у Србији одвијала се у два смера. С једне стране, припадници политичке и привредне елите су убрзано акумулирали материјално богатство што је, у условима велике економске кризе и драстичног осиромашења већине становника, довело до наглог продубљивања диференцијације између друштвених група. С друге стране, процес трансформације је значио конверзију дотадашњих привилегија у приватно власништво, на основу чега су припадници доскорашње

владајуће класе масовно прешли у новонастајући предузетнички слој, који постаје доминантна класа у српском друштву деведесетих година (Табела 7).⁴¹

Из ових података јасно се показује основна линија друштвених сукоба током периода блокиране трансформације деведесетих. Главни учесници тих сукоба били су, с једне стране, бивши припадници колективно власничке класе а, са друге стране, припадници средњих слојева, првенствено стручњаци који су били највећи губитници – апсолутно у односу на општу друштвену пауперизацију, али и релативно у односу на ниже групе. Емпиријску потврду ових налаза налазимо у истраживању учесника протеста у периоду јесен/зима 1996/97 (Графикон 8).

Графикон 8

Извори: Babović, 1997; Lazić, 1999.

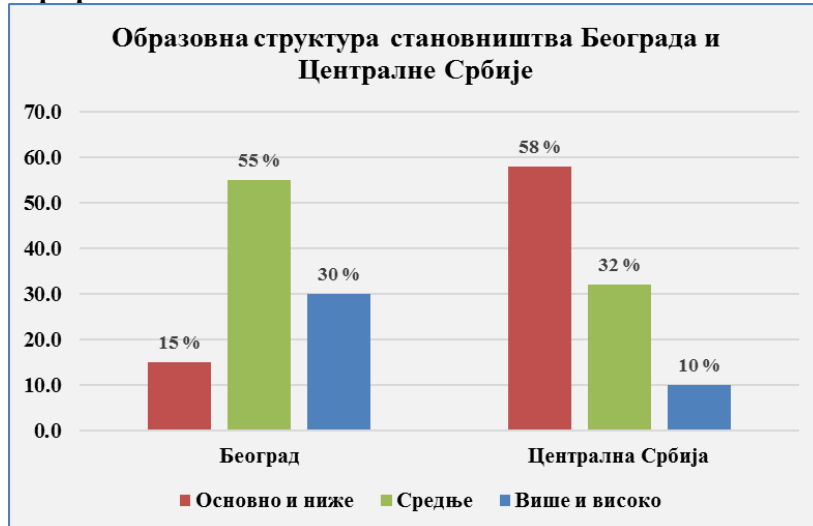
Истраживање је потврдило тезу о сукобу два актерска блока, једног усмереног на одржавање блокаде трансформације и другог, усмереног на њено настављање, мада се мора признати да је овај други блок по својим карактеристикама био тек у настајању, али је евидентно да се социјална основа покрета налазила у средњем слоју, нарочито у Београду.

⁴¹ Један од илустративнијих, али никако најважнији, је и пример конверзије богатства на стамбеном примеру. Повлашћени услови становања владајуће групе били једна од многобројних привилегија те групе у социјализму (Vujić, 1991). Коришћење луксузних некретнина није престајало ни после напуштања положаја, а могло се преносити и на потомство. Међутим, питање самог власништва је остајало ван контроле корисника. Да би се превазишла ова тешкоћа извршена је приватизација стамбеног фонда по багателним ценама, што је државу оставило без, потенцијално, огромних средстава. Привилеговане групе које су натпропорционално располагале са овим делом друштвеног богатства (Lazić, 2000a: 289, Tabela 10) откупиле су некретнине уз минимална уложена средства, па су на тај начин припадници владајућих слојева свој политички капитал конвертовали у приватна богатства мерена стотинама хиљада тадашњих марака. Досадашња привилегија је преко ноћи конвертована у стабилну институционалну власничку форму која се може легално претворити у капитал.

Уколико упоредимо ове податке са образовном структуром Београда и Србије (Графикон 9), видећемо да је учешће средње и високо образованих у протестима изнад просека.

Графикон 9

Извор: Babović, 2002: 73: Grafikoni 2 i 3.

Подаци о изразито ниском учешћу великих група из доњег слоја друштвене стратификације показали су да је социјална основа покрета за настављање трансформације релативно мала и изразито слојно хомогена, без обзира што су и ти слојеви били материјално уништени и пауперизовани. Разарањем привредне основе и пропадањем предузећа која су чинила економску основу за њихову репродукцију, радници, који ни до тада нису били хомогена група, постајали су све више зависни од државе. Алтернатива у виду системске трансформације у тржишну привреду, са приватним власништвом као основом, њима се чинила неизвеснијом и ризичнијом, јер су досадашња искуства других источноевропских земаља показивала да су управо радници слој који подноси натеже брме у процесу реструктурирања економије (технолошка модернизација привреде утиче на смањење потреба за радном снагом и сл.).

Структурално-системске и историјске специфичности друштва у Србији, изложене у претходном тексту, отежавале су интересну организацију, повезивање и заједничко деловање група усмерених ка променама, због чега је њихово прерастање у покрет за демократске промене, слично као и у другим земљама Централне и Источне Европе, знатно отежано или потпуно онемогућено.

Актерски блок усмерен на промене био је недовољно дефинисан и артикулисан, био је усмерен на парцијална питања са значајним дисконтинуитетом у практичној акцији. У Србији је тек након шест година од почетка трансформације актерски блок усмерен ка променама успео да изгради, какве такве, елементе покрета и да три године након тога изведе успешну акцију промене власти. Дакле, десет година требало је актерима усмереним на промене да артикулишу заједнички интерес, да ниво повезивања и организације доведу до степена кад ће промена власти бити могућа.

Протести грађана Србије у јесен 1996. године у већим градовима одиграли су веома важну улогу у конституисању покрета за промене и показали да је у тим градовима на помолу делегитимација режима. Истраживања из тог периода показала су да је процес делегитимације режима на помолу код средњих урбаних слојева, који је чинио и социјално средиште покрета у формирању са натпросечним учешћем средње и високо образованих у поређењу са структуром популације Београда и Србије. Социо-професионална структура показала је натпросечно учешће стручњака и службеника, који су чинили више од половине учесника, а заједно са студентима чак две трећине учесника протеста. Изузетно ниско учешће припадника друштвених група радника, пензионера и пољопривредника показало је да је социјална основа покрета за промене релативно уска и врло хомогена. Главни захтев учесника протеста био је признавање изборних резултата, али се након вишемесечног инсистирања на реализацији овог захтева могло закључити да постоји изражена тежња средњих слојева да се успоставе институције парламентарних избора и правосуђа као базичних елемената демократског друштва. Поред сазревања демократске свести уочено је и формирање либералних вредносних оријентација са другим захтевом за променом власти и постојећег друштвеног система по узору на западноевропска друштва (Babović, 2002: 71-76).

Поменути протести представљали су прекретницу у формирању покрета за демократске промене, јер су довели до конституисања елемената неопходних за прерастање одређеног групног деловања у легитиман социјални покрет:

- социјална акција и интеракције учесника подстакли су дефинисање идентитета, релативно конзистентног система вредности и самосвести колективног актера;
- манифестно испољавање конфликта уз сукобљавање са актерима противничке групе, са једне стране, представљало је исход супротстављености интереса заинтересованих актера, и са друге стране, омогућило је актерима да јасније перципирају супротну страну (њене интересе и моћ) и да у сукобу интереса изграде сопствени идентитет и самосвест;
- дуготрајна акција довела је до стварања мрежа које повезују појединачне и колективне актере и изнудила успостављање одређене организације, без које је немогуће артикулисати социјалну акцију;
- омогућена је убрзана акумулација ресурса (материјалних, људских, симболичких), који су од пресудног значаја за повећање друштвене моћи (Lazić, 1999: 55-56).

Промене унутрашње структуре покрета 2000. године омогућиле су, коначно, успешну акцију промене режима и отпочињање процеса системске трансформације са великим закашњењем у односу на остале пост-социјалистичке земље. Међутим, почетак озбиљних трансформацијских промена отворио је нове линије интересних сукоба са новим актерима и престројавањима.

Привредна ситуација током периода блокиране трансформације имала је карактеристике и трендове који би се у најблажој формулацији могли назвати драматичним. Крајем осамдесетих година систем заснован на самоуправљању и друштвеној својини налазио се на прекретници. Последњим потезима тадашње владе показале су спремност за почетак реформских захвата (Закон о предузећима из 1988. године) и постепено рedefинисање институционалних основа. И поред исцрпљености привреде дугогодишњом кризом и стагнацијом, у поређењу са осталим источноевропским земљама које су отпочињале процес трансформације, Југословенска привреда имала је неке компаративне предности као што су нешто већи степен отворености привреде према Западу, релативно солидан ниво девизних резерви (Графикон 10), образовану радну снагу и, какву такву, предузетничку традицију.

Графикон 10

Извор: Antoniћ, 2004: 30.

Девизне резерве земаља крајем осамдесетих и почетком деведесетих показују да је Југославија у том тренутку била привредно вероватно најнапреднија социјалистичка земља, а после озакоњеног вишестраначког политичког система (1990) чинило се веома вероватним да ће Југославија бити прва држава из региона која ће се придружити Европској унији. Међутим, догађаји су ишли сасвим другим смером. Такође, морамо још једном подсетити на чињеницу задуживања земаља региона код земаља Запада која је значајно утицала на овакво стање девизних резерви и стандарда у појединим земљама на прагу транзицијских процеса, који су убрзано почели крајем 1989. године са различитим токовима и исходима у појединим земљама пост-социјализма.

С друге стране, политички услови који су требали пратити успешну трансформацију били су изразито неповољни због почетка сукоба републичких елита и растућих међунационалних антагонизама. Политичка елита Србије је после почетне подршке, полако почела показивати све више подозрења према наступајућим променама креираним од стране савезне владе, промовишући политичко-популистичке методе решавања привредних проблема (чувени Зајам за препород Србије). Управо се овде налази чињеница која је битно одредила даљи ток трансформације, јер је у Југославији прво почело кретање према тржишној привреди па тек онда до политичких промена, док је у већини других земаља процес био обрнут – прво је дошло до значајних политичких промена а онда ка променама у привреди. Такође, морамо поменути још једну чињеницу која је битно утицала на брзину и обухватност трансформације. Наиме, главни

заговорник промена била је савезна влада, али се стварна политичка моћ налазила код републичких елита, које су биле заокупљене решавањем националних питања.⁴²

Распад земље са ратним разарањима уништио је скоро све компаративне предности које су постојале и довео до наглог пада свих макроекономских показатеља у скоро свим бившим републикама.

У прве четири године реални друштвени производ у Србији се скоро преполовио. што је била последица, не само распада земље и рата у окружењу, него и међународних санкција, али и крајње проблематичних мера из домена економске политике. То је био највећи пад у нашој привредној историји, јер је 1992. године пад друштвеног производа износио 26,1 %, а 1993. године 27,4 % (Lazić, 2000a: 351). Међутим, ако се анализирају подаци о привредним секторима уочава се извесна неравномерност. Просечан годишњи пад у прве четири године транзиције у сектору пољопривреде био је „само“ 6,4 %, док су кључни сектори за модернизацију ка тржишној привреди имали већи пад од просечног – сектор индустрије 23,9 % и сектор услуга 23,1 %. Овакви трендови су значајно утицали на промену секторске структуре у стварању друштвеног производа, где се удео пољопривреде повећао за чак 11 % у односу на период пре почетка трансформације (1987-1990); удео услуга је остао на приближно истом нивоу, док је најдрастичнији пад имала индустрија која је са 38,8 % пала на 29,9 % (Економски институт, 1996). Дакле, главну улогу амортизације привредног колапса, у овом периоду, имао је сектор пољопривреде. Ипак, у првој половини деведесетих Србија је, према друштвеном производу по становнику, изгубила обележје високо средње развијене земље и прешла на само зачеље средње развијених земаља (*World Development Report*, 1996; *Ekonomski institut*, 1996). Силазни тренд је заустављен половином 1994. године захваљујући стабилизационом програму уведеном почетком године. Суштински, то није била последица почетка реструктурирања привреде, јер је привредна структура остала готово нетакнута, као и својински статус предузећа. Већина економских

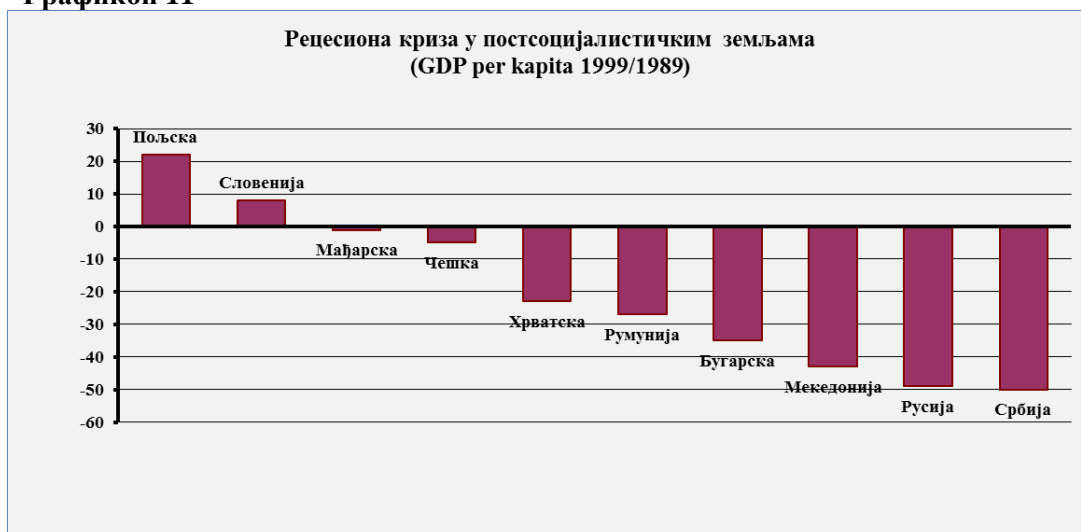
---

⁴² Историја се понавља. Опет су носиоци модернизације на овим просторима били жртве првенства политике над економијом, што је остала карактеристика развоја овог региона до данашњих дана. Видети закључна разматрања поглавља *Модернизацијски процеси до краја Другог светског рата (1815-1945)*.

аналитичара тога времена овај раст приписује позитивним ефектима релативне макроекономске стабилности и делимичног укидања санкција међународне заједнице (Lazić, 2000a: 352).

Укупни показатељ поремећаја до којих је дошло у годинама пост-социјалистичке трансформације јесте реални пад друштвеног производа на крају прве декаде транзиције у односу на почетак тог процеса (Графикон 11). Као што се види, све друге транзиционе земље, осим Пољске и Словеније, на крају прве деценије пост-социјалистичких трансформација имале су мањи друштвени производ него на почетку те деценије. Такође, Србија, уз Русију, спада у земље где је тај пад био највећи и овај податак се мора имати у виду у анализи свих аспеката промена у друштву Србије, све до данас, посебно ако се ради о вредносним променама али и културној партиципацији. Економски стручњаци за овај пад друштвеног производа употребљавају термин *транзициона рецесија*.

Графикон 11

Извори: За Србију: SGJ, 2000; За остале земље: Kolodko, 2000: 9.

Логична последица пада друштвеног производа је *осиромашење већине становништва* тих земаља, које је произвело бројна незадовољства различитих слојева становништва и велике друштвене поремећаје. Како наводи Силвано Болчић, генератори друштвених напетости и сукобљавања биле су битне друштвено-системске промене и промене у условима свакодневног живота, од који вреди забележити следеће:

- глобални прелаз из друштвено-системске доминације државно/друштвене својине у систем доминације приватне својине;
- приватизацију и управљачку реорганизацију дојучерашњих државно/друштвених фирми где је била запослена већина активног становништва;
- глобалну друштвену прерасподелу друштвеног производа редистрибутивним мерама нових власти, али под дејством ослобођених тржишних механизма;
- промене у условима свакодневног живота већине људи у друштву услед системских промена;
- промене у условима живота услед стихијских дешавања, разарање државе, унутрашњих сукоба, сиве економије итд.

промене у условима за политичко и друго интересно деловање успоставом мноштва мобилизатора, агитатора, непосредних политичких актера (мноштва партија, синдиката, асоцијација, НВО и покрета, итд.); (Boičić, 2002: 37).

Једно од важних поља, које је на почетку поглавља већ поменуто, је поље тзв. *неформалне привреде* или *сиве економије* које је било толико развијено током 90-их да се говорило о специфичној *дуализацији економије* у Србији (Mrkšić, 1994: 21; Svejić, 2002: 123). Наравно, неформална привреда није нов феномен. Већ од почетка светске економске кризе 70-их година ова појава се јавља у скоро свим типовима економских система и на свим нивоима економско развоја. Према истраживањима, основни фактори који су подстицали развој сиве економије и дуализацију привреде могли су се сврстати у системске и коњуктурне. Најважнији системски фактори су били: немогућност формалног сектора привреде да задовољи потребе становништва, разорен правни систем, неефикасна пореска администрација и компликована привредна регулатива. Коњуктурни фактори су релативно везани за спољну условљеност: распад државе, распад заједничког тржишта, економска блокада и ратно окружење. Међутим, мора се нагласити да се већина неформалних активности уочавала и у формалној привреди, јер се државна привредна и политичка елита повезивала са неформалним сектором како би, с једне стране, обезбедила опстанак предузећа а, с друге стране, да би остварила велики лични профит (својеврсно дуално функционисање државних предузећа).

Под оваквим условима сива економија је добила широке размере јер је у овим активностима учествовало скоро свако друго домаћинство⁴³ у којима је скоро трећина прихода стицана на овај начин. Ако знамо да је у борби за преживљавање прва реакција домаћинства редукционисање потреба на оне најнужније за преживљавање, онда је учешће у сивој економији било друга реакција у борби за преживљавање.

У активности сиве економије масовно су били укључени припадници скоро свих друштвених слојева, посебно незапослена лица, радници, нижи службеници и техничари. Такође, недовољно истражена, али видљива појава била је и да је велики број запослених у формалном сектору паралелно учествовао у неформалном, користећи државну имовину и ресурсе.

Наравно, раст сиве економије у овом периоду произвео је, углавном, негативне економске последице јер су се преусмеравањем привредних активности у „сиву“ зону смањили буџетски приходи, што је повукло за собом већа пореска оптерећења формалног дела привреде. С друге стране, повећане активности у неформалном делу привреде ублажиле су последице пада официјелног дела привреде и омогућиле боље снабдевање становништва основним намирницама. Међутим, због тога што је у сивој економији учествовао велики број сиромашнијег дела популације, приходи из неформалне зоне помогли су егзистенцијални опстанак овог слоја, што је ублажило социјалне напетости и могуће друштвене сукобе. Овакво деловање сиве економије било је веома значајно, јер је друштво Србије у најосетљивије време почетка трансформације, вољом спољњих интересних група, гурнуто у потпуну изолацију.

Оваква привредна ситуација је утицала и на податке о формалној запослености, где су званичне статистике показивале једно, а социолошка истраживања нешто сасвим друго. Степен незапослености, привидно, је био веома висок, док је стварна незапосленост била знатно нижа. Привид незапослености произилазио је из званичних статистичких извештаја, који су под запосленим подразумевали само оне који су евидентирани у формалном сектору, што је нормативно гледано и једино могуће. Али, због веома развијене неформалне

---

⁴³ На основу анкете спроведене 2000. године у Србији је близу 1,2 милиона људи било ангажовано у сивој економији, што је било више од трећине активног становништва (Крстић и Стојановић, 2001: фуснота 27).

сфере привреде, огроман број званично незапослених је радио у „сивој“ зони, посебно радно активног становништва, али и пензионера. Тако је у сфери рада у Србији 90-их изразит раст сиве економије и броја запослених у њој био пропорционалан опадању броја запослених у формализованом делу привреде. На овом месту треба поменути и један специфичан вид формално запослених који су се налазили на тзв. *плаћеном одсуству*. И ова групација је била „резервоар“ из кога су се регрутовали нови учесници у области сиве економије, али су они у исто време били формално запослени за званичне статистике. Управо због тога, званичне статистике из тог времена не могу да буду веродостојан извор података за били какву озбиљнију анализу, што су недвосмислено потврдила социолошка истраживања тога времена.

Као што се из ове анализе може видети, блокирана трансформација у Србији је била изразито сложен процес у коме су процеси разарања старих и успостављања нових друштвених односа били неразмрсиво испреплетени. Управо због тога не може се говорити ограниченим променама, јер избори нису били слободни, економија је остала, углавном, у рукама државе и није почело њено реструктурирање а јавни живот је био под сталном репресијом режима. резултат оваквих тенденција је било друштво оптерећено великим степеном противречности, који се осећају и данас. Овај период блокиране трансформације, у комбинацији са спољашњим факторима (ратови, санкције, глобализација) произвео је до краја 90-их следеће значајне последице: драстичан пад друштвеног производа, нагло систематско осиромашење већине становништва, изразит пораст друштвених неједнакости, привредна и технолошка заосталост, распад система вредности, маргинализација јавних интереса и масовни осећај дезоријентације грађана.

Као што се може приметити анализа се у овом поглављу углавном концентрисала око економских и социјалних кретања, док ће кретања у вредносном и културолошком домену бити детаљно обрађена у посебним поглављима.

2.5.2 Србија после 2000. године – период закаснеле трансформације

У поређењу са стањем у којем се налазила СФРЈ 80-их година у односу на друге земље „реалног социјализма“, може се рећи да не само да су нестале све компаративне предности Југославије него и да је Милошевићева Југославија отишла далеко назад према најразвијенијим земљама бившег социјализма с краја осамдесетих година. Године 1989. Пољска, Чехословачка и Мађарска су изградиле извесне претпоставке за демократску транзицију својих друштава, што је ударило темеље даљег еволутивног развоја. У деведесете године бивша Југославија је ушла са етничким ратовима и разарањима, што је одредило њен инволутивни пут, који се није зауставио све до пада реформисаног комунистичког режима. Можда кључних првих десет година пост-социјалистичке трансформације рушени су сви темељи нормалног функционисања друштвеног система и утврђивана његова реетатизација, што је омогућило опстајање аутократског режима.

Савезна Република Југославија је у последњој деценији 20. века постала најсиромашнија земља у Европи, са најнижим стандардом у поређењу са осталим бившим републикама и енормно високом стопом незапослености. Више од 2/3 становништва живело је на граници егзистенцијалног минимума. И онако незадовољавајући културни ниво популације све је више опадао, будући да је просечан доходак по глави становника једва био довољан за преживљавање, па су издаци за културне потребе и школовање били скоро сасвим елиминисани из породичног буџета. Устав и закони су прилагођавани интересима владајуће номенклатуре. Закони из области радних односа су ишли у смеру успостављања апсолутних овлашћења директора који су постављани према партијским критеријумима, а синдикати су сведени на лојалну трансмисију власти, док су они који су покушавали да буду ван те трансмисије били константно изложени репресији. Закони из области медија били су усмерени на потпуно гушење слободних медија, а Закон о универзитету претворио је универзитет у испоставу државе с намером да угуши аутономију и академске слободе, које су водиле образовању критичког мишљења. Правосудни систем био је потпуно партијски блокиран и у великој мери корумпиран, па грађани нису имали могућности да се институционално и легално боре за поштовање својих права и слобода. У оваквој

ситуацији појединци су се осећали изоловано, атомизовано и несигурно, а према истраживањима јавног мњења неизвесност и страх били су основна осећања која су утицала на њихово понашање. Поред манипулације националистичком идеологијом, која је појачавала осећање угрожености и ксенофобије, управо овим осећањима можда се може објаснити дугогодишњи отпор већег дела популације друштвеним променама.

Основна друштвена последица блокиране трансформације, конверзија командних положаја у економски капитал, у највећој мери завршена је до половине 90-их, па је „нова-стара“ економска елита тежила „нормализацији“ друштвеног система како би до тада стечене предности сачувала на дужи временски период и обезбедила своју стабилну репродукцију. С друге стране, деблокада трансформације, која се огледала кроз раст аутохтоног приватног сектора у сфери економије и изборни успех опозиционих странака на локалним изборима у сфери политике, започела је током Милошевићеве власти кроз „реформисане комунисте“ тада у Социјалистичкој партији Србије. Међутим, рат са НАТО пактом или прецизније речено, бомбардовање Србије током 1999. године показало је да тадашњи режим није у стању да одржи стабилне услове за репродукцију новоуспостављених друштвених односа. То је био један од разлога што је нова економска елита све више ускраћивала подршку режиму, што је помогло коначном паду режима о почетком октобра 2000. године. Како наводи Загорка Голубовић (Golubović, 2003: 29), следећи разлози допринели су деценијском одржању аутократског режима Слободана Милошевића и СПС-а:

- формирање такве инфраструктуре коју карактерише етатистичка структура моћи, која је била под потпуном контролом свемоћног вође и његове номенклатуре, потпомогнута јаким полицијским снагама као упориштем таквог режима;
- стална производња конфликта која је појачавала међугрупне и интерперсоналне тензије, производећи ксенофобију према другим народима и свим појединцима који су другачије мислили;
- оријентација ка националној држави као јединим спасиоцима од несигурности и анксиозности;

- интензивна ратна пропаганда која се заснивала на концепту „непријатеља“, с једне стране у односу на друге народе, а с друге стране према демократској опозицији и свим демократским снагама (тзв. унутрашњи непријатељи), што је производило псеудо-патриотизам у служби владајуће политике;
- искоришћавање изолације Југославије наметнуте споља као алиби да би се међународна заједница оптужила за катастрофу коју је произвео режим; али и стратегија изолације коју је подржавала владајућа политика да би одсекла демократске снаге од света и држећи популацију у гету лакше спроводила своју пропаганду о „најдемократскијој и најслободнијој земљи“ у свету, упркос све поразнијим резултатима такве политике
- слабост опозиције да артикулише алтернативу режиму и њена неспособност да створи ширу базу за демократске акције, будући да није била у стању да се одупре национализму, али била је подељена лидерским амбицијама које су спречавале уједињавање око основног циља у смислу рушења аутократског режима.

Међутим, неки теоретичари и аналитичари сматрају да се само период од 1998. године до рушења режима може сматрати аутократским или чак ауторитарним поредак са примесама султанизма. По мишљењу Владимира Гоатија (Goati, 2001a: 43) *„у посматраном временском оквиру од десет година (1990-2000) у Србији су била на снази не један, него два типа политичког поретка; од 1990. до 1998. то је псеудодемократија, а у другом раздобљу то је „огољени“ ауторитарни поредак са примесама султанизма. Ово је важно имати у виду, јер су управо у другом раздобљу одржани избори (24. септембра 2000) чије је резултате владајући поредак покушао да фалсификује, што је довело до „октобарског преврата“ којим је тај поредак елиминисан. Без узимања у обзир природе поретка у Србији у септембру 2000. није могуће разумети динамику догађаја који су претходили његовом урушавању нити важну улогу коју је у томе играла потенцијална сила (Goati, 2001a: 44). У Србији су 1990. године успостављене демократске установе: политичке партије, парламент, вишестраначки избори, па би зато било упрошћено сврстати тај поредак у ауторитарне поретке. Истовремено, политички поредак Србије није обезбеђивао „равноправну арену“ за надметање свим политичким партијама, па се не може*

говорити о демократском поретку. Зато је поредак у Србији најтачније сврстати у тип *псеудо-демократије*, о којој говори Ларру Диамонд. Такво одређење важило је до 1998. године када је поредак почео у све већој мери да се ослања на насиље против опозиционих партија, независних медија и невладиних организација. Тиме је битно промењен тип поретка: псеудо-демократија је инволуирала у чисти ауторитарни тип.

Тек се крајем 90-их година почела назирати, каква-таква, артикулација алтернативе која ће крајем 2000. године довести до смене режима бивших комуниста. Стварна ерозија система почела је масовним и дуготрајним демонстрацијама 1996/97 и победом опозиције на локалним изборима у већини градова Србије, али су главне полуге власти остале још недирнуте. Активирањем цивилног друштва (НВО, синдикати, народни покрети) створени су сви предуслови за промену стратегије опозиционих политичких субјеката и њихово уједињење у јединствену коалицију, што ће довести до изборне победе 24. септембра. После одбијања режима да призна резултате избора, *критична маса грађана* у снажном масовном протесту 5. октобра 2000. године руши дотадашњи режим. Емпиријска истраживања тог периода (Golubović, Spasić, Pavićević, 2003) показују да је већи део популације дочекао промене са великом надом у бољу перспективу, оцењујући га као *историјски тренутак*. Међутим, одређен део популације, које можемо сврстати у умеренији део, су желели промене али нису сигурни у ком правцу ће те промене ићи и да ли ће се живот стварно нормализовати и побољшати. Наравно, постојао је и одређени број, првенствено међу старијим генерацијама, популације који су у овим променама видели само негативне последице у смислу „рушења државе“ и „почетка колонијалне зависности“. Дакле, већ се на самом почетку наставка модернизацијских промена уочава вредносна поларизованост друштва у Србији (Pavlović, 1995).

О природи “онога што се догодило 5. октобра” постоји велики број различитих мишљења – од мишљења да се ради о пучу до „мирне револуције“, која се пореди са „плишаном револуцијом“ у Источној Европи 1989. године. Не улазећи овом приликом у анализу предности и недостатака различитих одређења, изнећемо властиту оцену тих догађаја. Међутим, да би покушали објаснити шта се заиста догодило 5. октобра, када је милионска маса грађана Србије приморала

режим да призна изборну победу Демократске опозиције и оде са власти, морамо узети у обзир два, важна, специфична момента – први је победа Демократске опозиције на изборима, а други је побуна грађана и борба за признавање њихове изборне воље. У овом случају се не може говорити о класичној револуцији, која се у социолошком смислу дефинише као темељна промена друштвеног система и друштвених институција, јер је учињен тек први корак у том правцу. Дакле, радило се о некој врсти *недовршеног преврата*, који ће бити комплетиран 23. децембра успостављањем нове републичке власти или тек доношењем новог устава земље. Могло би се говорити о закаснелој транзицији као прелазном периоду или још боље о *деблокираној трансформацији*, али која није једнозначна и једносмерна, будући да извршени чин није довео аутоматски до демократске трансформације друштва.

Расправа о томе да ли се 5. октобар може схватити као преломна тачка у новијој историји Србије отворена је одмах након смене власти. Расправа је показала да се догађања везана за овај датум не могу свести на уклањање једне лоше власти, него да су за њих везана одређена нормативна очекивања. Већина ново изабраних функционера је окарактерисала пети октобар као *демократску револуцију*. Овом квалификацијом се настојао исказати двоструки карактер тог догађаја. С једне стране, чуван је легални континуитет и демократска легитимација – демонстрације нису имале за циљ ништа више од онога што према закону и демократским процедурама грађанима и групи политичких партија припада – признање регуларних резултата избора. С друге стране, увођењем појма *револуције* хтело се показати да је признање изборне победе извојевано на улицама, уз ограничену и контролисану употребу насиља. Међутим, појам револуције значи и спремност на промене у смислу начина владања и вођења политике. При том, промена у односу на бивши режим огледа се већ у самом поштовању легалитета и демократских процедура. У том смислу, синтагма *демократска револуција* значила је почетак демократизације револуционарним актом изнуђеног признавања легалитета (резултата избора). Овај појам или, боље речено, синтагма својим противречним карактером добро описује друштвену и политичку динамику и напетости у Србији након 5. октобра, јер она указује на двосмислени карактер и сву сложеност петооктобарских догађаја.

Промена политичког система коначно је покренула или, боље речено одблокирала, процес трансформације. Одлучујућа улога државе као врховног арбитра у економији током 90-их, која је била успостављена уместо комунистичке командне, сада се полако мењала у регулациону улогу. Србија се убрзо “враћа” у међународну заједницу укидањем санкција што делује стабилизирајуће на економију, уз веома важне “психолошке моменте” изазване свргавањем режима и скидањем санкција међународне заједнице. Економска стабилизација и инострана финансијска помоћ омогућили су лагани раст стандарда становништва, иако је наставак приватизације узроковао повећан број незапослених (или прецизније речено учинили су видљивом прикривену незапосленост) а стабилизација економског и, донекле, правног система смањила број људи активних у “сивој” економској зони. Дакле, највише захваљујући иностраној економској помоћи Србија је избегла потпуни економски колапс, који је почетком 2000. године био сасвим изванредан. Такође, један од индикатора који показује опоравак економске ситуације је и ниво инфлације, која је у 2003. године оборена на 10 % што је изазвало и стабилизацију домаће валуте. Најважнији сегмент привредне модернизације у том периоду била је приватизација која је настављена, иако је и током претходног периода блокиране трансформације забележен раст приватног сектора упркос режимског ограничења приватизације. Успостављањем макроекономске стабилности дошло је до постепеног раста бруто националног производа, као и до заустављања пораста сиромаштва (Графикон 12), мада нека истраживања показују да се велики проценат домаћинства налазио непосредно изнад утврђене границе сиромаштва (Свејић и Бабовић, 2003: 17).

Графикон 12

Извор: Стратегија за смањење сиромаштва у Србији, 2003.

Међутим, и поред ових, позитивних трендова, већина становништва није осетила значајније промене у свом свакодневном животу. Можда су очекивања била превелика или се поновила она позната синтагма да “статистика показује све а не говори ништа.”

С обзиром на то да су у претходном поглављу анализирани односи материјалних неједнакости у време блокиране трансформације, покушаћемо да прикажемо најважније трендове у овом периоду деблокирања трансформације у поређењу са претходним.⁴⁴ Као што је речно у претходном поглављу, током 90-их година у домену материјалног положаја класа дошло је до повећања неједнакости која је издвајала класу на врху у односу на остале. Након петookтобарских промена и лаганог тренда стабилизације економских прилика дошло је до диференцираних последица и на пољу друштвене структуре. Очекивања су била да ће се економска диференцијација класа наставити, јер ће повећавање приватизације утицати на даље богаћење економске елите, а јачање јавног сектора ће утицати на повећање прихода средње класе. С друге стране, класе ситних пољопривредника и НКВ радника ће бити и највећи губитници оваквих кретања. Ипак, најзначајније промене су се догодиле у класама стручњака и ситних предузетника. У социјалистичком периоду су стручњаци и ситни предузетници као припадници средње класе имали сличан материјални положај. У периоду

⁴⁴ Подаци који ће се користити у овом делу су преузети из пројекта *Истраживање друштава југоисточне Европе (South-East European Social Survey Project – SEESSP)*. Координатор истраживања за Србију био је Младен Лазић, а истраживање је обављено у периоду новембар 2003 – јануар 2004. године (Lazić i Svejić, 2004: 39-70).

блокиране трансформације током 90-их година, у условима велике економске кризе и “дивље” приватизације, материјални положај стручњака, који су били везани за јавни сектор, се погоршавао у односу на ситне предузетнике. Најзад, у периоду деблокиране трансформације материјални положај средње класе се побољшава у односу на ситне предузетнике. Овај тренд код класе стручњака доводи у питање претходно изнета очекивања о наставку међу класне економске диференцијације. Међутим, ако се погледају класе које чине процентуално највећи део становништва (ситни пољопривредници, НКВ радници, КВ радници и немануелни радници са средњим образовањем) уочава се њихово видно заостајање у правцу промене материјалног положаја. Уочљив је пад положаја ситних пољопривредника и НКВ радника и њихово заостајање за класама КВ радника и немануелних радника са средњим образовањем, које одржавају међусобну дистанцу. Још је уочљивије даље удаљавање горње три класе (средњи и крупни предузетници и директори, политичари; ситни предузетници и нижи директори; стручњаци) у односу на доњи део скале (Lazić i Svejić, 2004: 56). Ово практично значи да се за обичног радника мало тога променило, јер су и даље радили за релативно малу надокнаду у односу на трошкове живота. Поједини припадници, нешто хомогенизованијег, средњег слоја имали су могућност да раде за страног послодавца за надокнаду вишеструко већу од просечне, али је ипак највећи део средње класе и даље радио у државној служби са платама мањим од њихових очекивања али и потреба карактеристичних за ову класу. Тако би се могло закључити да су првим годинама деблокиране трансформације незадовољни припадници свих слојева од средњег ка дну скале. То нам потврђују и подаци јавномњењских истраживања из 2004. године, где је чак 74% грађана Србије било незадовољно својим социјалним положајем, док је више од половине грађана своју материјалну ситуацију оценило као „лошу“ и „неиздрживу“, а 57% је мислило да се ствари у Србији крећу у лошем смеру (Antonić, 2004: 35).

Дакле, највеће учешће у расту домаћег бруто производа имају трговина и услуге (www.stat.gov.rs). У домену запошљавања и у овом периоду, иако је обим неформалне економије био значајно смањен, постојала је контроверза о стварној и официјелној запослености, тако да су се официјелни подаци о томе могли користити са великим аналитичким ограничењима. Званични подаци Републичког

завода за статистику показивали су да је средином 2005. године стопа незапослености била око 28%, што би практично значило да је тренд лаганог смањења незапослености у периоду 2003-2004 у 2005. години прекинут. Глобално посматрано, након деблокирања трансформације, пораст стандарда становништва није био резултат повећања продуктивности рада и ефикасности привреде, тако да промене које су се догодиле у овом периоду нису могле осигурати одржив економски раст и одржив привредни развој. У фонд зарада је одлазио највећи део донација, међународне помоћи, као и део нових кредита (Ђukić, 2005: 51-77).

С обзиром на то да је један од главних циљева овог дела студије био утврђивање степена подршке демократском политичком систему и прихватања демократске вредносне оријентације у Србији пре и после демократских промена, представићемо најважније резултате анализа података из три таласа Светске студије вредности, која је у Србији спроведена 1996, 2001. и 2006. године. Промене у нивоу културних потреба и партиципације грађана Србије биће представљене у посебном поглављу.

Када се каже *демократија* углавном се прво помисли на скуп политичких правила везаних за избор и вршење власти, као и на пратеће институције. Демократија има свој тзв. процедурални аспект, па се веома често и одређује као *скуп процедуралних правила за доношење колективних одлука* (Bobbio, 1990). Иако су, теоријски посматрано, најважнији елементи ове процедуре веома хетерогени, може се рећи да постоји минимална сагласност у одређењу шта је то *дифферентиа специфика* демократског начина владавине у односу на друге начине (типове) - *без периодичних избора, вишепартијског система и универзалног права гласа нема ни демократије* (Арон, 1997; Bobbio, 1990; Dal, 1997; Powell, 1982; Sartori, 2001; Schumpeter, 1976). Често се, посебно у политичким наукама, код одређења демократије наглашавају процедурална правила и дефиниције, што је релевантно али и недовољно или барем непотпуно јер не узима у обзир резултате које би овај тип политичког система требало да има, нити принципе на којима је заснован такав облик владавине. Прецизније, демократија се може описати као скуп вредности (нпр. слобода, једнакост, владавина закона) на којима се заснива такав тип владавине и унутар кога су оне

прецизно нормативно заштићене. Међутим, да би један политички систем са оваквим карактеристикама опстао и ефикасно функционисао, потребна му је, између осталог, и подршка грађана.

Ако појединац прихвата демократске норме и уколико одређени број демократских вредности постане саставни део његовог вредносног система, подршка демократском начину организације друштвеног живота добија начелну вредносну утемељеност која усмерава понашање и чини га отворенијим за одређене идеје и циљеве, али и нове начине решавања конфликта. Уколико је то карактеристика већине грађана одређеног друштва, подршка демократским вредностима постаје важна одлика доминантне политичке културе, чиме се стварају услови за развој демократског начина владавине. Такође, треба нагласити да су још антички филозофи писали да, ако употребимо савременију терминологију, демократски тип владавине захтева демократску политичку културу, раширеност одговарајућих вредносних оријентација међу грађанима једног друштва. С друге стране, једном усвојене вредности тешко су променљиве, па се у ситуацији наглих друштвених промена, што је карактеристика друштва Србије данас, отварају бројна питања могућности изградње одговарајуће политичке културе, стабилне подршке другачијем или алтернативном начину владавине и вредностима које се налазе у његовој основи. Одржавање склада између норми и вредности је веома отежано или чак онемогућено онда када се успостављају нови облици базичних друштвених односа, па тако и нови нормативни систем, што је, такође, тренутна карактеристика поретка у Србији, која се налази у својеврсном *вредносном вакуму* који карактерише својеврсни дуализам у вредносној сфери. У овом прелазном периоду, када нови нормативни систем постаје доминантан, пре свега захваљујући новим институционалним аранжманима, али су још увек присутни и структурални елементи старог поретка, постоји исти такав дуализам у сфери вредности, који се знатно дуже одржава, првенствено због карактеристика вредности које имају поред системског и културно историјско упориште. Овај паралелизам, између новог, доминантног и старог нормативног система, као и нових и старих вредносних оријентација, може довести до тога да појединци или друштвене групе које принудно делују унутар једног нормативног система, задржавају или усвајају вредносне оријентације које

су са тим системом у супротности. Ову ситуацију можемо назвати нормативно-вредносна дисонанца (Lazić, 2011). С друге стране, управо у таквим историјским околностима у којима се стари тип друштвених односа у дужем временском периоду супротстављао успостављању новог друштвеног поретка, тј. у околностима у којима су истовремено постојала два институционална, нормативна и вредносна система, налазила се Србија током постсоцијалистичке трансформације.

Истраживачке налазе који указују да демократизација увећава значај неких продемократских оријентација или да су оне јасна последица искуства с демократским начином владавине треба тумачити као аргументе у прилог становишту да *тип владавине значајно утиче на културу и културну партиципацију*, као веома важног сегмента који утиче на стварање и одржавање одређеног вредносног система.

И у домаћој истраживачкој пракси можемо пронаћи налазе који указују на селективност утицаја друштвених промена које своје највеће ефекте остварују на вредносне оријентације системског, идеолошког или политичког карактера управо оних које измењене институционалне околности стављају у повлашћен положај, и тиме подстичу њихово усвајање.

С обзиром на то да је један од главних циљева ових анализа утврђивање степена подршке демократском политичком систему и прихватања демократске вредносне оријентације у Србији пре и после демократских промена, као и промене у нивоу културних потреба и партиципације грађана Србије, покушаћемо да представимо најзначајније резултате анализе података који су прикупљени у оквиру Светске студије вредности у Србији⁴⁵ 2001.⁴⁶ и 2006.⁴⁷ године. Истраживање је спроведено коришћењем стандаризованих, *face-to-face* интервјуа.

---

⁴⁵ Секундарна анализа података у крос-културним истраживањима подразумева прихватање теоријског одређења и начина операционализације појмова, садржаја појединих тврдњи у скалама и свих методолошких усмерења, без обзира на то да ли употреба унапред одређених индикатора одговара карактеристикама и специфичностима средине на коју се примењује. Због тога, сви закључци из оваквих анализа имају ограничен карактер.

⁴⁶ Величина случајног узорка била је 1200 испитаника, пунолетних грађана Србије без Косова и Метохије, са 52.4% мушкараца и 47.6% жена. Старосна структура је обухватала 43% испитаника преко 50 година, 39% испитаника од 30 до 49 година и 19% испитаника од 18 до 29 година. Образовна структура је имала 35% испитаника ниског образовног нивоа, 43% испитаника са

Анализом резултата истраживања које је обухватило период одмах након значајних друштвених промена 2000. године проценат демократски орјентисаних грађана Србије прелазио је две трећине пунолетне популације (69%), уз значајан проценат „мешовите орјентације“⁴⁸ (28%) и минималних 3% аутократски орјентисаних. Међутим, само после првих шест година транзиције или пост-социјалистичке трансформације, тренд је потпуно променио смер, јер је 2006. године забележено 46% демократски орјентисаних а чак 47% мешовитог типа и уз минимално повећање аутократски орјентисаних (8%) (Pavlović, 2010: 46, Tabela 1). С обзиром на релативно мало повећање аутократа, највећи број демократски орјентисаних се „преселио“ у мешовити тип, који у себи садржи две групације, оне који позитивно оцењују и један и други облик владавине и оне који одбацују оба типа. Узроци оваквих промена су, наравно, вишедимензионални и морају се тражити у тадашњим друштвено-економским и политичким околностима. Један од важнијих разлога је свакако и ситуација коју можемо назвати „изневерена очекивања“, која се манифестовала кроз позитивно вредновање новог система у односу на стари и велика очекивања од те транзиције (побољшање животног стандарда, физичка и економска сигурност, равноправност, аутономија и сл.). Након првих година транзиционог периода та велика очекивања грађана нису испуњена и демократски облик владавине је нагло изгубио на пожељности. Због лошег искуства са претходним системом и изневерених очекивања од новог система, већина грађана се дистанцира од политичког система, јер ни један ни други не сматрају пожељним, што је значајно смањило подршку тренутном политичком систему. Смањење подршке било ком типу друштвеног система је велики проблем, јер се већина аутора различитих теоријских усмерења слаже са претпоставком да дугорочна стабилност сваког система зависи од тога да га, барем пасивно, подржава значајна већина становништва.

средњом школом и 23% испитаника са вишим и високим образовањем. Извор: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp> (приступљено 24.04.2014. године).

⁴⁷ Величина случајног узорка била је 1134 испитаника, пунолетних грађана Србије без Косова и Метохије, са 49% мушкараца и 51% жена. Старосна структура је обухватала 33% испитаника преко 50 година, 41% испитаника од 30 до 49 година и 26% испитаника од 18 до 29 година. Образовна структура је имала 26% испитаника ниског образовног нивоа, 45% испитаника са средњом школом и 29% испитаника са вишим и високим образовањем. Извор: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp> (приступљено 24.04.2014. године).

⁴⁸ Подједнако прихватају и одбацују и демократски и аутократски облик владавине.

Стабилна репродукција доминантног и легитимног поретка дугорочно је осигурана онолико колико је владајућа групација успешна у настојањима да се људско делање претежно одвија, с једне стране, у складу с нормама, које произлазе из базичних односа датог система и, с друге стране, с владајућим вредносним обрасцима, који су сами двоструко условљени: како датим системом друштвених односа тако и историјским чиниоцима дугог трајања (уп. Lazić, 2005). У околностима стабилног одржавања друштвеног поретка, норме и вредности међусобно се трајно усклађују, тако што норме постављају оквире за одређивање оног што појединци и друштвене групе сматрају вредним, док интернализоване вредности потпомажу опстанак нормативног система, па тиме и целокупног друштвеног поретка (Lazić, 2011: 180).

И поред тога што су флукуације у прихватању демократских вредности у периоду након демократских промена биле релативно велике, догађаји од 2000. године утицали су не само на институционалне промене него и на промене преовлађујућих вредносних оријентација грађана Србије. Интензивније прихватање либералних вредности 2001 године и без постојања јаче институционално-системске подршке (формирање нових или реформисање старих институција било је у току) указивало је да су грађани Србије и пре формалног почетка промена имали одређен ниво знања и представа о демократском политичком систему (норме, вредности, процедуре, права)⁴⁹, што је довело до отворености и спремности за промене иза којих је, свакако, стајала нада у бољу будућност. Међутим, резултати истраживања средином деведесетих година само делимично иду у прилог овој тези. Наиме, 1996. године у Србији је било 56% демократски оријентисаних, више од трећине (38%) мешовитог типа и само 6% аутократски оријентисаних (Pavlović, 2010: 46, Tabela 1). С друге стране, ове флукуације у вредносним приоритетима и оријентацијама могу навести на закључак о постојању услова или предиспозиција за брзе процесе (ре)социјализације грађана Србије. Међутим, овакви резултати истовремено отварају питање трајности тих ефеката, јер овакви трендови промена вредности могу бити и последица привремене флукуације услед радикално измењених

---

⁴⁹ Ова констатација иде у прилог културолошком моделу и тези да је за демократске промене у једном друштву потребно да постоји извесна количина демократског потенцијала код његових грађана.

друштвено-економских околности. Наравно, ово имплицира да до промена у прихватању или напуштању одређених вредносних оријентација неће довести *било која промена друштвених околности* или нека промена без обзира на интензитет. Већина истраживача вредности се слаже да вредности нису непроменљиве или потпуно стабилне (јер би онемогућиле било какве личне или друштвена промене), али нису ни потпуно нестабилне и лако променљиве (био би онемогућен било какав континуитет развоја) (Rokeach, 1973). Дакле, може се рећи да у случају Србије има основа за потврду претпоставке да ће радикално измењене друштвено-економске околности довести до промене преференција, нарочито оних идеја који су системског карактера, тј. на директан или индиректан начин повезани с претходним или новоуспостављеним системом, јер је почетак пост-социјалистичке трансформације система 2000. године довео, како до интензивнијег вредновања самог демократског начина владавине, тако и интензивније ширење демократске оријентације међу популацијом. Овде се, у ствари, ради о практичном примеру односа политичке културе и политичке структуре, тј. о постојању одређене подударности у променама политичке културе и политичке структуре. И поред тога, трендови уочених промена тешко могу бити „смештени“ (објашњени) културолошким моделом, јер он претпоставља да демократске промене у Србији нису биле могуће без претходно израженог прихватања демократских вредности значајнијег дела популације. Самим тим, демократска оријентација требало је да буде значајније изражена пре самог почетка промена и на стабилном нивоу у каснијим годинама након почетка промена и у току њиховог трајања, што би на кају требало да доведе до потпуне демократизације друштва. На жалост, резултати истраживања и њихова анализа из историјске равни не иду у прилог овом моделу. Међутим, ни други институционални модел, у чијој основи лежи теза да друштвене промене узрокују промене вредности и вредносних оријентација, не може бити основ за објашњење. Наиме, одмах након значајних друштвених промена 2000. године проценат демократски оријентисаних грађана Србије прелазео је две трећине популације (69%), уз минималних 3% аутократски оријентисаних. Али, после првих шест година транзиције или пост-социјалистичке трансформације, када се по институционалном моделу могла очекивати стабилизација демократских

вредносних орјентација, тренд је потпуно променио смер, јер је 2006. године забележено 46% демократски орјентисаних а чак 47% мешовитог типа и уз минимално повећање аутократски орјентисаних (8%) (Pavlović, 2010: 46, Tabela 1). Као што је раније наглашено, интензивније прихватање либералних вредности 2001 године десило се и без постојања јаче институционално-системске подршке, али није било за очекивати да се тај интензитет одржи или повећа уколико значајнија институционално-системска подршка изостане. У складу са институционалним моделом, потребно је *успешно функционисање успостављених демократских институција* (нових или реформисаних старих институција) како би појединци и друштвене групе наставили да подржавају новоуспостављени друштвени систем или да појединци и групе који га раније нису подржавали почну, берем начелно, да га подржавају. Уколико формирање и стабилизација демократских институција изостане, вероватноћа за стабилизацију и јачање продемократских орјентација и вредности је врло мала, што се према изнетим подацима у Србији и десило.

Овде би требало имати у виду и једну тенденцију или околност на коју указују неки аутори (Sullivan et al., 1979) која се огледа у склоности ка начелном прихватању неких принципа или идеја него њихове конкретне примене. Неинформисаност, неразумевање, неконзистентност у резонувању, утицај социјалне пожељности, само су неки од узрока тог несклада о чијем постојању се може говорити *једино* уколико се претпостави да испитаник има доживљај да суди о аспектима или нивоима истог, а не о различитим и међусобно неповезаним феноменима (Pavlović, 2010: 53). У овом контексту било би веома тешко утврдити како су грађани Србије доживљавали демократски начин владавине и шта су под тим подразумевали, али би се могло тврдити, у складу са раније изнетом тезом, да је масовна подршка променама 2000. године била више израз противљења, отпора дотадашњем систему (режиму) него индикатор прихватања демократских вредности и процедура. За претпоставити је да за већину грађана Србије демократија није била оно што се теоријски под тим термином подразумева, него су се под демократијом подразумевали њени резултати (ефекти), првенствено у економском домену (бољи животни стандард). Крајње поједностављено речено, већина грађана је желела промене које ће за резултат имати бољи живот, а

демократија је била само „реч у којој су се налазиле њихове наде и жеље“. Као једноставан пример можемо узети вредносне оријентације популације у Србији на почетку пост-социјалистичке трансформације, када је већина грађана врло брзо прихватила основне вредносне тековине демократије у политичкој сфери (избори, право да бира и буде биран, равноправност, индивидуализам и сл.) а са друге стране у економској сфери је желео да задржи скуп тзв. редистрибутивних вредности карактеристичних за социјалистички друштвени систем.

И поред свега реченог, чини се да је немогуће одбацити претпоставку културолошког модела да је за демократске промене у једном друштву потребно да постоји одређена „количина“ демократског потенцијала код његових грађана, који ће представљати неопходан основ за каснији развој и покретач одређених процеса у друштву који за крајњи циљ имају промену система. С друге стране, ако је за легитимност једног политичког система од пресудне важности шири консензус грађана о типу и основним принципима владавине, онда су најбољи услови за развој демократског начина владавине у Србији постојали непосредно након његовог формалног установљења 2000. године. У овом периоду су постојале основне претпоставке за учвршћивање демократског начина владавине које су се огледале кроз позитиван однос према таквом начину владавине и раширеност демократске оријентације у популацији. Тадашње пропуштене прилике довеле су у питање изгледе за скорију консолидацију демократије у Србији и на такву прилику ће се, по свему судећи, чекати још дуго. Тек из данашње перспективе може да се види колики значај је имао пропуштен критични период развоја њеног ширег и упоришта након 2000. године.

3 Однос културне и социјалне стратификације

Постоје два смера у проучавању односа социјалне и културне стратификације. На једној страни су приступи који социјалне поделе третирају као дате и обликоване изван сфере културе, а разлике у културним праксама (укусима, културној партиципацији, стиловима живота) као резултат социјалних неједнакости. Овај приступ испитује везу између различитих типова друштвених подела у погледу занимања, образовања, пола, старости и типова укуса (степен културне партиципације, стилова живота) и углавном се задржава на

дескриптивном нивоу. Други приступ подразумева истраживање начина на које се културна партиципација и стилови живота употребљавају као ресурси од стране друштвених група да би одбранили, стабилизовали и побољшали своје место у друштвеном поретку. Истраживања овог типа баве се првенствено истраживањем процеса *стварања* друштвених подела и улогом културних пракси у овом процесу.

У савременој друштвеној теорији за испитивање односа социјалне и културне стратификације искристалисала су се три приступа које Чен (Т. W. Chan) и Голторп (John H. Goldthorpe) дефинишу као: 1) тезу о индивидуализацији, 2) тезу о подударности и 3) тезу о омниворима и униворима.

Теза о индивидуализацији негира утицај друштвене структуре на обликовање културних пракси, али ипак дозвољава да је тај утицај постојао у прошлости, да би се данас, у развијеним друштвима почео губити. Како наглашавају Чен и Голдторп, постоје две верзије ове тезе. Прва, да на обликовање стилова живота данас утицај имају и друге структуралне основе стилова живота (старост, пол, етничко порекло), а не само класна припадност. Друга, пост-модерна теза је становиште да је *хабитус заменила слобода*, где стилови живота у постмодерним условима губе сваку структуралну условљеност а чак и унутрашње јединство. Тако они постају *процеси изградње идентитета* који се формирају независно од социјалне стратификације, случајним комбиновањем елемената по властитој вољи.

Тезу о подударности заступају у својим концепцијама Пјер Бурдије и Херберт Ганс и она представља супротност тези о индивидуализацији. Ова теза претпоставља подударање социјалне и културне стратификације тј. они који заузимају високе друштвене положаје преферирају дела високе или елитне културе, док они ниским друштвеним положајима преферирају неку форму популарне културе, док се између њих налази већи број социјалних слојева. По Бурдијеу, између класне структуре и статусне структуре постоји слагање, а статус треба разумети као симболички аспект класне структуре, коју није могуће свести само на економску димензију. Онај део који врши медијацију између класне структуре и статусне структуре Бурдије назива *класни хабитус* који обезбеђује јединство пракси у свим областима потрошње, па и у културној потрошњи.

Конфликти између различитих стилова живота унутар статусне структуре нису одвојени од класних сукоба, већ представљају облик симболичке борбе између класа.

Теза о омниворима и униворима концепцију о подударности сматра превазиђеном, али не због тога што културне праксе губе своје социјално утемељење, него због тога што се појављују нови облици веза. Културна потрошња виших друштвених слојева се више не разликује од културне потрошње нижих слојева друштвене стратификације по томе што елитни слојеви конзумирају елитну уметност, него по томе што је интензитет њихове културне потрошње већи и обим њихове културне потрошње шири. Међутим, према другој интерпретацији, омниворност представља нови израз елитног друштвеног статуса којом се изражава културна и друштвена супериорност, у односу на лимитиран обим културне потрошње и једносмеран укус културних унивора.

У делу *Дистинкција: социјална критика суда укуса*, Бурдије развија теорију о томе како култура и културна потрошња доприносе репродукцији класног система у савременим друштвима. Он покушава да покаже да између економских позиција и стилова живота постоји инваријантни однос у смеру да се класе увек појављују као статусне групе чији културно стратификовани укуси легитимишу систем економске доминације приказујући га у скривеној форми. Интересно оријентисано понашање се не може резервисати само за економску сферу, већ је оно присутно и у свим другим, па и у културним праксама. Људи употребљавају свој капитал и покушавају да максимализују своје профите, не само у сфери економије него и у пољу културе. А у сфери културе ресурси јесу симболичке способности, укуси и добра (културни капитал) којима се остварује симболички профит (социјални углед или престиж) (Cvetičanin, 2011: 69).

Бурдије сматра да су све културе подједнако арбитрарне, а да је модел естетског суда укуса (Кант) кључни елемент у доминантној култури западних друштава. Чисти естетски суд укуса, чија је основна карактеристика *безинтересност*, по Бурдијеу нема своју основу у универзалним људским карактеристикама, већ у начину живота друштвених група које су поштеђене економских брига. Однос према уметничким делима и свету естетског уопште само је један аспект њиховог укупног односа према стварности, омогућеног

безбедном удаљеношћу у односу на свакодневну борбу за опстанак, који карактерише стилизација живота, примат форме над функцијом, примат манира над садржајима. Исто тако, популарни, вулгарни укус који је базиран на континуитету између уметности и живота и који претпоставља подређивање форме функцији, само је један аспект односа према стварности оних група које економске нужности не успевају да држе на дистанци. Њихови естетски избори увек су базирани на редукцији уметности, на задовољству чула и на етичким судовима (Cvetičanin, 2011: 70).

Бурдије разликује три зоне укуса које приближно одговарају образовним нивоима и друштвеним класама: 1) *легитимни укус*, (за легитимна уметничка дела - што се комбинује са наклоношћу према врхунским делима оних уметности које су још увек у процесу легитимације, попут филма, цеза или популарне музике - који је све присутнији уколико образовни ниво расте, а најзаступљенији је код оних фракција доминантне класе које су најбогатије у образовном капиталу; 2) *осредњи укус*, који преферира мање значајна дела легитимних уметности и најбоља дела популарних уметности и који је присутнији у средњим класама него у радничкој класи; и 3) *популарни укус*, чији носиоци показују склоност ка делима легитимне уметности која су изгубила свој престиж кроз процес популаризације и делима популарне уметности која немају уметничке претензије, који је најраспрострањенији у радничкој класи и варира обрнуто пропорционално са поседовањем образовног капитала (Cvetičanin, 2011: 70).

Први корак у научном проучавању укуса и културне конзумације је рушење баријера које чине легитимну културу посебним универзумом и реинтеграција естетске потрошње у свет обичне потрошње, у намери да се утврде смислени односи који обједињавају преференције у музици и храни, сликарству и спорту, литератури. По Бурдијеу, два основна организациона принципа социјалног простора, укупни обим капитала и његова композиција, одређују и структуру и промене културне потрошње и шире, читав универзум животних стилова. У томе се огледа његово схватање хомологије између социјалне и културне стратификације, наиме да исти принципи структуришу и друштвени и културни живот. У културној потрошњи главна опозиција, формирана на бази укупног обима капитала, постоји између пракси означених због њихове реткости као

истакнутих и отмених, које се везују за фракције најбогатије у економском и културном капиталу и пракси које се друштвено идентификују као вулгарне, зато што су једноставне и уобичајене и које се везују за фракције најсиромашније у ова два типа капитала. Позицију између њих заузимају праксе које се друштвено опажају као претенциозне због очигледног несклада између амбиција и могућности.

Ова фундаментална опозиција спецификује се у зависности од композиције капитала. Тако, на пример, доминантну класу која поседује велики обим капитала карактерише естетска диспозиција *укуса слободе*, као тежња ка стилизацији и формализацији природних функција, чиме се оне уздижу изнад обичне материјалности. Тиме се истовремено указује на удаљеност живота ових класа од непосредног деловања економских и социјалних нужности. Унутар ове класе доминантна фракција (буржоазија), која дугује свој положај поседовању економског капитала, преферира уметност коју карактерише порицање друштвеног света, хедонизам и лакоћа. Подређене фракције доминантне класе (интелектуалци и уметници), пак, који свој положај дугују поседовању културног капитала, противе се буржоаској склоности ка украшавању и разметању у име аскетске естетике једноставности и чистоте. Супротност укусу доминантне класе јесте *укус нужности радничких класа* (пољопривредника и радника). Не поседујући ни економски ни културни капитал, они се налазе у непрестаној борби са економским и социјалним нужностима које обликују њихов хабитус и развијају склоност ка ономе што је функционално, неформално, природно и чулно. Између ових супротности налазе се малограђански слојеви које карактерише *претенциозни укус*. Ови слојеви би желели да се одвоје од радничких класа и прикажу као део доминантне класе, али им за то недостаје и капитал и одговарајући хабитус. Због тога они покушавају да усвоје спољашње знакове животних стилова доминантних класа, покушавајући да се прикажу као оно што нису. И на крају, по Бурдијеу, *укус врши класификацију и истовремено класификује оног који врши класификацију*. Као производ деловања одређених услова егзистенције укус уједињује све оне који деле сличне услове егзистенције и одваја их од оних чији су услови егзистенције различити, и то на драстичан начин, јер је укус основа за избор свега осталог што људе у току живота окружује

(других људи и ствари) и свега што они представљају за друге људе. Представљени као резултат индивидуалних, природних карактеристика, а не друштвеног условљавања и учења, културне праксе и укуси, кроз друштвену селекцију и кроз легитимацију друштвених разлика доприносе репродукцији класне доминације (Cvetičanin, 2011: 71).

3.1 Теорије културне партиципације

Термин културна партиципација обједињава активности културне производње (бављење уметношћу, аматерски или професионално или неким креативним хобијем) и два типа културне потрошње (посете културним институцијама и културним догађајима на једној, односно рецепција уметничких и културних садржаја код куће, на другој страни). Проучавања културне потрошње су раширенија, те разматрања о културним потребама, интересовањима, навикама, активностима, преференцијама, укусима, културним стиловима и стиловима живота уобичајено имају ову теоријску основу. Теорије културне потрошње најчешће се деле у две велике групе.

У првој групи су теорије које повезују активности културне потрошње са друштвеним класама. Ово је доминантна традиција чији су најзначајнији представници Пјер Бурдије (Bourdieu, 1984; Bourdieu, 1990; Bourdieu, 1991; Bourdieu, 1993; Bourdieu, 1996; Burdije, 1999) и Херберт Ганс (Gans, 2008). Такође, можемо рећи да овом правцу, уз неке специфичности, припадају и Ричард Питерсон (Peterson, 1992; Peterson, 1997; Peterson & Kern, 1996) и Пол Димађо (DiMaggio, 1979; DiMaggio & Useim, 1978). Ова теорија ће бити основ на коме ће се базирати анализа културне партиципације у овом раду.

Супротно овом приступу, налази се неколико група теорија које сматрају да веза културне потрошње и друштвених класа у савременим постиндустријским друштвима губи на значају. Концепција *нове средње класе*, претпоставља да у савременим постиндустријским друштвима већина становништва има сличан животни стандард и да су разлике у стиловима живота између класа мале. Према овом приступу, смањивање разлика између стилова живота и нагли пораст робне производње учинили су слободно време, доколицу и потрошњу изузетно важним у свакодневном животу. Због тога, социјална груписања у постиндустријским

друштвима више не произилазе из борби око расподеле материјалних добара, већ из *различитих културних стилова* који пробијају границе класа и занимања. У условима благостања, стилови потрошње, а не више професионална занимања постају социјални маркери (Saunders, 1986; Featherstone, 2004). Као што се види, ове групе теорија су чвршће везане за савремена развијена постиндустријска друштва у које, на жалост, ни по ком индикатору у овом тренутку не можемо сврстати друштво Србије, па ћемо због тога основне идеје ових теорија користити само у компаративном смислу за ближе одређивање појединих тенденција.

Концепција *нових идентитета*, као друга група теорија у оквиру овог приступа, полази од тога да са повећањем сложености и комплексности савремених друштава идентитети постају све флексибилнији, да утицај који класна припадност врши на стилове живота постаје само један од многих фактора, као што и сама култура постаје само један од начина повлачења социјалних граница, те да се заједнице формирају на бази етничких, родних, религиозних, националних и територијалних идентитета (Kellner, 1992; Castells, 1996; Maffesoli, 1993; Maffesoli, 1996). Према овој концепцији, класне субкултуре постају толико подељене да је могуће наћи бољу потврду о вези расе, етничитета и културе, него културе и класа.

У основи треће групе теорија *државе благостања*, наглашава се да постојање државе благостања може утицати на културну потрошњу на два начина: деловање механизма државе благостања ојачава везу између културне потрошње и класне припадности тако што, уједначавајући материјалну потрошњу, приморава припаднике елитних група да пронађу извор властитог издвајања у културним активностима (Sobel, 1983). Други приступ је на становишту да држава благостања и њене активности омогућавају више индивидуалне слободе и слабе везу између економских класа и културне потрошње, те да је држава благостања фундаментални промотер једнакости и декомпозиције класних подела у савременим друштвима (Warde, 1994).

У домаћој литератури истраживања културне партиципације, навика и потреба озбиљније се развијају од почетка седамдесетих година прошлог века. Научну традицију истраживања започињу Попов (Popov, 1969), Немањић (Nemanjić, 1970), Немањић, (1974), Пешић (Pešić, 1977) и настављају Пантић

(Pantić, 1980, 1981) и Немањић (1981). Деведесетих година налазимо истраживања културних пракси код Божовића (Božović, 1991), Немањића (Nemanjić, 1991), Прице (Прица, 1991), Петровића (Петровић, 1996) и Марићеве (Marić, 1998), док у последњих 14 година налазимо истраживања Лазара (Lazar, 2002) и Цветичанина (Cvetičanin, 2002, 2007).

У Србији, већина истраживања ових области конципирају се тако да испитују утицај основних социолошких варијабли, чему су допринели су и резултати ранијих истраживања културних потреба, навика и укуса грађана Србије. Тада су резултати, на изненађење истраживача, показивали изузетно снажан утицај социјалног порекла испитаника, формалног образовања испитаника и припадности одређеном занимању на њихове културне потребе, навике и укус. Изненађење није узроковало зато што би то били у теоријском смислу неочекивани резултати јер је класна условљеност културних пракси добро документована у читавом низу истраживања у последњих четврт столећа на примерима од Француске, преко Италије, Немачке, Холандије до Израела и САД, него зато што се претпостављало да у условима какви су постојали у Србији у последњих петнаестак година (комбинације масовне незапослености, сиве економије и потпуне деградације система образовања) ови фактори не могу имати значајније деловање. Показало се, међутим, да су ефекти експлицитног образовања кроз образовни систем и имплицитног образовања у коме су записе диктирали услови егзистенције (класна, родна, старосна, територијална припадност) снажнији и трајнији него што се мислило (Cvetičanin, 2007: 12).

Што се тиче адекватности примене ових теорија на услове и карактеристике друштвеног система у Србији, чини се најадекватнијим примена прве групе теорија које повезују активности културне потрошње са друштвеним класама. С друге стране, веома је тешко наћи индикаторе који могу показати да је друштво у Србији постиндустријско или постмодерно иако се неки елементи постмодерних стилова живота могу наћи код делова друштвених група у класној структури друштва Србије. Пре би се могло рећи да се друштво Србије, након распада бивше југословенске заједнице, ратних разарања, санкција и враћања традиционалних колективних идентитета, вратило на преиндустријски ниво развоја, па се због тога о постојању државе благостања тренутно не може

говорити, те је примена друге групе теорија у нашим условима потпуно неадекватна.

Централна социолошка студија за групу теорија које повезују активности културне потрошње са друштвеним класама несумњиво је *La Distinction: Critique Social du Judgment* Пјера Бурдијеа из 1979. године, која је своје енглеско издање доживела пет година касније (Bourdije, 1984). Ова студија је дала теоријску основу за концептуализацију веза између укуса, статуса и друштвене класе. Како наводи Питерсон (Peterson, 2005), Бурдијеова студија је најутицајнија из два разлога. Први, студија је послужила као модел и полазна тачка каснијим истраживачима, док је други разлог у томе што је, пратећи Веберову дистинкцију између статуса и класе, преко прикупљених података развио теорију о дистинкцији између економског и културног капитала. То је омогућило идентификацију фракције горње класе која поседује велики културни капитал, али не и богатство, односно фракцију која поседује значајан економски капитал и „средње-школовани укус“ (*middle brow taste*).

С друге стране, Кац-Геро и Јаиш (Katz-Gerro & Yaish, 2008) литературу о културној партиципацији сврставају у три категорије. Прва, у коју спадају студије које су користиле или културне укусе или културну партиципацију као заменљиве индикаторе културног капитала (Peterson, 2005). Друга, студије које користе укусе и партиципацију заједно, без очекивања да се могу другачије манифестовати (DiMaggio, 1982; Erickson-Bonnie, 1996; Kraaykamp, 2002; Warde, 2007). Трећа, у коју спадају студије које укус и партиципацију схватају и користе као две потпуно различите димензије културног капитала (Silva, 2006; Rössel, 2008).

Највећи број студија не наглашава разлику између укуса и партиципације, али неке фаворизују укус над партиципацијом, док остале партиципацију сматрају релевантнијим показатељем. Студије које се ослањају на мерење укуса су нешто бројније, јер су се од Бурдијеа брже развијале и теоријски и емпиријски (нпр. Peterson & Kern, 1996; Bryson, 1997; Katz-Gerro & Yaish, 2007; Garcia-Alvarez & Katz-Gerro & Lopez-Sintas, 2007). Управо због тога се и студије великих националних агенција углавном фокусирају на мерење укуса. Студија базираних на мерењу партиципације је знатно мање (нпр. Warde & Martens & Olsen, 1999; Holbrook & Weiss & Habich, 2002).

С друге стране, студије које користе и укус и партиципацију развиле су се под директним утицајем концепта културног капитала (Бурдије) који подразумева и преференције и понашање (нпр. DiMaggio & Useem, 1978a; DiMaggio, 1982; Cookson & Persell, 1985; Kraaykamp, 2002).

Као што је раније речено, везано за адекватност примене ових теорија на услове и карактеристике друштвеног система у Србији, на први поглед је јасно да је најадекватнија примена прве групе теорија које повезују активности културне потрошње са друштвеним класама, које су и биле теоријска полазна основа формулације истраживања. Управо због тога, потребно је детаљније представити најважније поставке најважнијих студија ове групе теорија (Bourdieu, 1984; Peterson, 1992, 1997, 2005; Peterson & Kern, 1996; Gans, 2008).

3.1.1 *Културна потрошња и друштвена стратификација*

Бурдијеова књига „Дистинкција: социјална критика суда укуса“ је централна студија у овој области која је имала за циљ реинтеграцију економских и културних димензија друштва, кроз увођење културне димензије у социолошка проучавања друштвене стратификације. Пратећи Веберово мултидимензионално схватање друштва, које карактеришу међусобна укрштања и сукоби класа, сталежа и странака, Бурдије развија теорију о томе како култура уопште а посебно културна потрошња доприносе репродукцији класног система у савременим друштвима. За разлику од Вебера, који не претпоставља универзални модел односа класа и друштвеног статуса, Бурдије покушава да покаже да између економских класа и статусних група (стилова живота) постоји инваријантни однос, тј. класе се увек појављују као статусне групе чији укуси и добра дају легитимацију систему економске доминације приказујући га у скривеној форми. Како наглашава, интересно организовање није карактеристично само за економску сферу, већ се налази и у свим другим сферама, па и у културним праксама. Индивиде користе своје ресурсе, свој капитал, да обезбеде неки профит, не само у сфери економије него и у пољу културе. Капитал се код Бурдијеа може појавити као *економски капитал* који се непосредно и директно може конвертовати у новац и може бити институционализован у виду власничких права; *културни капитал*, који се под одређеним условима може конвертовати у

економски капитал и може бити институционализован у форми образовних квалификација и *социјални капитал* који чини систем друштвених веза и познанстава који може бити конвертован, под одређеним околностима, у економски капитал и може бити институционализован у форми статусних титула. Културни капитал код Бурдијеа се појављује у *отеловљеном стању*, тј. у форми трајних телесних и мисаоних диспозиција; у *објективираним стању*, тј. у форми културних добара (слика, књига и сл.) и у *институционализованом стању*, у форми академских квалификација. У сфери културе ресурсе представљају симболичке способности и укуси којима се остварује симболички профит (социјални углед или престиж). Међутим, они који користе наслеђени културни капитал представљају се као они који се од других не разликују случајно стеченим богатством, него урођеном супериорношћу укуса и културних способности, чиме желе да се легитимише њихова доминација. Бурдије ово становиште назива „харизматском идеологијом” и заступа потпуно супротну концепцију у чијој основи је да су културне потребе и културне преференције резултат учења. Комуникација са уметношћу подразумева познавање шифре или кода тј. симболичке форме одређене врсте уметности, а то се најбоље постиже образовањем (учењем). Друштвени поредак и друштвене норме се, како наглашава Бурдије, репродукују процесима у којима доминирају *индиректни културни механизми*, а не директна социјална контрола заснована на употреби силе. Иако то није отворена употреба насиља, овај процес је нека врста *наметања симболичких система и значења* групама и класама на начин који они доживљавају као легитиман и Бурдије га дефинише као *симболичко насиље*. Ово наметање реализује се углавном кроз образовање, било кроз образовање у породици или дифузно образовање које се остварује у контактима са другим члановима друштва или *институционално образовање* које се остварује кроз школски систем. Процес образовања, који се најчешће доживљава као легитиман и неутралан, у ствари изражава интересе доминантних друштвених група и има за циљ да репродукује несразмерну расподелу културног капитала међу класама, кроз који се репродукује социјална структура друштва. Због тога, Бурдије је сматрао да Кантов естетски суд укуса нема основу у универзалним људским

карактеристикама, него у начину живота оних друштвених група које имају доминантан економски статус.

Развијајући концепцију која повезује активности културне потрошње са друштвеним класама, Бурдије разликује три врсте укуса које одговарају образовним нивоима и друштвеним класама. Прва, *легитимни укус* (укус за *легитимна* уметничка дела) изражен наклоношћу према врхунским делима, који је пропорционалан расту образовног нивоа, а најзаступљенији је код оних делова доминантне друштвене класе које су најбогатије у образовном капиталу. Друга, *осредњи укус*, изражен наклоношћу мање значајним делима легитимних уметности и најбољим делима популарних уметности, који је присутнији у средњој класи него у радничкој класи и трећа врста, *популарни укус*, који у основи има склоност ка делима легитимне уметности која су изгубила свој статус процесом њихове масовне популаризације и делима популарне уметности која немају уметничке претензије, који је најраспрострањенији у радничкој класи и обрнуто је пропорционалан са поседовањем образовног капитала.

Наравно, представљање дела Бурдијеове теорије праксе није могуће без једног од централних појмова – *хабитуса*, поред појмова поља и капитала. Хабитус у бурдијеовском одређењу представља инстанцу између објективних услова егзистенције и стилова живота и представља систем релативно трајних диспозиција. Бурдијеова теорија се сматра једним од бољих покушаја превазилажења сукоба између субјективизма и објективизма у социјалној теорији. Један од важнијих разлога за Бурдијеово, условно речено, дистанцирање од структурализма, били су његови истраживачки налази да се фактичко понашање људи не одвија у складу са нормама и правилима. Појам *социјалних пракси* налази се уместо друштвеног понашања одређеног правилима и њега које карактерише флуидност и импровизаторски карактер. Импровизаторски карактер пракси, у којима се појединци руководе практичним осећањима, истовремено је и омогућен и ограничен постојањем хабитуса, као стеченог система релативно трајних диспозиција прилагођених објективним условима у којима су настали. Хабитус се у већој мери стиче кроз искуство него кроз учење и генерише друштвено компетентна понашања пре кроз навику и рутину него кроз свесно коришћење одређених знања. Хабитус формиран у детињству има утицаја на будуће учење и

друштвено искуство. С друге стране, хабитус делује само у корелацији са социјалним пољем, пошто исти хабитус може да производи различите праксе у зависности од тога шта се догађа у пољу. По Бурдијеу, друштво се састоји из великог броја социјалних поља. Она представљају социјалне просторе у којима се одвијају „борбе“ око специфичних ресурса и добара који су доступни. Бурдије дефинише поља као структурисане системе друштвених позиција, који одређују ситуацију појединаца или институција који их заузимају. Социјална поља су структурисана на основу односа снага међу онима који заузимају позиције у пољу и који стоје у односима доминације, подређености или еквиваленције у зависности од тога у којој мери су им доступни ресурси и добра око којих се у пољу води борба (Cvetičanin, 2007: 16), с тим да та добра обухватају три врсте капитала: економски, социјални и културни. Социјалне праксе се, код Бурдијеа, генеришу у односу хабитуса који је производ објективних услова егзистенције и релационе позиције у структури услова егзистенције, капитала у неком од његових видова и друштвених поља у којима се одвијају борбе помоћу и око економског, културног и социјалног капитала.

Други, али не мање важан, део Бурдијеове теорије праксе је тзв. реконцептуализација Веберовог модела социјалне стратификације, која се базира на односу између друштвених класа и статуса. Да би тај однос што прецизније објаснио он уводи и појмове конструисане класе, објективне класе, класних фракција и стилова живота. Полазну основу за конструкцију стратификацијског модела представља процес идентификације објективних класа на основу структуре становништва према занимањима. Затим, утврђивање економског и културног капитала класа и њиховог међусобног односа на основу података из националне службене статистике. Код Бурдијеа, укупан капитал, спајањем економског и културног капитала, одређује којој класи појединац припада, док однос ове две врсте капитала одређује унутар класну структуру. Основно правило је да су врсте капитала у обрнуто пропорционалне (групе унутар класе – фракције, које су богатије у економском капиталу имају мањи обим културног капитала. На тај начин се конструише тродимензионални социјални простор чије су димензије: укупна величина капитала, композиција капитала и њихове промене у временским интервалима.

Овакав стратификацијски систем омогућава бројне врсте социјалне мобилности, а Бурдије посебно издваја тзв. трансверзалну мобилност, која је резултат процеса конверзије и реконверзије, тј. улагања економског капитала ради стицања културног капитала (улагање у образовање) потомака, с циљем каснијег коришћења овог културног капитала за одржање и увећање економског капитала.

Како наглашава Бурдије, два основна организациона принципа друштвеног простора, укупни капитал и његова структура, одређују и структуру културне потрошње и садржај животних стилова. У културној потрошњи постоји главна дистинкција између пракси везаних за фракције са највећим нивоом економског и културног капитала и пракси које се везују за најсиромашније фракције у оба ова типа капитала. Наравно, ова дистинкција зависи од структуре економског и културног капитала унутар фракција сваке класе. На пример, унутар хијерархијски доминантне класе, најбогатија фракција, која основ свог положаја заснива на поседовању економског капитала, преферира уметност коју карактеришу хедонизам, опуштеност и лакоћа израза. Сиромашније фракције класе у економском смислу (интелектуалци и уметници), која основ свог положаја заснива на поседовању културног капитала, има негативан став према склоности најбогатије фракције ка украшавању и разметању. Насупрот укусу доминантне класе стоје “укуси нужности” радничких класа (пољопривредника и радника). С обзиром на то да не поседују ни економски ни културни капитал, они се налазе у непрестаној борби са економским и социјалним нужностима које обликују њихов хабитус и развијају склоност ка ономе што је функционално, неформално, природно и чулно. Између ових супротности налазе се малограђански слојеви које карактерише “претенциозни укус”. Ови слојеви би желели да се одвоје од радничких класа и прикажу као део доминантне класе, али им за то недостаје и капитал и одговарајући хабитус. Због тога они покушавају да усвоје спољашње знакове животних стилова доминантних класа, покушавајући да се прикажу као оно што нису (Cvetičanin, 2007: 18). По Бурдијеу, културне праксе и укуси кроз друштвену селекцију и кроз легитимацију друштвених разлика доприносе репродукцији класне доминације.

3.1.2 Савремене културне праксе: омнивори и унивори

Из досадашњег прегледа теорија о културној партиципацији, могло би се рећи да је једна од важнијих социјалних функција укуса и одређивање симболичких граница друштвених група. Истраживачи и теоретичари из индустријских друштава прве половине 20. века углавном су се бавили везом која постоји између социјалног статуса и укуса. Развијајући те теоријске приступе Ричард Питерсон (Richard A. Peterson), који се сматра једним од оснивача доминантног приступа у америчкој социологији културе седамдесетих и осамдесетих година, познатог под именом *продукција културе (production of culture approach)*, покушава да емпиријски истражи и теоријски образложи *промењени однос културне потрошње и социјалног статуса у постиндустријским друштвима крајем 20. века* (Peterson, 1992; Peterson & Simkus, 1992; Peterson & Kern, 1996; Peterson, 1997).

На почетку, Питерсон је на примеру истраживања америчке фолк музике (Peterson & DiMaggio, 1975) покушао да покаже да није тачна досадашња хипотеза о масификацији, која за претпоставку има губитак значаја регионалних, етничких, религиозних, професионалних и других основа културне различитости и појаву хомогенизоване масовне културе. С друге стране, наглашено је да однос између друштвених класа и музичких укуса није тако једноставна корелација, па због тога Питерсон сматра да у емпиријским истраживањима савремене културе полазна основа треба да буду културне класе (а не друштвене), тј. групе које имају сличне обрасце културне потрошње, а да се након тога покушају установити њиховим социјални корелати. Покушавајући да дође до емпиријске потврде ових теоријских усмерења у истраживању заједно са Мајклом Хјузом (Hughes & Peterson, 1983), Питерсон је идентификовао постојање осам образаца културних избора у америчком друштву, али није нашао потврду за поделу на ниски, средњи и високи културни образац. Наиме, резултати истраживања су показали да се око 1% испитаника могло посматрати као публика високог културног обрасца, те да већина оних који су учесници уметничких дешавања једнако често партиципирају и у свим осталим активностима. То га је навело на претпоставку да се основна димензија у односу на коју се обрасци културних избора дефинишу може представити као континуум активизма (активни ÷ пасивни). Да би показао да

постоје другачије везе између друштвеног статуса и културних активности у друштвима касног 20. века, Питерсон је са сарадницима истраживао однос професионалног статуса и музичког укуса (Peterson & Simkus, 1992), где је дошао до закључака да у друштвима касног 20. века хијерархија укуса нема тако јасне слојеве или барем јасно дефинисане и уочљиве границе, већ се појављује велики број алтернативних форми у појединим слојевима. Музички укуси не само да не обележавају професионални статус, већ показују статусне границе између старосних, родних, расних, регионалних група и група са различитим стиловима живота, али који имају исти статус у односу на занимање. С друге стране, тзв. културна елита мења своје „праксе“ и више за њу није карактеристичан ексклузивни високи укус или активности, него познавање и потрошња и свих других уметничких форми и знатно већи обим учешћа у различитим активностима у доколици. Управо ова велика хетерогеност у културним укусима појмовно је означена као „омнивори“, док се њихова супротност коју карактеришу низак друштвени статус, узак спектар културних активности и релативно хомоген укус, назива „униворима“. По Питерсону, омниворе не карактерише недискриминативно прихватање свега што се на културном тржишту нуди, него првенствено отвореност према другачијим културним праксама. Овај појмовни оквир био је од велике важности за концепцију која сматра да се обим активности у слободном времену и разноврсност културних избора појављује као главна разлика између статусних група у постмодерним друштвима. Наравно, у овом контексту не треба заборавити процес глобализације или „доба глобализације“, како се често назива овај период у развоју друштвених система. Овај теоријски оквир је брзо постао релативно широко коришћен за истраживања промена културних пракси и у даљим истраживањима Питерсон и Керн су покушали да издвоје најважније факторе који су утицали на овакве трендове. Уопштено говорећи, могло би се говорити о *структуралним факторима* (пораств животног стандарда, ширење образовања, географска и социјална мобилност), *вредносним факторима* (већа толеранција различитих друштвених, односно културних вредности), *уметничким факторима* (промене стандарда у вредновању уметности), *демографским факторима* (нове генерације склоност популарној култури третирају као алтернативу етаблираној култури) и *стратификацијским*

факторима (промене политике доминантних статусних група које престају да одбацују популарну културу и њене одређене елементе убацују у доминантни културни модел).

Из релативно великог броја истраживања и радова који су користили овај теоријски модел, првенствено ради тестирања налаза и прецизирања садржаја појединих појмова, потребно је издвојити налазе Коена ван Ејка (van Eijck, 1999; 2000; 2001), који се првенствено односе на социјалне носиоце укуса карактеристичног за омниворе. По мишљењу ван Ејка, истраживачки налази Питерсона и сарадника, базирани на *US General Social Survey* из 1982 и 1992. године, односили су се на социјалне групе и није их могуће директно применити на индивидуални ниво. Ако је за одређене социјалне статусне групе карактеристичан омниворни укус, не мора да значи да су сви припадници тих група индивидуални омнивори, јер и сам групе могу бити културно хетерогене, па овај „укус групе“ може бити резултат овог хетерогеног састава. С друге стране, ван Ејк примећује и да су се поменути истраживачки налази базирали на утврђивању разноликости жанрова (музичких) који се комбинују, али не и садржаја тј. који се жанрови комбинују. У каснијим радовима (van Eijck, 2001) базираним на овом усмерењу, ван Ејк је утврдио да разлике у разноврсности културних избора између елитних друштвених група у односу на остале групе нису значајне, јер су се оне првенствено појављивале кроз број музичких жанрова за које су испитаници наводили да их слушају *повремено*, а не стварни број омиљених музичких жанрова које слушају са већом учесталошћу. Ван Ејк је на свом узорку факторском анализом идентификовао четири обрасца⁵⁰: *highbrow фактор*, *фолк фактор*, *поп фактор* и *фактор нових омнивора*. Фактори се нису разликовали само по садржају, него и по обиму. Анализа је показала да група коју је ван Ејк одредио као *нове омниворе* има знатно шири спектар интересовања него друге групе. Што се тиче социјалног порекла нових омнивора, показало се да они заиста долазе из групе високообразованих младих људи. Ова високообразована група састојала се од два сегмента - старије групе, чија су интересовања усмерена ка класичној уметности и млађе групе, коју су чинили нови омнивори. Овакви резултати су показали да је за разумевање савремених културних пракси, важно

⁵⁰ Ови обрасци се изворно налазе у теорији Герхарда Шулцеа (G. Schulze) и Сајмона Фрита (S. Frith).

утврђивање садржаја образаца културних избора, али и њихов обим. Тако, за разлику од Питерсонових налаза, елитне статусне групе у погледу занимања и образовања не постају све више омнивори, већ се у њима појављују јасно дефинисани социјални носиоци омниворног укуса, тзв. нове средње класе.

У студији савремених аустралијских аутора *Accounting for Tastes - Australian Everyday Cultures* (Bennet & Emmison & Frow, 1999) аутори указују на улогу коју у истраживању типова укуса играју знања о уметности, о уметничким жанровима и уметницима. Наглашавају и да Бурдије уопште не разматра овај проблем, док су код Питерсона, у теорији о омниворима, ова два аспекта спојена. Наиме, код Питерсона *омнивор* је припадник елите развијеног музичког укуса, који може волети класичну музику, али и показивати *интересовање* за друге музичке форме (Peterson, 1992). Аутори не оспоравају чињеницу да омнивори познају и друге музичке форме, али наглашавају питање „да ли их они и воле“. На основу њиховог истраживања, које је показало да се омнивори (у идеално типском смислу) не могу наћи међу елитним друштвеним слојевима, али да се *унивори* са својим преференцијама могу наћи и на дну али и на врху друштвене стратификације, они су закључили да се питање омниворног укуса првенствено везује за знања о широком спектру симболичких уметничких (музичких) форми.

Како наводи Цветичанин (Cvetičanin, 2011), један од најважнијих налаза овог истраживања била је разлика између *инклузивних* културних пракси за које је карактеристична активна партиципација и компетенције и у елитној и у популарној култури и *рестриктивних* културних пракси у којима је партиципација пасивна или традиционална или ограничена на уске културне области. Такође, истраживање је показало и да су укључујуће културне праксе специфичне за високе нивое образовања, урбаност, младост и припадност женском полу. У класној структури носиоци укључујућих културних пракси углавном долазе из слојева стручњака и менаџера. Носиоци рестриктивних културних пракси се појављују као њихова супротност. Њих карактеришу ниски нивои образовања, рурално порекло и живот у руралним областима Аустралије, припадност старијим генерацијама и мушком полу и они углавном долазе из радничких слојева (Cvetičanin, 2011: 80)

Други важан налаз истраживања у Аустралији био је да поседовање економског капитала није у непосредној вези са културном мобилношћу. То показује да је и у Аустралији дошло до фрагментације културних и економских сфера у складу са предвиђањима постмодерних теоретичара, те да није могуће говорити о уједињеној доминантној класи, нити пак њеној оријентацији ка легитимној култури.

Трећи важан налаз био је да су од три групе омнивора које су идентификовали, супротно Питерсоновим очекивањима, *lowbrow* омнивори и идеално-типски омнивори најмање заступљени међу стручњацима, а најзаступљенији међу средњим слојевима. По Емисону разлог за ту аномалију јесте што су у тези о омниворима повезане две категорије међу којима би по њему требало правити разлику: а) укуси или преференције; и б) знања или компетенције.

Када су испитивали знања о елитној и популарној култури стручњаци су показали далеко виши ниво знања и о елитној и о популарној култури. То је, по Емисону, потврдило да би димензије знања и укуса које су у Питерсоновој концепцији биле спојене, требало раздвојити и да управо фамилијарност са широким спектром културних пракси има пресудну улогу у тактичком или селективном карактеру пракси културно мобилних. Иако њихови укуси остају углавном у сфери елитне културе, знања културно мобилних и разноврсним културним праксама пружају им кључну социјалну предност (Cvetičanin, 2011: 81).

На трагу ових идеја или овог усмерења, код Мајкла Емисона (Emmison, 2003) наилазимо на појам *културне мобилности* под којим подразумева неједнако распоређену способност да се партиципира у културном животу и ужива у културним добрима које припадају различитим нивоима културног живота. Ова неједнака способност је последица класних разлика у културним компетенцијама. Емисон наглашава да културна мобилност представља способност да се крећете између културних сфера и слободу да изаберете где желите бити позиционирани у културном пољу.

Овде се мора нагласити да се ова теорија културне мобилности, на неки начин, наслања на савремене концепције Мануела Кастелса и, нешто мање, на

концепције Зигмунда Баумана, везане за утицај процеса глобализације у савременим друштвима. Поред велике сличности ове концепције са теоријом о омниворима, код Емисона налазимо на тзв. стратешко, тактичко понашање у сфери културне партиципације, која је кључна у разумевању савременог културног живота а посебно је заступљена код средњих класа које су способне да манипулишу културним симболима.

С друге стране, код Бетани Брајсон (Bryson, 1996) налазимо врло занимљив приступ истраживању омниворности, где се акценат ставља на истраживање према којим музичким жанровима испитаници имају одбојност, а не на то који жанрови им се свиђају. Претпоставка је била да ће са порастом нивоа образовања расти нивои њихове естетске толеранције али и њихове политичке толеранције. Резултати анализа потврдили су постојање културних омнивора и показали су да су они заиста толерантнији од носилаца других типова. Овакав приступ показује да они располажу мултикултурним капиталом.

Такође, постоје и приступи који третирају омниворност као инструменталну орјентацију у односу на експресивну оријентацију. У истраживању је утврђено, на узорку који су чинили радници у компанијама које су се бавиле обезбеђењем, да су припадници омниворног укуса много чешћи међу онима који се налазе на положајима руководиоца. Овај налаз је интерпретиран као знак да је способност да се крећу у многим културним сферама важна за оне који је користе у пословној комуникацији са запосленима (Erickson- Bonnie, 1996).

Истраживање гастрономских укуса (Warde & Martens & Olsen, 1999) доноси налаз да је омниворност у ствари једна од форми дистинкције привилегованих слојева и да широко знање и способност да се ужива у различитим културним производима и праксама носи са собом престиж, нове симболе репутације и социјалног статуса.

На крају, треба споменути и да су Саливен и Кац-Геро (Sullivan & Katz-Gerro, 2007) увели у расправу нову димензију културне потрошње, сличну омниворности, коју су означили као *пасионирану културну потрошњу*. Као што смо видели омниворност се најчешће мери обимом укуса, док се *пасионираност* мери обимом и фреквенцијом партиципације у различитим културним активностима. Аутори су дошли до закључка да пасионирани конзументи имају

сличне социјалне карактеристике као омнивори високог укуса (долазе из групе младих, добро образованих представника нових средњих слојева). Тестирајући однос финансијских средстава и њиховог слободног времена, дошли су до закључка да ни материјални фактор ни слободно време пресудно не утичу на повећану културну партиципацију. Због тога, претпостављају да пасионирана културна потрошња у ствари представља *статусни симбол* у времену у коме се високи статус више не показује обиљем слободног времена, већ ужурбаношћу, заузетошћу и високом фреквенцијом пословних активности и активности у доколици (Cvetičanin, 2011: 82).

Као што се из претходног текста може видети, резултати емпиријских истраживања су показали да постоји више типова омнивора, који се разликују по својим карактеристикама. Тако се код Варда и сарадника налазе четири групе унутар омнивора које су се разликовале по својим социјалним карактеристикама, што значи, за разлику од Питерсона, да не постоји једна јединствена група која би била дефинисана као омнивори. Прву групу су назвали *професионалцима*, коју је карактерисало високо образовање, познавање различитих уметничких жанрова, способност критичке процене квалитета уметничких дела и отвореност према већем броју културних пракси. Другу групу су одредили као *дисиденте*, коју је карактерисала свест о политичкој употреби културе у структурама моћи, протест против претенциозности високе културе и културна партиципација као рушење баријера друштвене хијерархије. Трећа група је одређена као *омнивори приправници*, чије су карактеристике културне праксе популарне културе, жеља за конзумацијом високе културе због повећања свог социјалног и културног капитала и релативно недефинисан профил укуса. Четврту групу су одредили као *обичне омниворе*, коју карактеришу сличне карактеристике омнивора приправника, са релативно нижим нивоом културне партиципације због места боравка (изван великих урбаних средина).

Генерални закључак ових аутора је да није могуће издвојити јединствену групу која би се могла назвати омниворама и да њихове четири групе идентификованих омнивора не представљају део доминантне класе у друштвеној структури али ни фракцију унутар тзв. средње класе, већ само као једну од

орјентација унутар те класе коју највише карактерише високо образовање и релативна економска стабилност.

У релативном складу са овим налазима су и резултати које је добила Мишел Оливије (Ollivier, 2008) истражујући утицај отворености према другим културним праксама на културну потрошњу.⁵¹ На основу претходно утврђених критеријума⁵², идентификована су четири модела отворености према другим културним праксама: *хуманистички*, *популистички*, *практични* и *индиферентни*.

Хуманистички модел обухвата групу са високим образовањем и значајним знањима из области уметности и културе, што је подразумевало високе скорове на скалама партиципације, укуса и знања. Отворени су за стицање нових знања, али су критични према производима масовне културе. Овај модел је најближи Питерсоновој дефиницији омнивора, али и бурдијеовској фракцији доминантне класе коју чине интелектуалци, која поседује више културног капитала, али мање економског капитала.

Популистички модел обухвата групу са средњим нивоима укуса, са скоро истим скором на скали партиципације са испитаницима високог укуса, али са много мањим скором на скали знања о уметности и култури. Што се скале укуса тиче, ова група на њој има високу просечну вредност, тј. имају знатно шире укусе од групе хуманистичког модела. Карактерише је и одбацивање елитизма у уметности и култури и толеранција према многобројним уметничким и симболичким формама, али и критичан став према појединим производима масовне културе. Културу најчешће схватају у антрополошком смислу, што укључује ритуале, обичаје, вредности, за разлику од групе хуманистичког модела код којих доминира естетско схватање културе.

Практични модел обухвата групу са ниским нивоима укуса и према резултатима са скала партиципације могли би се сврстати у униворе, јер показују

---

⁵¹ Подаци су прикупљени серијом дубинских интервјуа (41), са приступом да се утврди да ли они испитаници који су према квантитативним мерилима сврстани у омниворе и заиста имају отворен став према другим културним праксама. Овај приступ се у пракси показао као веома продуктиван управо због карактеристике класичног анкетног истраживања да одређен број испитаника даје тзв. социјално и друштвено пожељне одговоре (на шта, такође, има утицај и формулација питања са понуђеним одговорима).

⁵² Формулисана су четири критеријума: 1) квантитативне резултате са скала активности, музичких преференција и знања које су испитаници попуњавали пре и после интервјуа; 2) Искази испитаника о томе шта воле и у којим све културним активностима учествују; 3) спремности да уче, да размотре нове идеје и отвореност за друге културне праксе; 4) ретко противљење другим културним праксама.

мање интересовање за уметност и културу а више преферирају забаву, али ипак имају одређен ниво отворености, спремности за учење већином за практичним знањима.

Индиферентни модел обухвата групу која показује склоност према свим културним и уметничким формама, која често показује незаинтересованост и равнодушност, што је последица недовољне укључености у културу у целини.

Како наглашава Оливије, генерално, у сфери културне потрошње могу се издвојити четири типа који могу бити заједнички сва све типологије. У групи образованих могуће је издвојити две групе: *искључиве носиоце високог укуса (exclusive highbrows)*, чији су укуси и културне праксе базирани искључиво на елитној уметности и *омниворе (inclusive highbrows)* чији су укуси и праксе мешавина елитне и популарне културе. Међу онима са нижим образовањем, такође је могуће разликовати *ниже омниворе (inclusive non-highbrows)* који комбинују културне форме средњег и нижег нивоа и *искључиве уживаоце нижих културних форми*, који се могу одредити као унивори. Такође, унутар образовних нивоа, значајну варијаблу представља и старост испитаника. Обе групе испитаника са искључивим укусима обично припадају старијим генерацијама, док су групе омнивора присутније међу млађим људима. Иако је полна структура у испитивању феномена омниворности имала релативно малу улогу, ипак се показало да је нешто веће присуство жена међу носиоцима искључивог високог укуса.

На крају, морамо нагласити да је и сам Питерсон оставио могућност да је *доба омниворности* дошло до свог краја и изнео предвиђање (Peterson, 2005: 273) да ће историјски процеси у својим променама на културну сцену довести неку врсту културног искључивања уместо омниворности. Узимајући у обзир тадашње трендове, Питерсон предвиђа да није вероватан повратак елитне уметности и културне потрошње већ нека врста „искључивих типова културне потрошње“, те сматра да је време омнивора вероватно прошло, док време сегментације културе и индивидуализације културне партиципације тек долази.

3.1.3 Масовна и висока култура: анализа укуса

Као што је раније речено, везано за адекватност примене теорија културне партиципације на услове и карактеристике друштвеног система у Србији, на први поглед је јасно да је најнеадекватнија примена прве групе теорија које повезују активности културне потрошње са друштвеним класама. Због тога, детаљније ћемо представити и најважније поставке једне од значајнијих теорија из ове групе, тј. теоријске поставке Херберта Ганса. (Gans, 2008).

Теме којима се Ганс бави, између осталог, обухватају и два сегмента значајна за културну партиципацију као такву. То су теме које обрађују однос високе и популарне културе и типологију укуса у америчком друштву. Ради се о класичној социолошкој студији која се, по речима самог Ганса, темељи на два вредносна става, први да *популарна култура изражава естетичке и друге потребе многих људи, што је чини културом, а не само комерцијалном делатношћу* и, други, да *сви људи имају право на културу коју бирају, независно од тога да ли је она висока или популарна* (Gans, 2008).

Савремене критике масовне културе могу се сажети у хипотезу о негативном утицаја масовне културе на високу културу, њену публику и друштво у целини. Наравно, оваква теза је наишла на различите критике и оспоравања, али их по речима Ганса не треба једноставно одбацити без детаљније анализе и проучавања. Као што је било и очекивано, заступници ових „врста“ културе имају властита мерила и приступе када се односе према другој „страни“. Тако критичари масовне културе потенцирају њене негативне стране кроз стандардизацију и шематизацију дела масовне културе, док се критичари високе културе концентришу око девијантних садржаја и неограничених уметничких слобода као главних карактеристика ове културе. То, наравно, имплицира и начине деловања тих група, који иду од књига, часописа, средстава масовних комуникација до цензуре, судова и политичких притисака. По Гансу, дебата и њене могуће импликације су значајне и везане су за то *каква култура и чија култура треба да доминира у друштву*. Пошто је ова подела на високу културу (високи укус) и масовну културу (масовни укус) сувише поједностављена, Ганс предлаже типологију укуса која садржи пет култура укуса: висока култура, виша-средња култура, нижа-средња култура, ниска култура и квазифолкорна ниска

култура укуса. Одмах треба нагласити да су код Ганса ових пет типова укуса првенствено класно одређени, иако прихвата и мањи утицај других фактора. Међутим, наглашава да је одабир уметности и забаве, ипак, пресудно одређен расположивим социо-економским, материјалним и симболичким ресурсима. Ганс сматра да културе укуса, без обзира о којима се ради, у својој основи имају одређене естетске стандарде и вредносне обрасце, али примењују различите стандарде у својим изборима, те се, према томе, не може говорити о квалитативном одређењу тих култура укуса на боље или горе, него их једноставно треба посматрати и вредновати као различите.

Опис карактеристика Гансових пет типова култура укуса обухвата класичне социолошке димензије социјалне и друштвене стратификације. У *високој култури* доминирају ствараоци, критичари и публика која дели стандарде и перспективе стваралаца. Ове групе су састављене од високообразованих појединаца, који припадају вишој или вишој средњој класи и углавном имају академска занимања или занимања која припадају цењеним професијама. Уметничка дела које припадници ове публике преферирају укључују традиционална и савремена дела различитог садржаја и форме. За разлику од осталих култура укуса, припадници ове културе укуса поклањају посебну пажњу питањима конструкције културних производа тј. форме и садржаја, метода и симболизма. У *вишој-средњој култури* налази се велика већина виших-средњих слојева америчког друштва. Релативно добро су образовани, али не сматрају високу културу укуса задовољавајућом. Ове групе преферирају уметност која је оријентисана према садржају, а не према форми и иновацијама. Ганс наглашава да је тешко издвојити неку уметност коју ове групе преферирају, јер њени припадници конзумирају она дела високе уметности која постану популарна. Припадници ове културе укуса се у великој мери ослањају на уметничке критичаре да им помогну у разликовању њихове уметности од дела високе културе укуса, с једне стране, односно дела културе нижих-средњих слојева с друге стране, када се шире путем истих медија. У *нижој-средњој култури* доминирају припадници средњих и нижих-средњих социјалних слојева (у америчком друштву, нпр. рачуновође, учитеље, нижа администрација и сл.). По Гансу, ова публика није посебно заинтересована за културну партиципацију, али нема ништа против. Нижа-средња публика у САД

чини највећи део публике масовних медија и групу према којој се већина медијских програма прави. По Гансу, ова публика укуса може се поделити на конзервативну и прогресивну фракцију, у зависности од тога који се садржаји сматрају прихватљивим у уметностима и медијима. Код *ниске културе* доминирају ниже-средње класе и групе квалификованих и полуквалификованих радника. Ганс наглашава да је ова култура до средине педесетих година била доминантна култура укуса, након чега ју је у погледу бројности заменила нижа-средња култура укуса. Припадници ове културе су непријатељски настројени према високој и вишој-средњој култури. Ова публика већину садржаја добија путем медија, тако да је принуђена да дели многе програме са публиком ниже-средње културе, доживљавајући их тако да одговарају вредностима радничке класе. У *квази-фолклорној ниској култури* доминирају сиромашних људи који раде неквалификоване мануелне послове, углавном руралног порекла, чије се школовање завршило са основном школом. Ова публика је многобројна, али њен ниски статус и мала куповна моћ условљавају да се њиховим културним потребама посвећује мало пажње, те да се они углавном морају задовољавати садржајима намењеним публици ниске културе укуса. Подаци о овој публици су недовољни, али изгледа као да се ради о једноставнијој верзији ниске културе, са истоветним родним поделама, популарношћу мелодраме, акционих комедија и моралних драма, таблоида, стрипова, старих вестерна и сапунских опера.

Ганс, такође, стоји на становишту да није могуће оцењивати културе укуса независно од њихових публика, јер се морају имати у виду различите способности разумевања симболичких форми уметности различитих група у публици и посебно различите друштвено-економске и образовне могућности да се ове способности стекну. Због тога, захтеви критичара масовне културе постају проблематични ако се има у виду да се у њима захтева да сви чланови друштва усвоје стандарде које поставља висока култура и, при томе, то траже од људи којима друштво није пружило образовне могућности да стекну вештине које су за то потребне. Дакле, по Гансу, *уколико културе укуса изражавају карактеристике и стандарде својих публика, оне су једнаке вредности*. Из тога следи да би друштво требало да покуша да оствари политику (културну) која свима пружа максималне образовне и друге могућности и која охрабрује све да учествују у

високој култури. У међувремену, док такве могућности не буду доступне свима, држава треба да подржава и охрабрује стварање културних садржаја који задовољавају потребе и одговарају стандардима постојећих публика укуса. Ове две алтернативе културне политике Ганс назива: *културна мобилност* (која обезбеђује свим грађанима економске и образовне предуслове да и они бирају високу културу) и *супкултурно програмирање* (које подржава све културе укуса, без обзира на ниво).

4 Вредности и културна партиципација у Србији

Општи историјски ток, који је у Србији довео до специфичне блокиране трансформације тј. до успостављања својеврсног нормативног и вредносног дуализма, детаљно је представљен раније (видети поглавље 3). Ипак, треба нагласити да се у основи овог специфичног историјског тока налази интерес политичке и економске елите да себи прилагоди структуру промена и вредносних образаца и економских односа изазваних сломом социјалистичког система у Централној и Источној Европи. Такође, не треба изгубити из вида да су те елите, углавном, настале од припадника дотадашње социјалистичке номенклатуре. С друге стране, одбацивање колективистичких вредности у Србији било је спорије него у земљама Средње Европе, јер је социјализам на просторима бивше Југославији имао нешто *либералнији карактер* и није био (насилно) успостављен војном интервенцијом, као што је био случај у Чехословачкој и Пољској, на пример. Такође, структура становништва у периоду пре почетка трансформације, са значајним уделом пољопривредно-руралног становништва, представљала је релативно снажну основу за одржавање традиционалистичких вредносних образаца, а недовршен процес формирања националних држава већине етничких заједница на територији бивше СФРЈ стварали су услове за развој национализма, што је узроковало спорији продор либералних и демократских вредности.

Конверзија командних положаја социјалистичке номенклатуре у економски капитал у Србији углавном окончана до средине деведесетих година, те да је унутар ове нове/сатре економске елите све више јачао интерес да се друштвени поредак *нормализује* и учврсте *регуларни тржишни политичко-економски услови*, у којима би се њихов новостечени (конвертовани) капитал могао легализовати и

легитимно доносити профит (Lazić, 2011). Овакве тенденције створиле су услове за формирање нових институционалних и нормативних оквира за успостављање тржишне економије и политичког плурализма. Међутим, и поред тога, вредносни образци и усмерења већине грађана мењају се неравномерно, споро и неусклађено. На једној страни имамо већи део тзв. економске елите, (мање) делове политичке елите, стручњака и ситних предузетника, уз *веома јак притисак споља*, чији су интереси усмерени ка успостављању нових институционалних и нормативних оквира, док са друге стране имамо групе мануелних радника, пољопривредника, пензионера, већег дела службеничког слоја (тзв. *зубитнике транзиције*) чији су интереси усмерени ка одржавању нормативних и вредносних образаца који су доминирали током деведесетих година и раније.

Оваква *подела* створила је претпоставке за формирање *изразито неконзистентне вредносне мешавине*.⁵³ Такође, у истраживањима вредносних оријентација током блокиране трансформације (Gredelj, 1994) истраживачки налази су, опет, показали присуство већег броја супротстављених вредносних образаца, од колективистичких вредности, традиционалног, ауторитарног и националистичког до либералних вредносних образаца.

Контрадикторна обележја периода блокиране трансформације, уз пратеће ратове и разарања земље створили су услове за одржавање мешавине различитих вредносних образаца али и подржавање супротстављених вредносних образаца. У економском подсистему, најшири слојеви становништва су, због економског колапса условљеног ратом, међународним санкцијама и транзицијском рецесијом, државну редистрибуцију видели као једино могуће средство егзистенцијалног опстанка. Тако је уз либерално-тржишну идеологију егзистирала и самоуправна идеологија са оријентацијом на снажну државну економску регулацију. У прилог овој вредносној конфузији у економском подсистему има и чињеница да је значајан број великих предузећа, с великим бројем запослених, остао у неком облику јавног власништва, док је приватизација наставила да се одвија релативно

---

⁵³ Треба напоменути да је присуство противречних вредносних оријентација на овим просторима забележено и у истраживањима из времена социјализма. Тадашње вредносне оријентације имале су традиционалистичке елементе, уз снажне ауторитарне и колективистичке образце, али и специфичну *самоуправну свест*, за коју Пантић наводи да је подржавала модернизам, отвореност према свету и материјалну оријентацију (Pantić, 1977: 294). Такође, већи број истраживача је тада забележио релативно слабу распрострањеност националистичких вредносних ставова (уп. Pantić, 1990).

стабилним темпом. Наравно, слични процеси су се одвијали и у политичком подсистему. Формално увођење плурализма, било је праћено током деведесетих година политичком доминацијом друштвене групе која је непосредно настала из социјалистичке номенклатуре. Одржавала се на власти тако што је комбиновала мобилизацију са националистичком основом уз контролу над економским ресурсима, медијима и делимично над репресивним државним апаратима. Зато се и у овом подсистему дешавала мешавина демократских вредности, кроз подршку вишепартијском политичком систему и социјалистичког и традиционалног колективизма и ауторитарности. Повратак на стандардне токове постсоцијалистичке трансформације у Србији после 2000. године био је обележен покушајем коначног решавања државног питања, па није било за очекивати да је овај период могао бити почетак за успостављање релативно конзистентног и доминантног система вредности, посебно ако имамо у виду тешкоће у процесу економске трансформације у овом периоду које су се огледале кроз пораст незапослености, несигурност радних места, повећану социјалну неједнакости и сл. Природно је било очекивати да реални и потенцијални *губитници транзиције* остану „верни“ колективизму и државном привредном интервенционизму, а с обзиром на то да су ови слојеви били у већини, резултат ових процеса и није могао бити ништа друго до постојање или одржавање мешавине контрадикторних вредносних орјентација.

Добар увид у вредносне системе и појединачне вредносне орјентације које су биле доминантне у Србији важно је не само као покушај идентификације најважнијих фактора отпора модернизацији земље, већ и због тога што вредности уопште карактерише трајност и инерција, што практично значи да оне могу опстати и тада кад се услови њиховог настанка и одржавања промене или сасвим нестану. С друге стране, вредности су истовремено и субјективне и објективне што, такође, доприноси сложености у приступу њиховом истраживању, јер недвосмислено сугерише мултидисциплинарни приступ. Управо ова карактеристика вредности изискује од истраживача ових појава озбиљан методолошки и аналитички приступ. Вредности представљају резултат интеракције, пре свега, културних, социјалних и индивидуалних детерминанти. Њихов највећи значај се изводи из теоријског, али и практичног, доприноса који

дају тумачењу и разумевању појава и процеса. Промене вредности нису увек прогресивне у еволутивном смислу, већ могу бити и регресивне, нарочито у друштвима и системима у којима се друштвена криза продубљује добијајући драматичне размере, као што је то био случај у Србији.

Једна од најчешће помињаних вредносних орјентација у јавном дискурсу региона у коме живимо је, свакако, *ауторитарност*. Атрибут *ауторитаран* се у друштвеним наукама приписује политичким режимима, организацијама, друштвеним групама и појединцима. Кад се говори о ауторитарности режима, група и организација мисли се на недемократски облик одлучивања и односа у тим групама, што имплицира да се ауторитарност овде схвата као супротност демократском. Кад се ради о појединцу, значење је знатно сложеније. С једне стране, ауторитарним се означава понашање појединца које у својим поступцима грубо користи моћ и ауторитет *ограничавајући права других* индивида или група. С друге стране, ауторитарним се означава и крајње некритички однос према ауторитету или особама које поседују моћ и ауторитет, тј. *спремност на потчињавање* ауторитету. Међутим, у пракси се веома често дешава да исти појединац испољава и једну и другу врсту понашања, зависно од свог положаја у хијерархији, при чему према вишим на хијерархијској скали испољава некритичку послушност, а према нижим рестриктиван и, не ретко, репресиван однос. Оно што је заједничко овим стиловима понашања, који се у стручној терминологији одређују као *субмисивност* и *доминантност*, је општи некритички став према ауторитету тј. обожавање моћи и ауторитета заснованих на принципу хијерархије. Досадашње социјално психолошке анализе и истраживања ауторитарности довели су до сложенијег заснивања и одређења овог појма (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995).

На који год начин схватили ауторитарност, било као специфичну димензију, или као читав синдром карактеристика или пак као вредносну орјентацију, претпоставља се да је то једна од важних особина која утиче на конкретно понашање појединца и група. С обзиром на то да ова вредносна орјентација представља потенцијал за недемократске орјентације, посебно за однос појединца према нацијама (етноцентризам) и етничким групама (шовинизам), потребно је обратити посебну пажњу на распрострањеност и укорененост ових вредности у

покушају идентификације фактора који успоравају или ометају модернизацијске процесе.

Прва обимнија истраживања из седамдесетих година (Rot i Havelka, 1973) показивала су веома високу ауторитарност, али истраживачи су констатовали да није реч о ауторитарности као црти, већ о нормама и обрасцима понашања које појединац усваја од културе заједнице у којој егзистира. Ако се на скали испитаници поделе на *ауторитарне*, оне са *мешовитом орјентацијом* и *неауторитарне*, истраживачи су у првим истраживањима откривали око половине претежно ауторитарно орјентисаних, а мање од трећине неауторитарних. Истраживачки налази потврђују да је ауторитарност повезана са степеном образовања, занимањем, класном припадношћу, али и регионалном, националном и републичком. У истраживању друштвених слојева (Porović, ur. 1977) ауторитарност је била најмање раширена код хуманистичке интелигенције (23%), да је скоро дупло виша код руководиоца (41%), потом код приватника (54%) и земљорадника (60%), а највиша код НКВ радника (66%) и сељака-радника (68%). У истраживању омладине (Pantić, 1981: 59) потврђено је да степен ауторитарности расте са падом нивоа образовања, али значајно утиче и варијабла – слојна припадност родитеља са истим трендом. Повезаност образовног нивоа и ауторитарности потврђена је и кад се ради о запосленим у привреди. Дакле, *истраживања из седамдесетих и осамдесетих година показала су да је ауторитарност статистички и функционално повезана са читавим низом психолошких карактеристика и вредносних орјентација.*

Истраживања ауторитарности током 90-их година у периоду блокиране трансформације (Kuzmanović, 1994: 151), такође, су показала високе нивое, чак је уочен и тренд повећања, јер се чак 83% испитаника сложило са тврдњом “послушност и поштовање ауторитета су најважније врлине које деца треба да науче”, при чему се више од половине сложило у потпуности. Наравно, овде морамо напоменути битно промењене друштвене околности у односу на раније рађена истраживања – распад земље, сукоби и ратна разарања, нагли економски крах, несигурност итд. С друге стране, поређење са ранијим истраживањима може бити проблематично због употребе различитих инструмената, али је такође, чињеница да су скоро сва истраживања, ма какав инструмент користила, дошла

до, просечно гледано, 55% ауторитарних, што наводи на закључак да се ауторитарност одржавала на високом нивоу и пре и након распада заједничке државе. Међутим, за поређење неколико истраживања могла се употребити тврдња из истраживања које је 1990. године спровео Конзорцијум института друштвених наука “без вође је сваки народ као човек без главе”. Резултати су показали (подаци само за Србију) да је са ранијих 77% испитаника који су се сложили са овом тврдњом, проценат опао на 69%, за значајних осам процената, али се повећао број оних који су се са овом тврдњом сложили у потпуности (43%). Нема никакве дилеме да је 1990. године у Србији постојала веома јака харизма вође, али треба напоменути да су и друге националности у великој мери прихватиле ову тврдњу: Албанци (чак 85%), Македонци (79%), Црногорци и Хрвати (73%), Муслимани (72%), Мађари (66%) и најмање, али још у високом проценту, они који су се изјашњавали као Југословени (64%) (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995: 83). Дакле, истраживања ауторитарности у почетним временима пост-социјалистичке трансформације показала су да је ауторитарност грађана била висока, чак виша него пре распада земље и избијања грађанског рата. Распад друштвене структуре и појава, барем теоријски, политичког плурализма нису довели до разарања или смањења ауторитарних вредносних оријентација, већ је, на неки начин, извршена замена ауторитарне основе, док је грађански рат и распиривање националистичких страсти довело до појачавања ауторитарне искључивости и некритичко везивање за новог вођу. Такође, установљене су и веома велике и значајне корелације између ауторитарности и неких социо-демографских карактеристика испитаника – старости, места боравка, образовања, образовања родитеља, слојне припадности и материјалног положаја. Генерално, неповољан материјални и друштвени положај, неповољна социо-културна средина и ниже образовање су у највећој корелацији са нивоом и обимом ауторитарности. Судаћи према свим налазима, може се констатовати да је друштвена свест већинског дела српског друштва у деведесетим годинама *прожета јаком ауторитарношћу и субмисивношћу према ауторитетима.*

Истраживања у периоду деблокиране трансформације након познатих петоктобарских догађаја, показују тренд пада ове оријентације (Lazić i Svejić, 2004: 62-63). Показало се да је ауторитарност у 1989. години преовладала у

нижим хијерархијским слојевима (Табела 8), док је у 2003. години дошло до значајног пада ове орјентације у свим групама, али и друштву у целини.

Табела 8. Ауторитарност* 1989-2003 у односу на класно/слојну припадност

Класа/ година	Пољопр.	НКВ радници	КВ радници	Службеници	Стручњаци	Ситни предузетници и нижи директори	Крупни предузетници, директори, политичари
1989	0.43	0.44	0.22	-0.02	-0.59	-0.01	-0.94
2003	0.35	0.28	0.06	-0.19	-0.57	-0.45	-0.51

(Просечни стандардизовани факторски скорови)⁵⁴

Извор: Lazić i Cvejić, 2004: 62: Tabela 4.

*Негативна вредност значи одбацивање тврдњи

Како су истраживачи утврдили, културна основа ове вредносне орјентације се показала јачом него системска основа. Најочигледнији разлог овог пада је наставак општих модернизацијских промена, у којима је удео нижих слојева наставио да опада, па је самим тим сужена основа на којој се ова вредносна основа темељила. Пажљивијом анализом података из табеле, показало се да код ауторитарности у скоро петнаестогодишњем периоду у Србији није било значајнијих промена. Нижи друштвени слојеви који су обухватили скоро 4/5 становништва, и даље су били натпросечно ауторитарно орјентисани и склонији ка прихватању етноцентричних вредности.

Узимајући у обзир ове и налазе других истраживања, могло би се закључити да постоји неколико извора ауторитарне вредносне орјентације. Поред тзв. психодинамског објашњења настајања ауторитарности, издваја се стицање ауторитарности путем усвајања образаца понашања, уверења, вредности и норми карактеристичних за традиционалну, патријархалну културу у којој се индивидуа социјализује. Кад је у питању Србија, на традиционалну основу надовезивале су се идеолошке и политичке орјентације, јер су очувани одређени модели понашања индивидуа према другим људима, групама и институцијама. Такође, дуже време образовања делује на разградњу ових, научених, образаца и развијање толеранције, са навикавањем на могућност јављања различитих алтернатива. Овим се већим делом може објаснити чињеница да је до сада увек утврђивана, са

⁵⁴ Тврдње којима се утврђивала ауторитарност су гласиле: *Без вође је сваки народ као човек без главе; Две су главне врсте људи на свету, јаки и слаби; Најважнија ствар за децу је учити их послушности према родитељима.*

било којим инструментом, негативна корелација између степена образовања и ауторитарности. Кад је реч о укупном ауторитарном расположењу, када се појединац суочи са великим дезинтегративним процесима, неизвесношћу и осећају беспомоћности појачавају се тенденције ка прихватању ауторитарних решења, јер се таква решења у овим ситуацијама нуде као “једноставна” и ефикасна. Оваква врста настајања или буђења ауторитарности се у науци назива и *реактивна ауторитарност*. У случајевима када се појединац нађе у окружењу у коме не функционише ниједна институција до нивоа кад би могла да представља рационални ауторитет, одбрамбени механизам појединца тражи начин да избегне неизвесност и незнање. Тада се најчешће поверење указује сваком ко је у стању да му понуди било какав рационалнији “излаз” и бар мало осећаја сигурности и наде. Једини начин да се избегне оваква ситуација је да се успостави бар минимално функционисање правне државе и њених институција. Наравно, ауторитарност није изолована вредносна оријентација. Већина истраживања показује да је ауторитарност у значајној корелацији са традиционализмом и етничком дистанцом, тако да се код неких аутора помиње *традиционалистичко-ауторитарни менталитет*, који у кризним ситуацијама и међунационалним сукобима постаје основ за процес ретрадиционализације. Јака ауторитарност, као део социјалног карактера, отежава или чак онемогућава успостављање демократског друштва и олакшава опстајање разних модалитета ауторитарне владавине, чак и у случају да дође до промене владајуће идеологије.

Када је у питању Србија, у контексту тешкоћа за остваривање демократског друштва, морамо увек имати на уму на врсту нашег менталитета коју је Цвијић одредио као *виолентни динарски тип*, који у суштини представља једну посебну врсту ауторитарности, а који карактерише плаховитост, необузданост, импулсивност, тврдоглавост, инат, али и нетолерантност према другачијем мишљењу (алтернативе, другачије тумачење националних интереса). Неодмереност и нетолеранција према онима који другачије мисле отежава нормалан дијалог без кога се не може ни замислити демократски начин одлучивања. Практичне примере особености овог менталитета можемо свакодневно видети и чути на политичкој сцени и данашње Србије.

Када је реч о вредносној орјентацији *традиционализма*, њено термилошко одређење, релевантно за нашу тему, повезано је са посматрањем *традиционализма* као *некритичке свести према традицији, инструментализација традиције и инсистирање на континуитету као простом прихватању наслеђених вредности тј. традиционалних културних образаца*. Овде се полази од тога да се традиционализам схвата као супротност модернизму или модернизацији као процесу тј. ослањање на прошлост и негативан став према новим тенденцијама и процесима – индивидуализму, либерализму, индустријализму, технологији, демократији и сл. Претеча димензије традиционализам–модернизам је супротност између конзервативизма и либерализма, с тим да се уз појам конзервативизма веже, обично, друштвено негативно значење и антидемократска орјентација. Такође, морају се нагласити и проблеми везани за емпиријско истраживање ове орјентације, пошто је веома тешко операционално одредити на универзалан начин, јер њен садржај варира зависно до културе, историјског периода, али и идеолошких опредељења самог аутора истраживања. Остаје, наравно, и питање да ли је традиционалистичка вредносна орјентација само једна вредност или се ради о читавом вредносном систему. Сви ови проблеми одређења традиционализма (модернизма) још су предмет теоријских разматрања и емпиријских провера.

Кад се посматра традиционализам у Србији треба имати у виду неке важне чињенице из социјалне и политичке историје овог народа. Традиционализам се код Срба првенствено јавља као патријархализам изграђен на руралној култури, у условима турске владавине у јако дугом временском периоду. Екстензивна земљорадња и сточарство и начин живота у аутаркичним заједницама условили су формирање карактеристичног система норми, обичаја и веровања. Поред породице, основна организациона јединица била је задруга која је имала двоструку функцију – обезбеђивање боље производње и заштита од спољње опасности. Из овакве организације живота проистекао је и *колективизам* као вредност, или систем норми и вредности, где добробит и интереси заједнице имају приоритет над осталим потребама. Такође, *поштовање култа предака* заузимало је средишње место у традиционалној култури Срба, па су хришћански религијски обичаји усвајали елементе старих култова и религије. Претпоставља се

да је поштовање предака била основа за поштовање старијих особа, која је касније дошла до изражаја приликом формирања односа између старијих и млађих и мушкараца и жена, што је био основ за формирање хијерархијске поделе улога у задругама и ауторитарног система норми и вредности. С друге стране, *национални идентитет и осећај слободе* представљају темељ на коме се формирао читав низ вредносних норми, које су ослобођењем од Турака добиле модерније облике везаности за националну државу. Поновним успостављањем српске државе у 19. веку, становништво почиње да насељава градове, развија се занатство, трговина и формирају се грађански слојеви уз неминован распад задруга. Но без обзира на велике промене и даље су се основни обрасци мишљења и понашања одржавали у већини друштвених слојева, посебно у нижим слојевима. Након Другог светског рата дошло је до нагле промене друштвеног система. карактера власти и званичне идеологије (атеизам, потискивање националних осећања и вредности, југословенство, братство и јединство итд.), али и сама модернизација и урбанизација су деловали на разарање традиционалног обрасца односа у породицама и локалним заједницама.

Међутим, економска, а за њом и друштвена криза крајем осамдесетих година повукла је за собом и вредносну декомпозицију уз појаву тзв. вредносног вакума јер је срушен дотадашњи социјалистички систем вредности, али није конституисан иоле конзистентан модернистички усмерен систем вредности, па су, логично, почеле да се враћају традиционалне вредносне норме и орјентације (религијски обичаји и национални идентитет). Новоосноване политичке странке преузимају те норме и претварају их у политичке програме, које нуде бирачима да би освојили што више гласова на изборима, па би се могло говорити о некој врсти неотрадиционализма у почетном периоду пост-социјалистичке трансформације. За многе, традиционалистичка орјентација у данашњој Србији представља покушај успостављања континуитета који је прекинут победом комунистичке револуције прије скоро пола века.

Прва обухватнија истраживања традиционализма (Роровић, ир. 1977) показала су да је 46% испитаника модернистички орјентисано, око 29% традиционалистички, а 26% је припадало тзв. мешаном типу, што, ипак, указује на релативно снажну заступљеност традиционалистичких вредности у Србији.

Основа за раширеност ове вредносне орјентације била је у закаснелој модернизацији земље у којој је тек крајем 80-их година више од половине становништва живело у градовима, мање од четвртине бавило се пољопривредом, а мање од 10% имало универзитетско образовање (Савезни завод за статистику, према попису 1991. године).

У периоду блокиране трансформације када су друштвене напетости биле на врхунцу, у истраживању (Gredelj, 1994) је забележен значајнији раст традиционално орјентисаних. Негде у исто време, мада са другачијим инструментом, истраживање традиционалистичке орјентације у Србији (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995: 111-132), показало је да јачу традиционалистичку орјентацију показују припадници нижих слојева у друштвеној хијерархији (Табела 9).

Табела 9. Класно/слојна припадност и традиционализам (октобар 1993)

Традиционализам/ слојеви	Јак модернизам	Умерен модернизам	Неодлучни	Јак традиционализам	Врло јак традиционализам	Укупно
Нижњи-нижи	0.8%	0.8%	21.5%	34.8%	42.1%	100%
Нижњи-виши	1.3%	5.7%	40.7%	30.6%	21.7%	100%
Средњи-нижи	9.4%	18.5%	44.8%	18.5%	8.8%	100%
Средњи-виши	25.4%	26.2%	33.7%	10.0%	4.7%	100%
Остали	8.3%	7.6%	37.6%	27.4%	19.1%	100%

Извор: Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995: 127: Tabela 10.

У целини гледано, традиционалистичку орјентацију више од других показују испитаници нижег образовања, земљорадници и радници, и уопште припадници нижег социјалног статуса и порекла, особе васпитане у традиционалном духу. Ово се, пре свега, односи на традиционалне норме и обрасце понашања везане за улоге полова и традиционални брак и породицу, док се у погледу односа према религијским обичајима уочава слична тенденција, али са мањим разликама међу групама.

Истраживања у периоду деблокиране трансформације након познатих петоктобарских догађаја, показују тренд пада ове орјентације (Lazić i Svejić, 2004: 61-62). Показује се да је традиционализам био преовлађујући код припадника већине класа у 1989. години, док је у 2003. години дошло до значајног пада ове орјентације у свим групама, али и у друштву у целини (Табела 10).

Табела 10. Традиционализам* 1989-2003 у односу на класно/слојну припадност
(просечни стандардизовани факторски скорови)⁵⁵

Класа/ година	Пољопр.	НКВ радници	КВ радници	Службеници	Стручњаци	Ситни предузетници и нижи директори	Крупни предузетници, директори, политичари
1989	0.67	0.45	0.29	-0.01	-0.34	-0.17	-0.86
2003	0.31	0.15	-0.12	-0.39	-0.64	-0.42	-0.72

Извор: Lazić i Cvejić, 2004: 61: Tabela 3.

* Негативна вредност значи одбацивање тврдњи

Подаци показују јасну везу између припадности класи и распрострањености традиционализма. Претпостављамо да се ова веза заснива на критеријуму образовања, јер је он један од критеријума класне поделе, и критеријуму начина живота – сеоски наспрам градских услова живота. Мада, из табеле се види да је група ситних предузетника и нижих директора у 1989. години одступала од овог тренда. Вероватно се ради о томе да су се и припадници ове класе регрутовали у одређеном проценту и из нижих слојева. Као и у случају ауторитарне вредносне оријентације, најочигледнији разлог овог пада је наставак општих модернизацијских промена, у којима је удео нижих слојева наставио да опада, па је самим тим сужена основа на којој се ова вредносна оријентација заснивала.

Истраживања национализма⁵⁶ на територији бивше СФРЈ до почетка деведесетих година и почетка пост-социјалистичке трансформације, показивала су релативно мало присуство националистичке оријентације и релативно малу етничку дистанцу. На пример, истраживање на југословенском узорку (Pantić, 1967), применом скале од шест тврдњи, регистровало је 41% испитаника са бар неким елементом социјалне дистанце, али је само 13% испољило јачи степен дистанцирања, а 28% слабији степен. Највећу дистанцу су испољавали Словенци као нација из најразвијеније и најхомогеније републике, а најмању Хрвати, нација из друге републике по развијености, али са национално мешовитим становништвом (Pantić, 1967, Kuzmanović, 1994). Међутим, већ 1985. године, у истраживању постављено је питање о спремности за улазак у брачну заједницу са

⁵⁵ Тврдње којима се утврђивао традиционализам су гласиле: *Ако је у браку само један супружник запослен, природније је да то буде мушкарац; Већина послова у домаћинству по својој природи више одговара женама; Мушкарцима су блискије јавне, а женама приватне активности.*

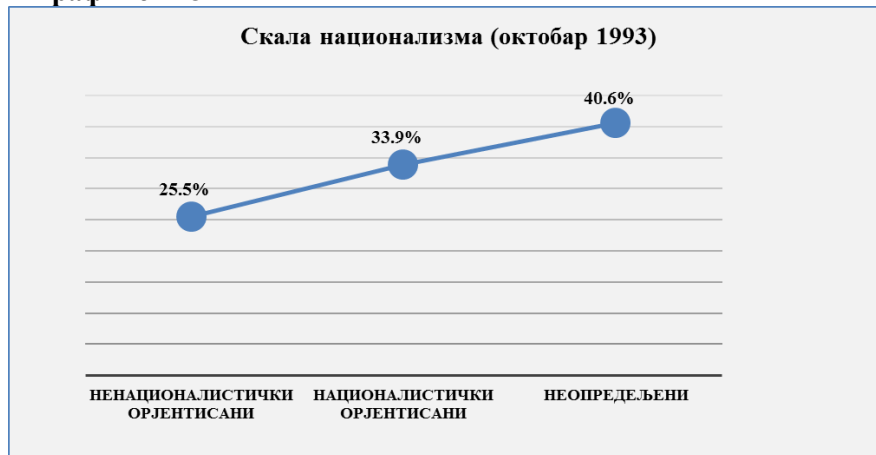
⁵⁶ У овом делу нећемо шире представљати различита схватања и терминолошка одређења појма нације и национализма, ни као елемента друштвеног карактера, ни као друштвеног односа, због огромног броја схватања, него ће се одмах прећи на представљање и анализу етничке дистанце на историјско-компаративном нивоу. За шире представљање ових схватања видети Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995.

припадницима различитих нација. Утврђено је да је 33% испитаника испољило дистанцу бар према једном народу, при чему је 21% испољило јачу дистанцу и 12% слабију, што се могло сматрати великом дистанцом ако се узме у обзир врста односа (Kuzmanović, 1994: 229). Друга половина осамдесетих година била је обележена општим снажним успоном национализма у свим деловима СФРЈ, међу свим етничким групама и у свим друштвеним слојевима. То нам потврђују и подаци из последњег истраживања на југословенском узорку, али овај пут младе популације (Ваћевић, 1990: 147-172). Највећу етничку дистанцу показали су Албанци (72%), при чему је више од половине ушло у групу јаче дистанце која је подразумевала одбацивање три и више нација. Наравно, треба напоменути да је на овакав резултат утицао и сукоб Албанаца са политичким врхом Србије у то време. Иза Албанаца, највећу дистанцу показали су Македонци (65%), а затим Срби и Црногорци (53%). на константно високом нивоу етничког дистанцирања остали су Словенци (49%). Овакви резултати у другој половини 80-их су нам показали да степен национализма који се исказивао није био само аутохтоног порекла, већ је у значајној мери проузрокован друштвено-историјским догађајима, као што се може приметити и у данашње време. Дакле, паралелно са почетком економске кризе, потом и политичке, у другој половини осамдесетих година, појачавао се национализам и етничка дистанца, али још увек споријим трендом и не у истој мери према свим нацијама. Међутим, већ тада се из ових резултата могло наслутити да су страхови и непријатељства, осим у политичким врховима, прилично индуковани међу самим нацијама, и да су међунационални сукоби на тлу СФРЈ веома извесни.

Као што се и очекивало истраживања током 90-их година (Kuzmanović, 1994; Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995) показивала су даљи раст национализма и етничке дистанце. Класични фактори социјалне дистанце – образовање, социјални статус, место рођења и место боравка имали су значајну, али не и високу, корелацију са дистанцом према различитим нацијама. И неке вредносне орјентације и црте личности, као што су ауторитарност и традиционализам, које су се у досадашњим истраживањима показале као битни фактори етничке дистанце, у овом истраживању нису били у високој корелацији са испољеном блискошћу и удаљеношћу од националних група које су живеле на

тлу бивше Југославије. Било је очигледно да су у овом случају фактори везани за друштвену ситуацију јаче детерминисали етничку дистанцу него класичне социјалне и социјално психолошке карактеристике.

Графикон 13

Извор: Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995: 167: Grafikон 1.

Поред знатног повећања националне идентификације у истраживању 1993. године (Графикон 13) резултати су показали да је пораст националне идентификације ишао упоредо са јачањем негативних осећања према другим народима, што се може повезати са извесном дозом етноцентризма и дубље укоревљеним предрасудама и стереотипима, који су само изашли на видело под дејством ситуационих фактора. Ова корелација између јаке националне идентификације и истовременог повећања неповерења према другим нацијама указивала је на могуће постојање *ксенофобије*, што је одлика искључивог национализма. Наравно, ово није била одлика само српске популације у овом периоду. Слични процеси су се догађали и на осталим просторима бивше Југославије због сличних околности у којима су се нашли сви југословенски народи, али конкретни емпиријски подаци о томе нам нису били доступни.

На основу горе представљених резултата можемо констатовати да се током процеса блокиране трансформације у ситуацији рата, разарања система вредности и опште друштвене кризе десило знатно померање популације према националној искључивости у односу на ситуацију у осамдесетим годинама. Такође, уочено је да је прекорачена граница када национални идентитет престаје бити само оквир

групног идентитета и постаје основа за формирање негативних предрасуда и ставова према другим народима (Golubović, Kuzmanović, Vasović, 1995: 166).

Ако се ова етничка дистанца у највећој мери објашњавала тадашњом друштвеном ситуацијом, постојао је велики степен вероватноће да би се са променом те ситуације, завршетком ратова и разарања и нормализацијом односа међу новонасталим државама на тлу бивше Југославије, могла смањити и етничка дистанца.

Међутим, ако погледамо резултате истраживања после 2000. године (Lazić i Svejić, 2004) видећемо да претпоставке о постепеном опадању национализма после промене друштвене ситуације нису биле оправдане (Табела 11).

Табела 11. Национализам* 1989-2003 у односу на класно/слојну припадност
(просечни стандардизовани факторски скорови)⁵⁷

Класа/ година	Пољопр.	НКВ радници	КВ радници	Службеници	Стручњаци	Ситни предузетници и нижи директори	Крупни предузетници, директори, политичари
1989	0.32	0.13	0.16	-0.19	-0.36	-0.39	-0.38
2003	0.36	0.21	-0.24	-0.14	-0.29	-0.22	-0.22

Извор: Lazić i Svejić, 2004: 63: Tabela 5.

* Негативна вредност значи одбацивање тврдњи

Као што се види из табеле вредност скорова се мења, за све групе у истом смеру – растућег просечног прихватања етноцентричних исказа. Групе које су биле 1989. године претежно националистички орјентисане, 2003. године су више националистички орјентисане него што су биле, док оне групе које су 1989. године претежно заступале не-националистичке вредности, у 2003. години то су чинили нешто мање. Како би се могли интерпретирати ови резултати. Као што је већ поменуто, ако је крајем 80-их национализам већином био индукован “одозго”, са почетком грађанских ратова и пројектима стварања националних држава, ова вредносна орјентација добила је самосталну динамику и темеље из којих је црпела енергију. С друге стране, у Србији су национални и државни проблем и даље били отворени, при чему је српско-албанско питање и данас отворено. Очекивати да ће се постепено смањивати распрострањеност националистичке вредносне

⁵⁷ Тврдње којима се утврђивао национализам су гласиле: *Национално мешовити бракови морају бити нестабилнији него други бракови; Човек се може осећати сасвим сигурним само кад живи у средини где је већина припадника његове нације; Међу нацијама се може остварити сарадња, али не и потпуно поверење.*

орјентације у околностима у којима је и даље на дневном реду формирање и стабилизација националне државе, није било реално. Логично би било закључити да решавање питања коначног успостављања националних држава на Балкану и њихова демократска консолидација може бити предуслов за опадање распрострањености националистичке вредносне орјентације, али како се развија ситуација на Балкану половином 2015. године, таква консолидација није извесна у релативно дугом временском периоду.

Уважавајући претпоставку да се вредносне орјентације распростиру у друштвеном простору тако што се постепено преносе са хијерархијски виших на средње слојеве, па онда на ниже слојеве друштвене хијерархије (уп. Елијас, 2001), у нашој анализи либералне вредносне орјентације (степен прихватања политичког либерализма) покушаћемо представити промене ове вредносне орјентације у односу на класно/слојну структуру друштва смером „одозго на доле“,⁵⁸ тј. од виших класа ка нижим.

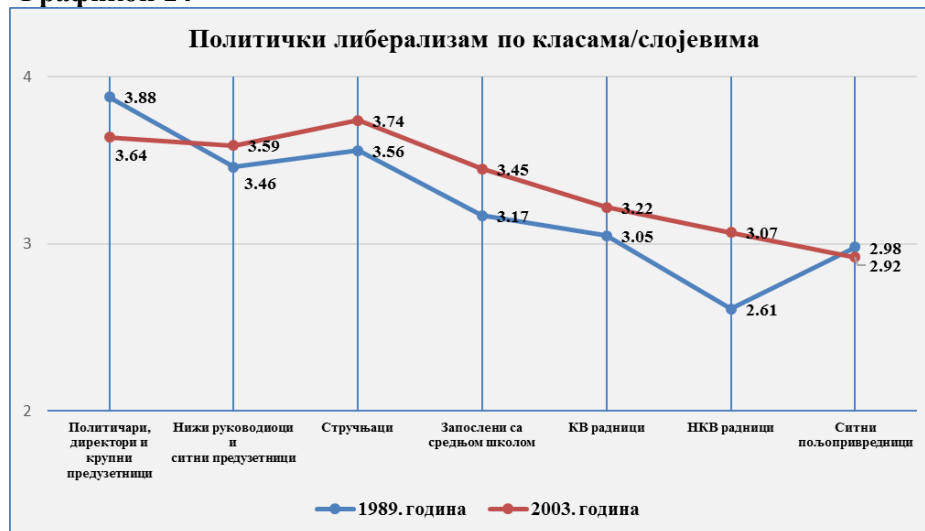
У истраживању вредносне орјентације (распрострањености политичког либерализма) политичких и економских елита у Србији 2003. године (Lazić, 2011), уочена је изразита *вредносна неконзистенција* унутар ових елита. Највиши степен ауторитарности испољен је на ставу да „треба забранити странке које желе да укину демократију“, али је значајна подршка и ставу о предности заједнице над појединцем. Насупрот томе, показало се да су слабо прихваћене тврдње које описују опште ауторитарне обрасце, као што су: „без вође је сваки народ као човек без главе“, или „две су главне врсте људи на свету, јаки и слаби“, као и „најважнија ствар за децу је учити их послушности према родитељима“, што нам говори о тенденцији опадања ауторитарности код виших слојева друштвене стратификације (уп. Lazić i Svejić, 2007). Такође, уочено је да припадници економске елите показују већу склоност ауторитарном колективизму од припадника политичке елите. С друге стране, ако погледамо вредносне орјентације из тзв. економске сфере, такође, уочава се постојање исте вредносне неконзистенције као и у политичкој сфери. Како наводи Лазић, либералне вредности се шире прихватају уколико се искази више односе на опште принципе тржишне економије, као и на заштиту приватног власништва, али се изразитије

---

⁵⁸ Ради се о интерпретацији резултата раније поменутих истраживања из 1989 и 2003. године.

одбацују у корист старих редистрибутивних вредности, када се дође до проблема социјалне угрожености становништва. Генерално посматрано, 2003. године припадници политичке и економске елите још нису недвосмислено усвојили либералне вредности, као базичне, него су њихове вредности доминантно неконзистентне јер емпиријски показују мешавину либералних и колективистичких образаца. Ако ово посматрамо кроз раније наведену Елијасову претпоставку да се вредносне орјентације распростиру у друштвеном простору тако што се постепено преносе са хијерархијски виших на ниже слојеве друштвене хијерархије, онда би се могло закључити да се увођење или учвршћивање либералних вредности у нижим друштвеним класама не може очекивати у релативно краћем временском периоду.

Посматрајући резултате мерења вредносне орјентације политичког либерализма у графикону 14, може се утврдити скоро линеарна дистрибуција у смеру да са опадањем друштвеног положаја опада и заступљеност либерално-демократске вредносне орјентације или другачије речено, са порастом друштвеног положаја расте и либерално-демократска вредносна орјентација. Међутим, два изузетка, на известан начин, нарушавају потпуну линеарност а то су групе стручњака и пољопривредника. Стручњаци су нешто изнад ситних предузетника, док су пољопривредници изнад НКВ радника. Што се групе стручњака тиче, вероватно се ради о знатно вишем образовном нивоу ове групе у односу на ситне предузетнике, док код пољопривредника узрок није лако претпоставити. Једно од могућих објашњења налазимо код Лазића, који наглашава да су као приватни власници земљишта, пољопривредници могли бити структурално-интересно заинтересованији за либералистичку орјентацију.

Графикон 14⁵⁹

Извор: Lazić, 2011, 227, tabela 6.

Када су у питању вредносне оријентације радничке класе, видљиво је да су раднички слојеви уз пољопривреднике испод просека узорка, иако су сви слојеви ове класе претежно либерално оријентисани. То практично значи да до 2003. године значајније промене вредносног система у складу са новом капиталистичком идеологијом још нису биле захватиле ниже слојеве друштвене хијерархије. Наравно, узроци оваквог стања су већ више пута поменути, посебно у поглављима која детаљније обрађују период пост-социјалистичке трансформације, те ће се на овом месту дати смо синтетички приказ са посебним освртом на радничку класу. Специфичан ток пост-социјалистичке трансформације у Србији, који је карактерисало нагло економско опадање почетком трансформације, које је захватило не само ниже слојеве него скоро и целокупан средњи слој и трајало готово целу деценију, створио је другачије основе и претпоставке за функционисање новог система када су били постављени његови основни елементи као што су демократски избори, тржишна економија и либералне вредности. Посебан проблем који се појавио као последица овог тока

⁵⁹ Поређење резултата за две наведене године је само на дескриптивном нивоу, јер се вредносна оријентација политичког либерализма мерила са две тврдње: 1. *Потпуна слобода говора данас води у дезорганизацију друштва* и 2. *Судство у крајњој линији мора да служи власти*. У графикону су приказани резултати за прву тврдњу која се везује за политички либерализам који се налази у основи демократске вредносне оријентације, док је друга тврдња везана за ауторитарни колективизам, чији ће резултати бити коришћени у даљој анализи (шире у Lazić, 2011). Смер тврдњи је урађен тако да виши скор означава либералнији став. Ради лакше анализе треба нагласити да је укупан скор на нивоу узорка за 1989. годину 3.17 а за 2003. годину 3.36.

трансформације на вредносном нивоу је и постојање вредносне неконзистенције оличене кроз мешавину вредности либерализма и колективизма, где се на политичком пољу прихватају либерално-демократске вредности али су у исто време на економском пољу остале доминантне колективистичке редистрибутивне вредности карактеристичне за социјалистичко друштвено уређење. Овакво стање на пољу друштвених вредности није могло осигурати стабилизацију новог система, како на легитимацијском тако и на системско-репродуктивном нивоу.

Што се класе радника тиче, растућа материјална диференцијација у друштву ову класу је највише погодила, што је условило изразиту вредносну конфузију унутар њених слојева и прихватање супротстављених вредносних орјентација. Најважнија карактеристика ове класе се испољавала кроз јаче прихватање редистрибутивно-етатистичке орјентације карактеристичне за ранији систем. Због свега наведеног, класа радника у целини до данас (2016. године) није постала аутономни друштвени актер са артикулисаним специфичним интересима, него и даље представља релативно пасивну већину, која се тек спорадично организује и протестује тек када већини њених припадника животни услови постану лошији.

Што се средње класе тиче, код сва три њена слоја, ситних предузетника, стручњака и руководиоца, промене вредносних орјентација на општем нивоу имају исти смер: пораст политичког либерализма и опадање економског либерализма, што води ка смањењу вредносне конзистенције средње класе.

Међутим, употребом прецизнијег инструмента за мерење⁶⁰, добија се нешто јаснија слика о вредносним разликама међу слојевима. Иако се у ранијим анализама са нешто непрецизнијим инструментом показало да демократско-либералне вредности у политичком домену налазимо код скоро свих класа,

---

⁶⁰ Употребљена је скала политичког либерализма са седам тврдњи: *Без вође је сваки народ као човек без главе; Потпуна слобода говора данас води у дезорганизацију друштва; Судство у крајњој линији мора да служи власти; Најважнија ствар за децу је учити их послушности према родитељима; Медији би требало да имају више разумевања за власт; Медије који не воде рачуна о националним интересима требало би забранити; Интереси колектива увек морају бити важнији од интереса појединца.* У склопу статистичке анализе коришћена је анализа варијансе како би се утврдила значајност разлика на укупним збировима на скалама за све слојеве средње класе. Скала тржишног либерализма је, такође, имала седам тврдњи: *Влада треба да предузме мере за смањивање разлика у приходима; Приватизација функционише у теорији, али не и у пракси; Разлике у приходима у Србији су превелике; Влада је одговорна за то да се смање разлике у висини прихода између оних са високим и оних са ниским приходима; Влада би требало да осигура посао за све који га желе; Влада би свакоме требало да гарантује минималан животни стандард; Држава би требало да интервенише у економији да би се смањиле неједнакости и заштитили сиромашни и слаби.* Детаљније о употребљеним скалама у Lazić i Svejić, 2007: 65-66.

прецизније мерење је показало да све класе које су хијерархијски ниже од средње класе имају већински колективистичке вредносне обрасце. С друге стране, то значи да су демократско-либералне вредности у политичком домену већински заступљене само код припадника средње класе и виших друштвених класа. У економском домену, ситуација је још сложенија, где код свих класа превладава *редистрибутивни етатизам* (Lazić i Svejić, 2007: 67-68). Анализом варијансе поменути аутори дошли су до прецизнијих резултата за три слоја средње класе у 2003. години (Табела 12), који показују релативну хомогеност варијансе на скалама

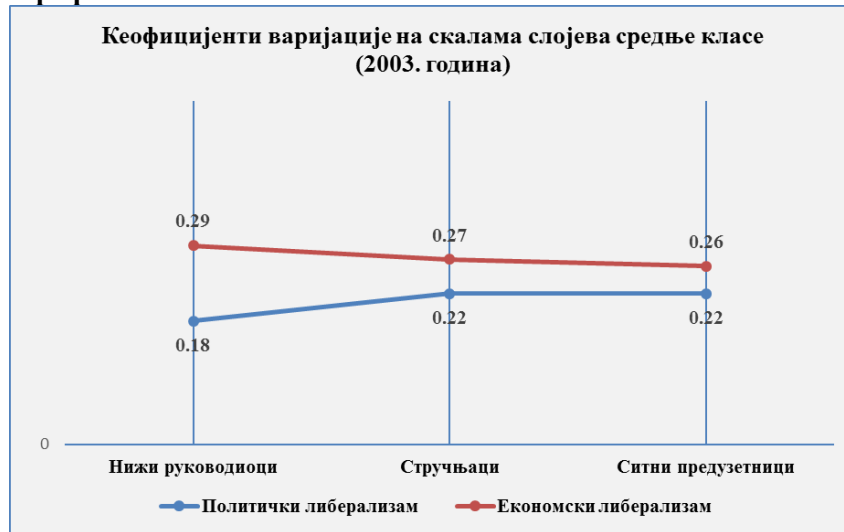
Табела 12. Скорови на скалама за три слоја средње класе (2003. година)

Средња класа	Политички либерализам	Тржишни либерализам
Ситни предузетници	21.5	14.9
Стручњаци	22.7	14.7
Нижи руководиоци	21.9	14.6

Извор: Lazić, 2011: 250, tabela 2.

Није било статистички значајних разлика између слојева средње класе за обе скале. Дакле, јаче изражена политичка либерална оријентација и слабије изражена економска либерална оријентација су међусобно усаглашене, што практично значи да већина припадника средње класе бира управо ову комбинацију међусобно неконзистентних вредности. Ипак, најзначајнија разлика у конзистенцији на овим скалама је код групе нижих руководилаца и код ове групе постоји највећи јаз између прихватања вредносних оријентација политичког и економског либерализма (Графикон 15).

Графикон 15

Извор: Lazić, 2011

4.1 Демократске вредности у Србији у европском контексту

Посматрајући кроз европску историјску призму, Србија је припадала групи земаља које су карактерисали затвореност политичке културе⁶¹ и маргинални положај у односу на главне токове модерне историје Европе, пре свега кроз незавршене процесе изградње националне државе. Трансформацију земље ка демократији, тржишној економији перманентно су угрожавале традиционалистичка и колективистичка политичка култура и неприлагођене институције. Овде треба напоменути да се показало да трансформација политичких институција, као и друштвених и економских структура, није довољна да се изазову промене ставова и вредносних оријентација, што се у литератури најчешће описује као несклад између политичке структуре и политичке културе (Pavlović, 2011; 2012).

Досадашња анализа показала је да у Србији коегзистирају изразито противречне вредносне оријентације а постоји и јасна вредносна неконзистенција између вредности у политичком и економском домену. Најважније питање којим ће се бавити ово поглавље може се сажети у дилему „да ли је Србија остала ван европских токова (интеграција) зато што се систем вредности њених грађана

⁶¹ Појам политичке културе се користи у складу са првобитним одређењем Габријела А. Олмонда (Алмонд, 1956: п. 396), где појам представља посебан образац оријентација према политичком деловању. Олмонд и Верба су нешто ревидирали овај концепт 1963. године у смислу дистрибуције образаца оријентације (Almond & Verba, 1963).

битно разликује од система вредности међу грађанима земаља ЕУ и да ли су вредности грађана Србије сличне земљама на сличном степену развоја и сличном политичком прошлости.

Анализа ће се базирати на резултатима компаративних истраживања Европске студије вредности (*European Values Survey*)⁶² 1999-2004, Програму европских социјалних истраживања из 2004. године (*The European Social Survey*), Међународном програму социјалних истраживања 2002-2004 (*International Social Survey Program*)⁶³ и Програму социјалних истраживања за Југоисточну Европу 2003-2004 (*South-East European Social Survey Program*)⁶⁴. Анализом ће бити обухваћене демократске вредности од највећег значаја за развој стабилне демократије, пре свега, друштвено и политичко поверење, затим, ставови према демократији, али и културна и политичка толеранција.

У анализи друштвеног поверења полазимо од Путнамовог става да *поверење у друге људе представља важан фактор друштвеног капитала једне земље* (Putnam, 2000). Ова врста капитала је веома важна за поверење и политичку партиципацију, али и културну партиципацију која је, с друге стране, веома важан фактор нивоа социјалног капитала.

У графикону 16⁶⁵ приказани су резултати за земље бивше Југославије, где се јасно види релативно низак ниво друштвеног поверења грађана ових бивших република СФРЈ.

---

⁶² Европска студија вредности (EVS) представља упоредни лонгитудинални програм истраживања основних вредности грађана европских земаља, који је иницирала Радна група за европске системе вредности крајем седамдесетих година, као неформална група истраживача. Основни циљ програма је да документује и објасни однос између промене европских институција и ставова, уверења и матрица понашања грађана европских земаља. Данас се ова истраживања изводе под окриљем фондације EVS. Треба напоменути да Србија није обухваћена овим истраживањима. Такође, EVS координира своја истраживања са Светском студијом вредности (WVS).

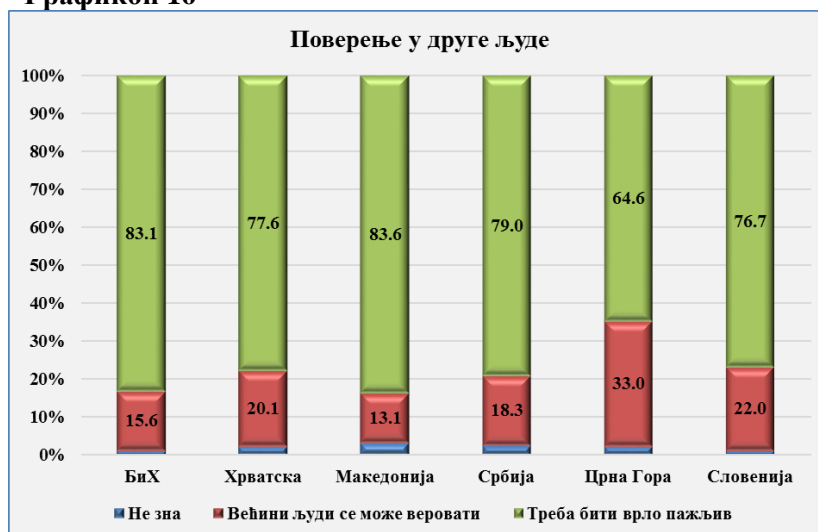
⁶³ Међународни програм социјалних истраживања (ISSP) покренут је 1983. године од истраживачких института NORC (САД), SCPR (Велика Британија), ZUMA (Немачка) и ANU (Аустралија). Данас, програм обухвата 39 земаља. Србија се још није придружила ISSP-у.

⁶⁴ Програм социјалних истраживања за Југоисточну Европу (SEESSP) има за циљ да попуни недостатак социолошких истраживања која се базирају на анкетама у делу Европе од Хрватске до Албаније.

⁶⁵ Питање у упитнику је гласило: У целини, да ли би рекли да се већини људи може веровати или да је потребна велика опрезност у односима са људима? Понуђени одговори су били: 1) Већини људи се може веровати и 2) Треба бити врло пажљив.

Графикон 16

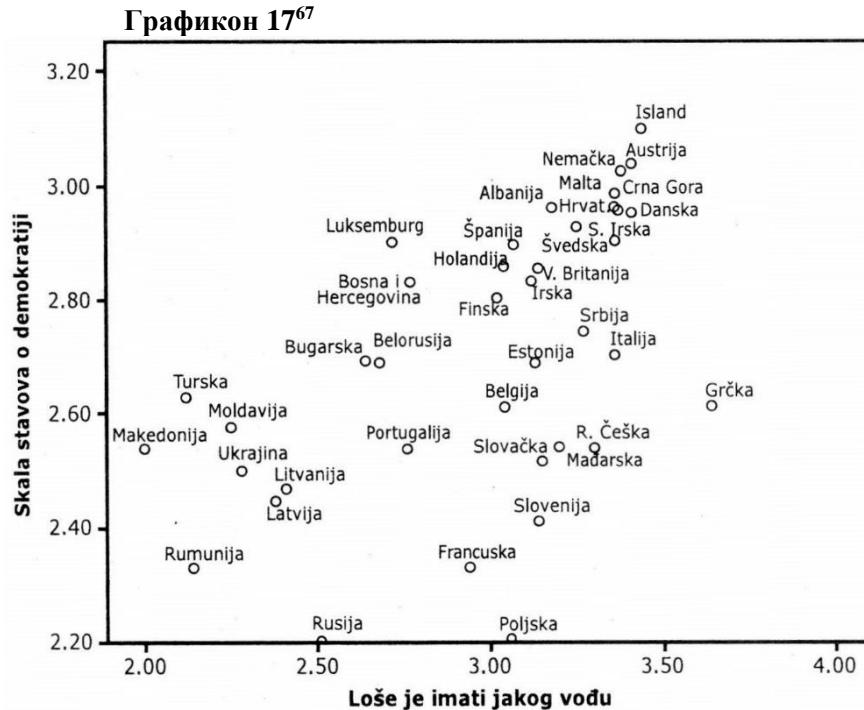
Извор: WVS, wave 4, 1999-2004, подаци за Србију из 2002. године.

Највиши ниво поверења у друге људе испољавају грађани Црне Горе, Словеније и Хрватске, док је најнижи у Македонији (БЈРМ) и БиХ. Ако погледамо исте податке за неке европске земље, највећи ниво поверења у људе имају Данци и Швеђани (67%), а најмањи Румуни и Португалци (до 12%). Наравно, уз испитивање овог типа поверења требало би истражити и поверење људи у политичке институције, али то за структуру овог рада није од суштинске важности па ћемо се задржати само на генералном показатељу односа између поверења у људе и у политичке институције. На нивоу појединачних земаља постоји релативно значајна позитивна корелација (0.46) између ова два аспекта поверења. Овде се посебно издвајају нордијске земље, које имају високе коефицијенте код оба аспекта поверења. Најнижи степен поверења у људе и политичке институције изразили су грађани Македоније, док је највећи поларитет уочен код Исланда и Луксембурга, где имамо велико поверење у политичке институције а релативно ниско поверење у људе. Све земље нашег региона налазе се отприлике на истој равни са нижим поверењем у оба аспекта друштвеног поверења.

Што се тиче ставова према демократији⁶⁶, који су за тему рада и најважнији, скала је изведена на основу средње вредности за три поменуте тврдње, где високи

⁶⁶ Коришћена је четворостепена Ликертова скала са степенима: *у великој мери се слажем* (1), *слажем се* (2), *не слажем се* (3) и *уопште се не слажем* (4). У првом сету питања, понуђене тврдње биле су: *у демократским уређењима економија лоше функционише* (1), *демократије су*

резултати означавају неслагање са изнетим ставовима, тј. изражавају демократске ставове или демократску вредносну оријентацију.

Izvor: WVS, wave 4, 1999-2004, подаци за Србију из 2002. године, према: Listhaug, Ringdal i Simkus, 2010: 69, tabela 2.

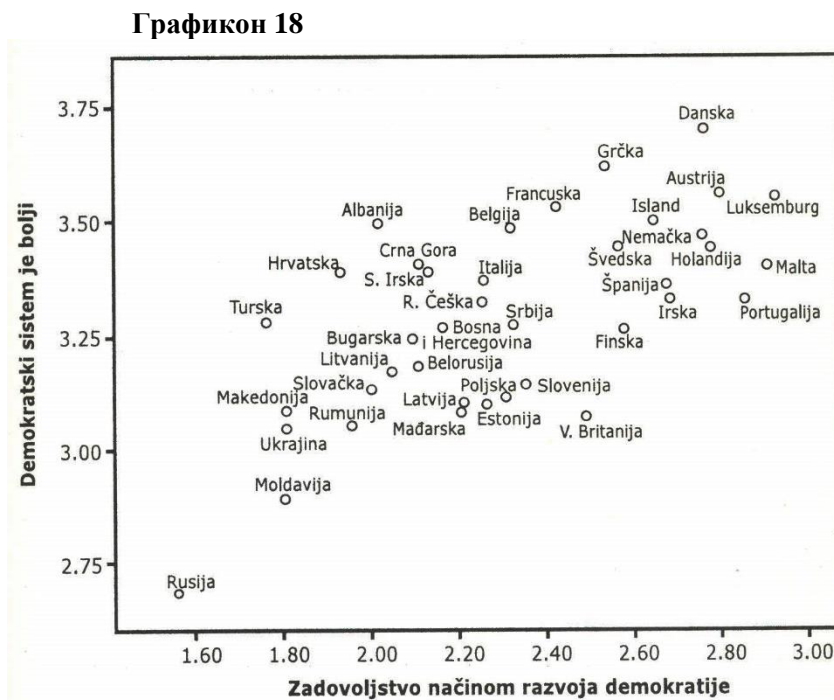
Најјачи демократски ставови (Графикон 17) су на Исланду (3.10), у Аустрији (3.04) и Немачкој (3.03), док најмање демократских ставова имају Русија (2.20), Пољска (2.21), Румунија (2.32) али и Француска (2.33). Занимљиво је да се доста високо налазе и две земље региона Црна Гора и Хрватска. Србија је имала резултат 2.75, што се може сматрати средњим нивоом испољавања про-демократских ставова. Што се тиче хоризонталне димензије, која мери ставове према идеји јаког националног вође, најмања потреба за јаким вођом испољена је од стране Грчке (3.65), Исланда (3.43) и Данске (3.41), док је само нешто јача код Аустрије, Немачке и Црне Горе. Најјача потреба за јаким вођом испољена је код Македоније, Турске и Румуније. Србија се налази доста високо са скором од 3.25. Међутим, ако посматрамо комбиновану дистрибуцију средњих вредности, могу се

неодлучне и сувише се баве непотребним расправама (2) и демократије не знају да одржавају ред (3).

⁶⁷ За хоризонталну димензију узета је тврдња да је лоше имати јаког националног вођу.

јасно одвојити две групе земаља, прва, са релативно високим скоровима на обе димензије (Исланд, Аустрија, Немачка, Малта, Црна Гора, Данска) и, друга, са релативно ниским скоровима тј. слабије раширеним демократским обрасцима коју чине већином бивше комунистичке земље (Македонија, Молдавија, Румунија, Литванија, Украјина, Русија). Србија се налази негде у средини између ове две групе, а занимљиво је да јој је „најближа“ земља Италија.

У другом сету питања⁶⁸ о оцени демократског државног уређења чији су резултати приказани у графикону 18, уочава се јака корелација у смеру да високе оцене о демократији као систему одговарају високом степену задовољства начином развоја демократије. Као што је и очекивано, у тој групацији су углавном западноевропске земље (горњи десни угао у графикону).

Izvor: WVS, wave 4, 1999-2004, подаци за Србију из 2002. године, према: Listhaug, Ringdal i Simkus, 2010: 71, tabela 3.

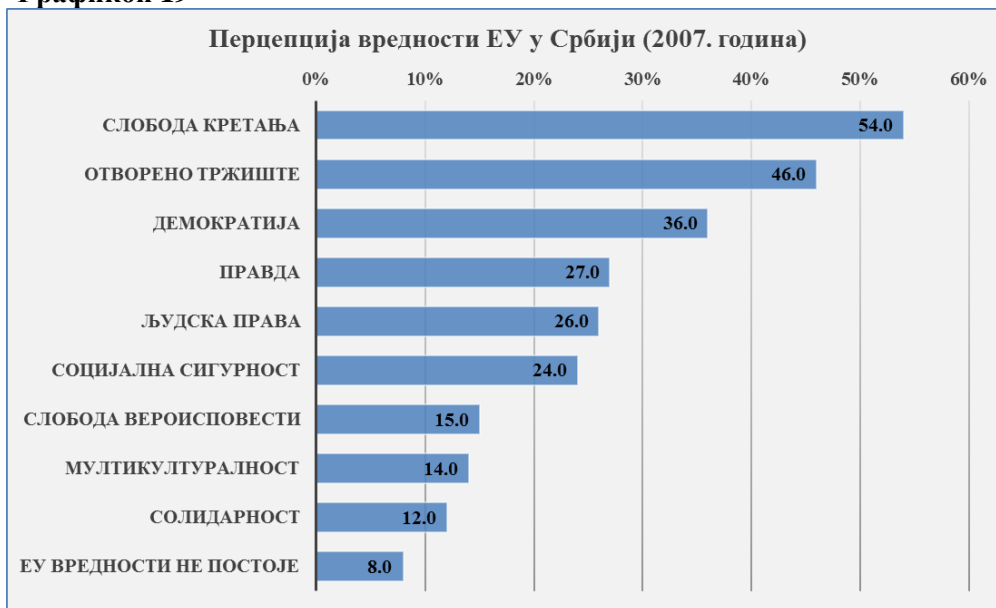
Такође, у супротном делу графикана налазимо већину бивших комунистичких земаља, са најнижим средњим вредностима код Русије. Србија се,

⁶⁸ Испитаници су оцењивали демократију кроз ставове: *упркос свим проблемима, демократија је боља од свих других система* и *колико сте задовољни начином развоја демократије*. Бодовање је било од 1 до 4, при чему веће вредности одређују демократију као бољу од других система и, код друге тврдње, показују већи степен задовољства демократским системом.

као и у претходном случају, налази негде на средини са релативно просечним резултатима на обе промењиве.

Када су у питању вредности Европске Уније и њихова перцепција од стране грађана Србије, истраживање из 2007. године⁶⁹ показало је да су се најважније вредности које су грађани Србије препознавали као најрелевантније односиле на слободу кретања, економију и демократију као друштвени систем (графикон 19).

Графикон 19

Извор: Bogosavljević, 2007.

Перцепција демократских вредности у Србији 2007. године углавном се концентрисала на *визну политику* (слобода кретања) и *економски развој* (економски аспекти демократије), док су у другом плану били *политички* (избори) и *културолошки* (мултикултуралност) аспекти демократије. Стављање слободе кретања на врх најзначајнијих вредности које карактеришу ЕУ, тада није било велико изненађење, због веома дугог периода санкција и међународне изолације земље, који је, поред онемогућавања мобилности, изазвао и економски колапс српске привреде, па не треба да чуди да је вредност слободног тржишта била на другом месту као пожељна европска вредност. Наравно, код високог вредновања мобилности или слободе кретања не треба занемарити ни чињеницу да се визном

⁶⁹ Истраживање јавној мњења Србије на узорку од 1.047 испитаника, методом испитивања, техником интервјуа, јун 2007. године (Bogosavljević, 2007).

либерализацијом отвара могућност тзв. економске миграције у развијеније земље ЕУ. У прилог овој чињеници иде и податак из истог истраживања (Bogosavljević, 2007) где се наводи да је чак 73.6% грађана Србије као најкориснији аспект ЕУ навело *право на рад у земљама ЕУ*. Политички аспект вредности, који се тиче људских права, заштите права мањина и доброг функционисања институција грађани Србије су сматрали мање битним од животног стандарда и мобилности.

У Европском истраживању вредности (2008-2009)⁷⁰, демократске вредности су мерене истом скалом чије тврдње, у ствари, мере ставове према демократији као друштвеном уређењу.

Графикон 20

Извор: Европско истраживање вредности 2008 - 2009. године, према: Бешић, 2014, 28, табела 5.

У графикону 20, приказани су кумулативни проценти слагања са понуђеним тврдњама без обзира да ли се ради о потпуном или делимичном слагању. Прва тврдња је у позитивном односу, док су остале три у негативном односу према демократији. Слагање са тврдњом да је демократија боља од осталих система је изразито у свим групама земаља али и у Србији, мада је то слагање у односу на земље западне Европе за око 10 % мање. Овај налаз се могао очекивати, јер

⁷⁰ Европско истраживање вредности обављено у свим земљама Европе између 2008 и 2009. године. Истраживање је било класичног анкетног типа, а у истраживању је коришћен идентичан упитник за све земље. У истраживању је коришћен вишестепени случајни узорак са око 1.500 испитаника у свакој земљи.

већина грађана западноевропских земаља и није имала искуства са неким другим друштвеним системом, док се овакви проценти слагања у Србији, земљама бивше СФРЈ и осталим посткомунистичким земљама, могу делимично објаснити високим очекивањима грађана у погледу новог система који се успоставља. Највеће разлике су се налазиле код тврдње да је демократија неодлучна, јер су се они који живе на територији бивше СФРЈ знатно мање слагали са овим ставом у односу на западну Европу, али и у односу на посткомунистичке земље.

На почетку овог представљања резултата наглашено је да се најважније питање може се сажети у дилему „да ли је Србија остала ван европских токова (интеграција) зато што се систем вредности њених грађана битно разликује од система вредности међу грађанима земаља ЕУ и да ли су вредности грађана Србије сличне земљама на сличном степену развоја и сличном политичком прошлости. Узимајући у обзир изнете резултате из најбољих расположивих упоредних истраживања јавног мњења на нивоу држава у домену демократских вредности, можемо констатовати да Србија *није остала ван европских токова (интеграција) зато што се систем вредности њених грађана битно разликује од система вредности међу грађанима земаља ЕУ*, јер су резултати показали да је јавно мњење Србије *слично јавном мњењу у другим европским друштвима која су на сличном степену развоја и сличном политичком прошлости*. Примера ради, јавно мњење у Србији 2004. године било је наклоњеније демократији од свих других пост-социјалистичких земаља. Наравно, ова чињеница се може тумачити као утицај промене режима само неколико година пре тога и великих очекивања од новог демократског друштвеног система, али ипак не треба изгубити из вида веома позитиван став о демократији као новом друштвеном уређењу иако велика већина грађана није имала искуства са таквим системом. С друге стране, потпуно је разумљиво опадање овог почетног ентузијазма након догађаја који су уследили након 2005. године и приближавање ставова о демократији онима који су изражени у другим европским земљама у транзицији.

Дакле, демократске вредности и ставови о демократији у Србији нису посебни нити јединствени посматрано кроз европски контекст. Напротив, веома су слични вредностима и ставовима у другим европским државама, поготово оним државама која су на сличном степену економског и

институционалног развоја, те се, према томе, изостанак Србије из токова европских интеграција није условљен и не може се објаснити битно различитим грађанским вредностима и ставовима од европских земаља.

4.2 Културне праксе и социјална стратификација у Србији

У проучавању односа социјалне и културне стратификације, базично посматрано, постоје два приступа или два смера. Први, који социјалне поделе третира као дате и обликоване изван сфере културе, а разлике у културним праксама (културној партиципацији, стиловима живота) посматра као резултат социјалних неједнакости. Овај приступ испитује подударност између различитих типова друштвених подела (занимање, образовање, пол, старост) и типова укуса (ниво културне партиципације). Други, истражује начине на које се културна партиципација и стилови живота употребљавају као ресурси од стране друштвених група да би стабилизовали и побољшали своје место у друштвеној хијерархији. Суштински овде се ради о истраживању улоге културних пракси у процесу стварања друштвених подела. Оба приступа имплицитно *третирају културне праксе као различите вредности*, тј. уређене у хијерархијске односе, што оправдава термин “културне стратификације”.

Дакле, веома важно место у овом поглављу ће заузети анализа односа друштвених фактора (вредности) и културних пракси. Треба поново напоменути да су се у савременој друштвеној теорији искристалисала три становишта по питању односа друштвених чинилаца и културних пракси, које британски аутори Так Винг Чен (T. W. Chan) и Џон Голдторп (John H. Goldthorpe) одређују као: *тезу о хомологији, тезу о индивидуализацији и тезу о омниворима и униворима*. Теза о хомологији претпоставља да су културне праксе друштвено структурисане и да пресудну улогу у њиховом обликовању игра припадност друштвеним класама. По ауторима који заступају ову тезу, између припадности класама и типова културних пракси постоји подударање: за оне који заузимају високе друштвене положаје карактеристично је да конзумирају дела високе или елитне културе, они на ниским друштвеним положајима преферирају неку форму популарне (комерцијалне или народне) културе, док се између њих налази мноштво социјалних и културних међуслојева.

Теза о индивидуализацији представља супротност оваквом схватању. Она утицај друштвених структура на обликовање културних пракси сматра занемаривим, или пак претпоставља да је тај утицај постојао некада, али да се данас, у развијеним, постиндустријским друштвима, изгубио.

По заступницима тезе о омниворима и униворима концепција о хомологији јесте застарела, али не због тога што културне праксе губе своје социјално утемељење, него због тога што су се појавили нови облици везе. Културна потрошња виших друштвених слојева се данас више не разликује од потрошње оних са дна социјалне лествице по томе што уживају у елитној, а одбацују масовну уметност. Основна разлика се огледа у томе што је учешће виших друштвених слојева у културним активностима интензивније и што је њихов културни репертоар шири. Штавише, дистинктивна карактеристика омнивора јесте да су они подједнако отворени за све културне форме (оне које припадају традиционалној елитној уметности и оне из домена савремене популарне културе) и да једнако учествују у њима. Ако се овако хетерогене културне праксе виших социјалних слојева могу назвати омниворним, онда културним праксама нижих слојева, чији се укуси и културна партиципација најчешће своде на свега неколико културних форми, по Питерсону, одговара назив „унивори“. Ова концепција би се могла посматрати као нека врста средине између теза о хомологији и индивидуализацији. Детаљније проучавање друштвених утицаја, посебно вредносног система поменутих слојева, на културне праксе грађана Србије биће најважнији предмет анализа у овом поглављу.

У другом делу поглавља извршиће се упоредна анализа културних пракси грађана Србије са културним праксама грађана ЕУ (са подацима из првих 15 чланица, али и 12 нових чланица примљених у ЕУ током 2000). У ту сврху користиће се резултати три истраживања која је реализовао ЕУРОСТАТ на захтев Европске комисије: *Учешће Европљана у културним активностима (Europeans' Participation in Cultural Activities)* из 2002. године; *Нови Европљани и култура (New Europeans and Culture)* из 2003. године и посебно студија *Европске културне вредности (European Cultural Values)* из 2007. године.

Посебан акценат ће бити стављен на анализу друштвених група које се по својим карактеристикама могу сврстати у *публику* (у смислу културне потрошње).

Међутим, у емпиријским истраживањима културне партиципације врло често се догађа да се у публику укључују сви они који су фактички посећивали културне догађаје у одређеном временском периоду (иако можда немају склоности ка уметности), а из публике се искључују сви они који су у истраживаном периоду били спречени да партиципирају у културним активностима (а можда воле уметност и осећају потребу за уметношћу). Због тога, у нашој секундарној анализи података из релевантних истраживања, покушаћемо идентификовати четири типа публике на основу концепције Кита Дигла (К. Diggle), који разликује четири групе у публици: *посетиоце (Attendees)* који имају позитиван став према уметности и тај свој став преводе у културну партиципацију; *заинтересоване (Intenders)* који имају позитиван став према уметности и воле да посећују културне догађаје, али из неког разлога то не чине; *незаинтересоване (The Indifferent)* који немају јасно одређен став према уметности, нити жељу да присуствују културним и уметничким представама и *непријатељски расположене (The Hostile)* који имају негативан став према уметности и немају намеру да посећују догађаје у области културе и уметности. Такође, у анализи ће се имати у виду и типологија укуса Херберта Ганса која садржи пет култура укуса и пет публика укуса које он назива *висока култура, виша-средња култура, нижа-средња култура, ниска култура и квазифолкорна ниска култура укуса*. Све културе укуса базиране су на *одређеним вредностима и естетским стандардима* и све примењују различите стандарде у својим изборима.

У овом поглављу биће представљени резултати анализа односа између културних пракси и стандардних социо- демографских варијабли најважнијих истраживања спроведених у Србији.⁷¹

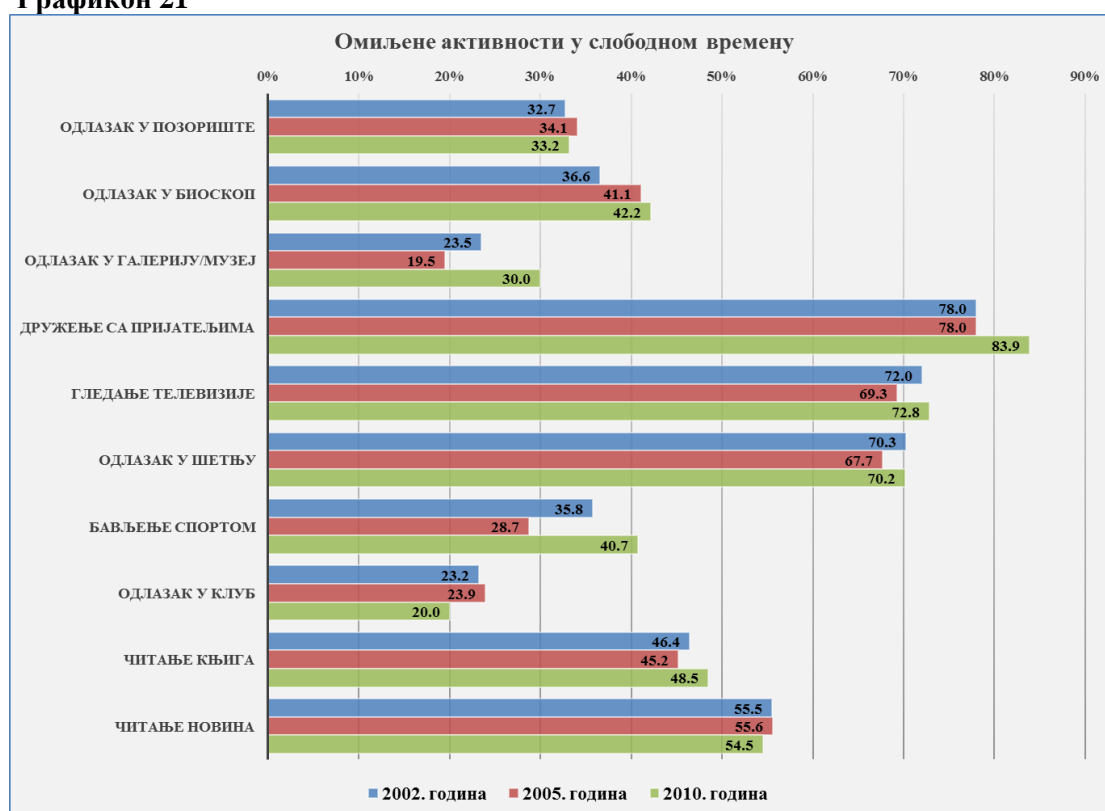
Културне потребе представљају део људске мотивационе структуре и представљају тежње које се задовољавају кроз симболичку комуникацију. Овај

⁷¹ У оквиру секундарне анализе биће упоредно представљени резултати истраживања културних пракси грађана Србије: *Културне потребе, навике и укус грађана Србије* (Cvetičanin, 2002), *Културне потребе, навике и укус грађана Србије и Македоније* (Cvetičanin, 2007) и *Културне праксе грађана Србије* (Cvetičanin i Milankov, 2011). У истраживању *Културне потребе, навике и укус грађана Србије* анкетирање је обављено у четири града (Београд, Ниш, Пирот и Бабушница), на стратификованом непропорционалном узорку величине 1.400 испитаника, употребом стандардизованог упитника. Истраживање *Културне потребе, навике и укус грађана Србије и Македоније* је рађено стратификованим четворостепеним случајним узорком величине 1.500 испитаника (Србија), употребом стандардизованог упитника. Такође, у истраживању *Културне праксе грађана Србије* употребљен је стратификовани четворостепени случајни узорак величине 1.600 испитаника, уз коришћење стандардизованог упитника.

аспект културне партиципације операционализован је кроз питање које је од испитаника захтевало да наведу како воле да проводе своје слободно време. Важно је још једном подсетити да се у случају онога што се одређује као *културне потребе* (културна интересовања) није утврђивало шта испитаници фактички раде у слободном времену, већ *шта воле да раде у слободном времену*, тј. према којим активностима имају склоности иако се њима из неког разлога можда не баве или се нису дуже време бавили.

У графикану 21 приказана је структура омиљених активности у слободном времену грађана Србије, из кога се може видети да су четири најпопуларније активности у слободном времену међу грађанима Србије дружење са пријатељима, гледање телевизије, шетање и читање новина. Од активности из области културе у ужем смислу (осим гледања телевизије и читања новина) релативно високо се још котирају читање књига, одлазак у биоскоп, и одлазак у позориште, док се на самом дну листе налази одлазак у галерије/музеје.

Графикон 21

Извори: Svetićanin, 2002, 2007; база података истраживања Културне праксе грађана Србије, 2010. Завод за проучавање културног развика.

Једине значајније и трајније разлике код омиљених активности у слободном времену уочене су код образовних и професионалних група, посебно код оних активности које можемо сврстати у културну партиципацију у ужем смислу. Показало се да испитаници са нижим образовањем имају негативан став према већини традиционалних симболичких форми уметности (позориште, музеји, књиге), па чак и према активностима из домена популарне културе (биоскоп, слушање рок и џез музике). С друге стране испитанике са високим образовањем карактерише позитиван став према културним активностима и из домена елитне културе али и из домена популарне културе, а негативан став једино према слушању народне музике. Омиљене активности испитаника са средњом школом су одласци на спортске догађаје, бављење спортом са пријатељима и одласци у дискотеке/клубове и кафиће. Скоро идентична ситуација је и код професионалних група. Испитаници из класа пољопривредника и радника испољавају релативно негативан став према свим активностима које спадају у домен културне партиципације (изузев народне музике), док испитаници из класа стручњака, руководиоца и власника испољавају позитиван однос према елитним и популарним културним активностима у ужем смислу, док негативан став испољавају према слушању народне музике (Cvetičanin, 2007).

Међутим, када се димензије унутар круга омиљених активности које је издвојила факторска анализа третирају као зависне варијабле, а затим се доведу у везу са стандардним социо-демографским варијаблама: полом, годиштем, образовањем и занимањем, истраживачи су добили значајно другачије резултате. Анализе су показале да постоји веза између припадности женском полу и склоности ка културној партиципацији у ширем смислу, док се са друге стране уочава повезаност спортског фактора и припадности мушком полу. Старост испитаника се у скоро свим испитивања културне партиципације показује као варијабла са релативно значајним утицајем, док варијабла *образовање* показује најснажнију везу са уметничким фактором и културном партиципацијом уопште. Више образовање испитаника знатно више везује омиљене активности за уживање у уметности и бављење уметношћу (Cvetičanin, 2011: 149).⁷²

---

⁷² Треба подсетити да је факторска анализа „објаснила“ само 43% варијансе, те да је више од половине варијансе остало изван издвојених фактора у истраживању (Cvetičanin, 2007).

Потврду ових резултата и ових повезаности налазимо и у *истраживању позоришне публике у Србији* (Mrđa, 2010b, 2010a), али и у новијем истраживању *публике београдских јесењих манифестација и фестивала* (Јокић, Mrђа, 2014).

Расположиву количину слободног времена публика драмских представа професионалних позоришта у Србији најчешће користи комбинујући посете некој од институција културе (21.2 %), посете пријатељима (15.8 %) и за читање књига, писање, сликање и сл. (13.9 %). затим гледање ТВ, слушање музике (12.2 %) и у кругу породице (9.1 %). Такође, треба напоменути да је бављење спортом, рекреација као облик активног начина коришћења слободног времена заступљено са 8.4 %. Веома је значајан податак да је само 2.4 % публике навело да нема довољно слободног времена, што на изврстан начин показује да особе са вишим нивоима образовања имају развијенију структуру потреба са профилисанијим интересовањима у домену задовољавања потреба из области културе и да *одвајају довољно слободног времена за ове активности*. Такође, статистичка анализа је показала да су посете некој од институција културе код 50.8 % публике један од три начина како користе своје слободно време (Табела 13) а варијабла “дружење са пријатељима” се налази код 37.8 % публике, док се читање књига, писање и сл. налази код трећине публике као један од три најчешћа начина коришћења слободног времена. Међутим, морамо нагласити и да се начин коришћења слободног времена гледањем ТВ, слушањем музике и читањем новина, као једне од варијабли пасивног начина коришћења слободног времена, налази код 29.3 % публике, али најчешће у комбинацији са два активна начина. Слична ситуација је и са начином коришћења слободног времена у кругу породице и бављењем спортом, рекреацијом (налазе се код око 20.0 % публике).

Табела 13

Начин коришћења слободног времена (драмска позоришна публика)	Процент	Процент случајева
Спавам, досађујем се	1.3%	3.2%
У кругу породице	9.1%	21.7%
Гледам ТВ, слушам музику, читам новине	12.2%	29.3%
Претражујем Интернет, играм игрице на рачунару	6.4%	15.2%
Читам књиге, пишем, сликам, свирам...	13.9%	33.3%
Дружим се са пријатељима, посећујем рођаке	15.8%	37.8%
Одлазим у биоскоп, позориште, галерије, музеје, концерте..	21.2%	50.8%
Одлазим на спортске догађаје, утакмице	2.1%	5.1%
Излазим у кафић, клубове	5.8%	13.9%
Одлазим у спортске кладионице, касина, играонице	0.6%	1.5%
Бавим се спортом, рекреација, шетња	8.4%	20.2%
Немам слободног времена	2.4%	5.6%
Остало	0.7%	1.7%

Извор: Mrđa, 2010b: 22, tabela 4.

Код најзаступљенијег начина коришћења слободног времена полна структура одговарала је полној структури коришћеног узорка, али се код друга два начина – „посете пријатељима” и “читање књига, писање, сликање” појављује већи број жена (однос 74.3% ÷ 25.7% и 71.4% ÷ 28.6%). У осталим варијаблама коришћења слободног времена нису уочене значајније разлике у односу на пол. Код старосне структуре није било статистички значајних разлика међу старосним групама, с тим што се, као што је и очекивано, повећањем година старости повећава број публике која користи слободно време у кругу породице, док се смањењем година старости уочава тренд повећања коришћења слободног времена кроз гледање ТВ, слушање музике и претраживања Интернета, али ови трендови имају релативно слабу корелациону везу да би смо могли да се упустимо у прогнозирање линије тренда. Уколико начине коришћења слободног времена класификујемо на основу критеријума активизма (активни ÷ пасивни) и дистрибуирамо одговоре у односу на образовну структуру публике, долазимо до закључка да публика са вишим нивоима образовања има активније коришћење слободног времена, док се са смањењем нивоа образовања повећавају пасивнији начини коришћења слободног времена. Међутим, уколико у ову корелацију уведемо и трећу, независну, варијаблу - старост, показује се да је код млађе публике са вишим нивоима образовања ова повезаност много јача, док је код старије публике са вишим нивоима образовања ова повезаност слабија, јер се

учава повећавање пасивнијих начина коришћења слободног времена пропорционално смањивању активнијих начина коришћења слободног времена.

Што се главних социо демографских варијабли тиче, резултати истраживања позоришне публике потврдили су раније изнете налазе јер скоро две трећине драмске публике професионалних позоришта у Србији чине жене, док су мушкарци заступљени са нешто више од трећине. И поред вероватних и очекиваних одступања у случајном избору испитаника у правилном интервалу, како је било предвиђено, овако велика разлика није могла да буде узрокована недоследностима у избору испитаника, тако да са великим степеном поузданости можемо рећи да је реализовани узорак репрезентативан део укупне популације драмске позоришне публике, што се јасно може видети из табеле 14.

Табела 14

Позориште	Место	Пол	
		Мушки	Женски
Атеље 212	Београд	26.9	73.1
Београдско драмско позориште	Београд	33.6	66.4
БИТЕФ театар	Београд	30.0	70.0
Југословенско драмско позориште	Београд	30.5	69.5
Опера и театар "Madlenianum"	Београд	18.5	81.5
Краљевачко позориште	Краљево	53.6	46.4
Крушевачко позориште	Крушевац	32.8	67.2
Народно позориште "Бора Станковић"	Врање	48.1	51.9
Шабачко позориште	Шабац	41.8	58.2
Народно позориште "Nepszinhaz"	Суботица	36.4	63.6
Народно позориште "Стерија"	Вршац	70.6	29.4
Народно позориште "Тоша Јовановић"	Зрењанин	30.0	70.0
Народно позориште Београд	Београд	43.8	56.2
Народно позориште Кикинда	Кикинда	33.3	66.7
Народно позориште Лесковац	Лесковац	34.3	65.7
Народно позориште Ниш	Ниш	31.4	68.6
Народно позориште Пирот	Пирот	52.9	47.1
Народно позориште Сомбор	Сомбор	42.9	57.1
Народно позориште Ужице	Ужице	41.2	58.8
Позориште Славија	Београд	47.8	52.2
Позориште "Ujvideki Szinhaz"	Нови Сад	46.5	53.5
Позориште младих	Нови Сад	25.7	74.3
Позориште на Теразијама	Београд	26.0	74.0
Позориште "Зоран Радмиловић"	Зајечар	47.2	52.8
Српско народно позориште	Нови Сад	17.2	82.8
Позориште "Бошко Буха"	Београд	28.1	71.9
Звездара театар	Београд	30.8	69.2
Укупно		35.6	64.4

Извор: Mrđa, 2010b: 15, tabela 2.

Као што се и очекивало, старосна структура је нешто хетерогенија. Највише публике је између 19 и 30 година старости (38.2 %), а најмање преко 65 година старости (4.4 %). С обзиром на то да публике узраста између 31 и 45 година има значајних 27.1 %, скоро две трећине (65.3 %) публике драмских представа има између 19 и 45 година (Графикон 22).

Графикон 22

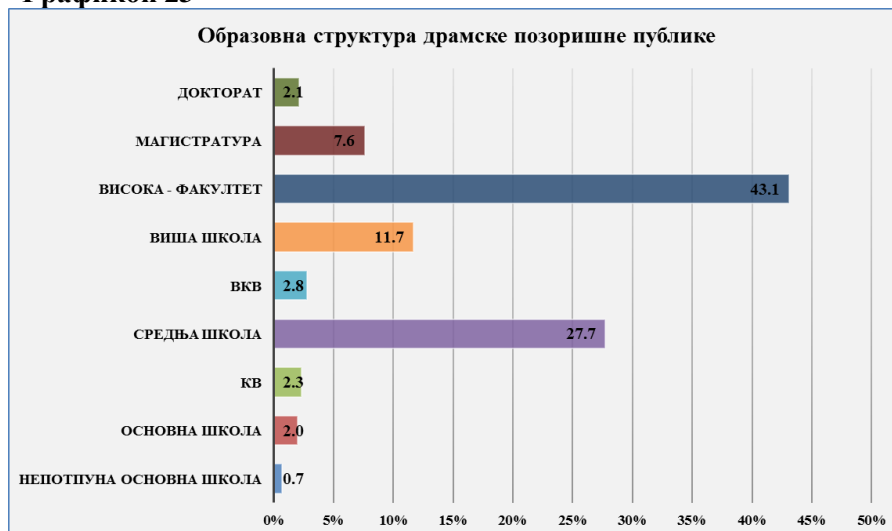
Извор: Mrđa, 2010b: 16.

У већини старосних група у односу на пол није било значајних разлика у односу на укупну полну структуру (скоро двотрећинска доминација жена), осим у групи публике преко 65 година где имамо однос 56.1 % жена и 43.9 % мушкараца. Пошто се у овој групи углавном ради о пензионерима можемо претпоставити је да је оваква уравнотеженија полна структура у оквиру ове групе последица тога што, у релативно великом броју, случајева пензионери долазе у позориште у пару. Емпиријску потврду ове тезе налазимо код Народног позоришта Пирот и Краљевачког позоришта код којих је полна структура најуравнотеженија а имају сразмерно старију структуру публике од просека на нивоу Србије. Поред Народног позоришта Пирот које има 61.8 % публике преко 46 година, у групу која има више од половине публике преко 46 година улазе и Народно позориште Ужице (58.8 %) и Српско народно позориште Нови Сад (51.7 %). Дакле, посматрано по позориштима, резултати показују релативно високу корелацију између старости публике и равнотеже полне структуре, у смеру да што је публика старија то је уравнотеженија полна структура. Такође, што се више повећава

процент млађе публике то је полна структура неуравнотеженија у смеру ка повећању процента публике женског пола.

Што се образовне структуре тиче (Графикон 23), највећи број публике има високу стручну спрему (43.1 %), док са средњом школом има 27.7 % и вишом 11.7 %. Публике са магистратуром има 7.6 %. Остали нивои образовања појединачно су заступљени са мање од три процента. Нису уочене значајне разлике у односу на пол публике, док се у односу на позориште уочава да београдска позоришта имају нешто више публике са високом стручном спремом, магистара и доктора наука у односу на позоришта у осталом делу Србије где је нешто повећан удео публике са средњом школом.

Графикон 23

Извор: Mrđa, 2010b: 18.

Степен стручне спреме у односу на године старости публике, показује да је стратум публике са високом стручном спремом најзаступљенији у свим старосним групама осим, наравно, у групи до 18 година. Највећи број магистара налазимо у старосној групи 31 до 45 година, док је највећи број доктора наука у најстаријој групи преко 65 година. Дакле, нема значајних разлика у односу на године старости и оваква дистрибуција се у потпуности поклапа са очекиваним фреквенцијама у односу на реалне могућности достизања одређеној степена образовања у односу на године старости. Дистрибуција публике по стручној спреми у потпуности је потврдила почетну хипотезу овог истраживања да највећи број драмске публике професионалних позоришта у Србији има високу стручну

спрему и да ће се тренд повећања броја публике са високом стручном спремом континуирано наставити, пропорционално са смањењем публике са средњом школом. Разлог оваквом тренду првенствено треба тражити у чињеници *да особе са вишим нивоима образовања имају развијенију структуру потреба са профилисанијим интересовањима у домену задовољавања културно – уметничких потреба.*

Што се занимања публике тиче, највише је стручњака и студената,⁷³ уз статистички значајан број службеника (12.1 %) већином са средњом и вишом школом. Занимљиво је да пензионера има 9.1 %, а незапослених 7.2 %, док чак 8.4 % није дало одговор.

Наведени резултати истраживања области омиљених активности у слободном времену, као операционализација за истраживање културних потреба, дају нам довољно емпиријског материјала за њихов детаљнији опис. На почетку, можемо констатовати да су *најомиљеније активности грађана Србије у слободно време везане за приватну сферу живота, са најважнијом карактеристиком да за њих није потребно издвојити материјална средства. Активности културне партиципације у слободном времену нису омиљене, а за неке о њих (посете музејима, слушање класичне музике, бављење неком уметношћу) би се могло рећи да су изразито непопуларне. Нису забележене значајне разлике на нивоу преференција омиљених начина провођења слободног времена у односу на место становања и регион у коме живе и раде. Највеће разлике се уочавају код активности из домена културне партиципације у односу на нивое образовања и занимања. У већини других земаља те разлике се манифестују кроз повезаност образованих стручњака/руководилаца/власника са „елитном“ културом и са друге стране, повезаности мање образованих пољопривредника/радника са „популарном“ културом, док се у Србији те разлике манифестују кроз однос глобално ÷ локално, при чему се под глобалним подразумевају активности одласка*

---

⁷³ Накнадном детаљнијом анализом варијабле о основном занимању публике уочено је да је статистички значајан број публике на питање о степену стручне спреме одговорио да има високу стручну спрему, док је на питање о занимању одговорио да је студент. С обзиром на то да је мало вероватно да су сви ови испитаници постдипломци без запослења а коришћени упитник није могао да региструје овакву разлику, подаци о основном занимању могу да се користе само на дескриптивном нивоу.

у позориште, биоскоп, музеје, слушање класичне, рок и џез музике, док се под локалним (фолклорним) подразумева, рецимо, слушање народне музике.

Уколико би покушали да претходно изнете резултате и закључке објединимо и прецизније представимо, могли би констатовати да су *активности из домена културне партиципације у доколици карактеристичније за образованије групе, из урбаних средина, женског пола, средњих/млађих година*. Посматрано по класној/слојној структури, ове активности су специфичније за класе стручњака, руководилаца/менаџера, власника/предузетника. С друге стране, може се констатовати да активности у тзв. јавном простору (изласци, спорт и сл.) и активности у кући (новине, ТВ и сл.) такође структуришу простор омиљених активности у слободном времену грађана Србије. Наравно, никако не треба занемарити чињеницу да су нам ове анализе показале шта би испитаници волели да раде у слободно време, а не чиме се они баве. Такође, треба напоменути да су и одговори испитаника у анкетним упитницима у свим поменутих истраживањима вероватно били „комбинација“ онога што воле и онога што стварно раде у доколици, па би у циљу реконструкције модела културне партиципације грађана Србије можда требало прво идентификовати културне навике па их онда довести у везу са културним потребама.

Идући у том смеру представићемо укратко резултате поменутих истраживања која се односе на културне навике. На самом почетку, потребно се позабавити феноменом културне продукције, барем из два важна разлога. Први, је што истраживања културне партиципације неретко немају овај део као предмет истраживања а, други, је што су досадашња истраживања недвосмислено показала да бављење уметничким стваралаштвом спада у убедљиво најнепопуларније начине за провођење слободног времена. Дакле, недостатак истраживања овог сегмента културне партиципације можда треба тражити и у чињеници да се мали број грађана бави уметничким стваралаштвом, док знатно већи број учествује у некој врсти културне потрошње. Наравно, овде морамо имати у виду и једну просту чињеницу првенствено везану за економски аспект истраживања, јер потенцијалне наручиоце оваквих истраживања више занима културна потрошња (како што више продати/пласирати) него културна производња. Управо због свега

овога биће занимљиво издвојити и секундарно анализирати податке из истраживања везане за културну продукцију.

Према подацима из 2005. године (Cvetičanin, 2007), само 21.5% испитаника се бави или се бавило уметношћу, док се 78.5% није бавило и не бави се уметничким стваралаштвом, док се 5 година касније проценти нису значајније променили (Cvetičanin i Milankov, 2011), (Графикон 24).

Графикон 24

Извори: Cvetičanin, 2007; база података истраживања Културне праксе грађана Србије (2010). Београд: Завод за проучавање културног развитака.

Код групе која се бавила неким видом уметничког стваралаштва (2005. година), скоро половина (48.8%), бави/ла се неком формом музичког стваралаштва (свирање, певање, плес и др.), док се 27% бави/ло неком од форми визуелних уметности. Остале уметничке форме су заступљене са испод 10%. (Графикон 25). Значајно је напоменути да није било значајнијих веза са главним социо-демографским варијаблама.

Графикон 25

Извор: Svetičanin, 2011: 161.

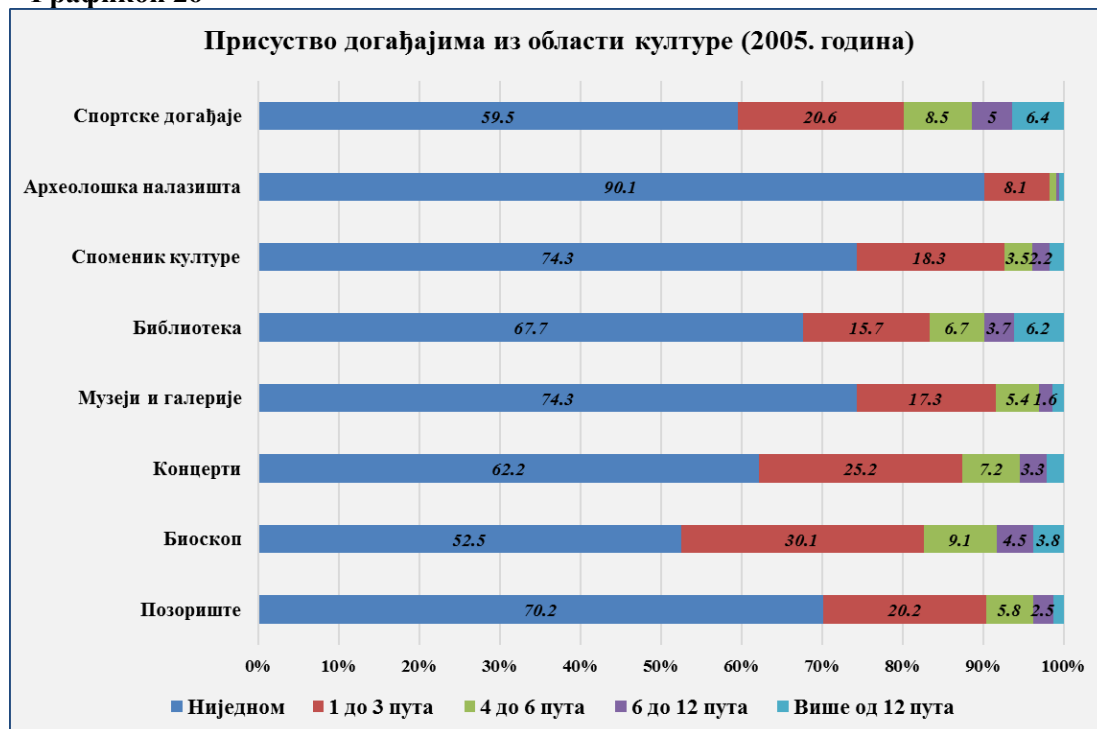
Следећа област значајна за представљање културних навика грађана Србије је област *јавне културне потрошње* тзв. “јавна културна рецепција”. Када се врше испитивања културне потрошње истраживање се обично фокусира на посете културним догађајима (позоришним представама, концертима, изложбама), па је овај аспект културне потрошње постао готово синоним за културну партиципацију у целини.

Резултати⁷⁴ из 2005 и 2010. године приказани у графиконима 26 и 27 показују да грађани у Србији нису чести посетиоци догађаја из области културе. Током 2005. године, просечно око 70% грађана Србије није ни једном током године дана пре анкетирања било у позоришту, музеју или неком археолошком локалитету, док око 60% није било ни на једном концерту, а нешто више од половине није ни једном било у биоскопу. На први поглед изгледа да се ради о одсуству из јавног културног живота, али индикативан податак је да у исто време скоро две трећине није било ни на спортским догађајима. Осим ове групе која практично не учествује у јавном културном животу, постоје и две групе које би се могле окарактерисати као повремена публика групу оних који се могу сматрати редовном публиком. Групу повремених посетилаца чини просечно између 20 и

⁷⁴ Питање у упитнику је од испитаника тражило да наведу колико су пута присуствовали културним догађајима у периоду од *12 месеци* пре анкетирања, са понуђеним интервалима: *ниједном; 1 до 3 пута; 4 – 6 пута; 6 до 12 пута и више од 12 пута*. Овај уобичајени интервал испитивања културне партиципације у јавној сфери је доста дугачак и некада не омогућава испитаницима да дају тачан извештај о властитој културној партиципацији. Због тога постоје предлози да се овај период скрати, те да се испитаници питају о посети културним догађајима месец или три месеца пре анкетирања.

30% испитаника, док се у групу редовних посетилаца може сврстати око 10% грађана. Међу њима, око 3% грађана партиципира у јавном културном животу бар једном месечно, односно више од 12 пута годишње.

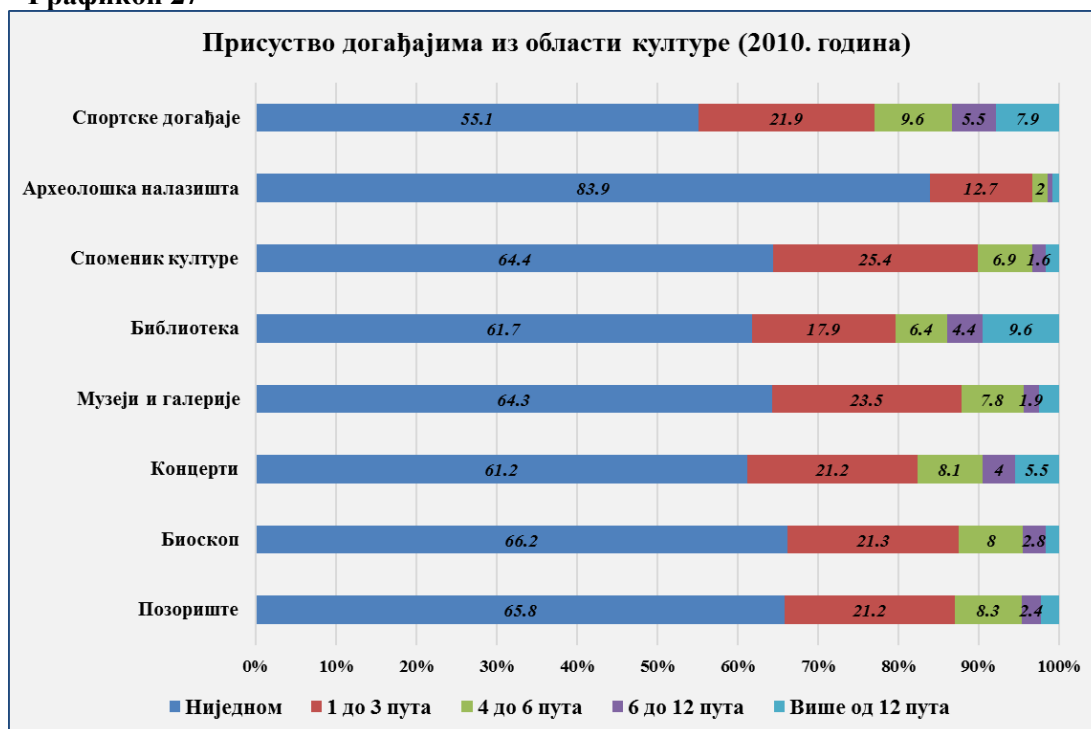
Графикон 26

Извор: Svetičanin, 2007: 102.

Подаци пет година касније (2010. година) показују нешто повољније трендове, али је културна партиципација у домену јавне културне рецепције још увек веома мала (Графикон 27).

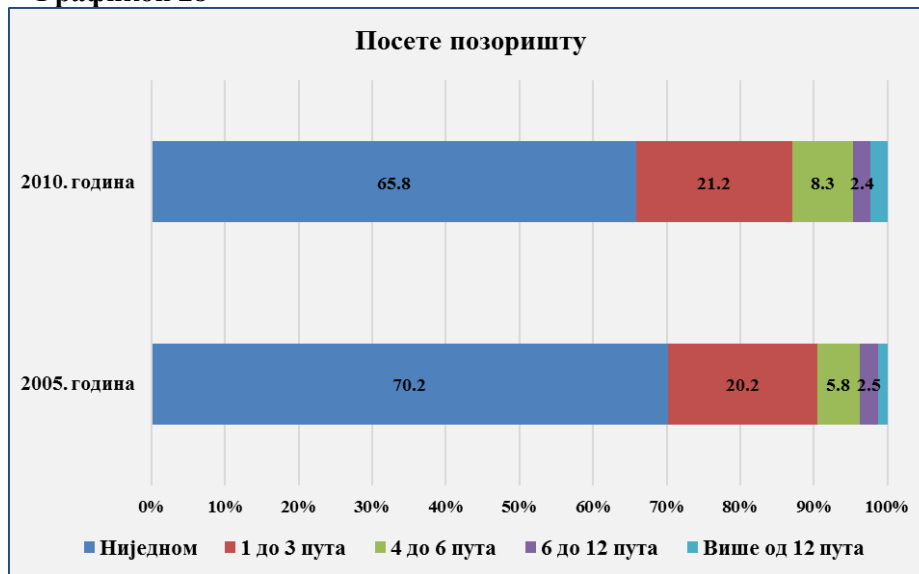
Графикон 27

Извор: база података истраживања Културне праксе грађана Србије. (2010). Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Такође, подаци јасно показују да велики део популације не учествује у овако креираном јавном културном животу, тј. да су за велики део грађана ови програми непривлачни (концепт), незанимљиви и на неки начин недоступни (финансијски или територијално), што за собом повлачи и закључак да је потребна озбиљна ревизија културне политике, али и системски организовани програми социо-културне анимације. Сликвит пример оваквог закључка налази се у подацима о посетама позоришту из 2005 и 2010. године (Графикон 28).

Графикон 28

Извори: Svetičanin, 2007; база података истраживања Културне праксе грађана Србије. (2010). Београд: Завод за проучавање културног развика.

Што се утицаја социо-демографских варијабли тиче, код утицаја образовања и припадности групама занимања налазимо извесне разлике у области јавне културне потрошње. Унутар групе чији је највиши степен образовања основна школа, има значајно више оних који 12 месеци пре анкетања нису ниједном били у библиотеци, биоскопу, концерту, изложби и позоришту. Међу високообразованима, на другој страни, група која одлази на концерте, биоскопске и позоришне представе већа је од групе оних који их не посећују, а у случају посета библиотеци и галеријама/музејима група оних који позајмљују књиге и одлазе на изложбе незнатно је мања од оних који то не чине. Сличне резултате имамо и код група у погледу занимања. Припадници групе пољопривредника и радника значајно мање посећују културне догађаје, док је у групама стручњака, руководиоца и власника процентуално већа група оних који партиципирају у јавном културном животу, барем 1 до 3 пута годишње. С друге стране, нешто значајнији утицај на неке од активности јавне културне потрошње има старост испитаника (генерацијски фактор) и радно место. То се посебно односи на посете биоскопу и концертима где је уочено да проценат грађана (испитаника) константно опада са порастом броја година, да би у најстаријој старосној групи проценат оних који посећују концерте и биоскопе био скоро занемарив.

Радно место испитаника се у истраживању из 2005. године појављује ка најзначајнија варијабла са највећим корелацијоним утицајем на јавну културну потрошњу, скоро у свим формама уметничког стваралаштва (Табела 15). Убедљиво највећи број публике која посећује културне догађаје долази из слојева стручњака, руководиоца/власника, службеника и, нешто мање, студената, док у јавном културном животу углавном не учествују пољопривредници, радници, мали привредници и издржавана лица (домаћице, пензионери и незапослени).

Табела 15

Одлазак у	Радно место	Посећују	Не посећују	Укупно
Позориште ($\lambda = 0.140$)	Пољопривредници	5.1%	94.9%	100%
	Радници	18.4%	81.6%	100%
	Службеници	46.2%	53.8%	100%
	Нижи руководиоци	32.9%	67.1%	100%
	Мали привредници	20.6%	79.4%	100%
	Стручњаци	68.8%	31.2%	100%
	Руководиоци/власници	68.4%	31.6%	100%
	Студенти	43.3%	56.7%	100%
	Издржавана лица	22.4%	77.6%	100%
Музеји/Галерије ($\lambda = 0.141$)	Пољопривредници	2.6%	97.4%	100%
	Радници	15.6%	84.4%	100%
	Службеници	30.1%	69.9%	100%
	Нижи руководиоци	31.7%	68.3%	100%
	Мали привредници	14.1%	85.9%	100%
	Стручњаци	66.7%	33.3%	100%
	Руководиоци/власници	57.9%	42.1%	100%
	Студенти	33.3%	66.7%	100%
	Издржавана лица	16.5%	83.5%	100%

Извор: Cvetičanin, 2007: 106.

Ови трендови су јасно видљиви из табеле 15., где редовнији посетиоци позоришта у Србији обављају послове стручњака и руководиоца/власника, а значајан проценат их има и међу службеницима, те студентима. С друге стране, у позориште врло ретко иду пољопривредници (94,9% уопште не посећује позориште), радници (81,6% уопште не посећује позориште) и мали привредници (79,4% уопште не посећује позориште). Слично и у случају посета галеријама/музејима. Највише посетилаца изложби долази из редова стручњака, руководиоца и власника, док се службеницима, ученицима и студентима овде прикључују још и нижи руководиоци. Велика већина пољопривредника (97,4%), малих привредника (85,9%), радника (84,4%) и домаћица, пензионера и незапослених (83,5%) уопште не посећује музеје и изложбе. Треба нагласити да у

истраживањима није потврђена претпоставка о значајном утицају финансијских могућности испитаника на јавну културну потрошњу. Наравно, финансијска ситуација домаћинства и појединца у њему мора имати одређен утицај, али су досадашња истраживања културне партиципације показала да он није значајан у већини друштвених група. Релативан значај ова варијабла може да има код најсиромашнијих слојева друштвене структуре, али су истраживања показала да већи утицај имају ниво образовања и развијеност културних потреба.

Наравно, није лако објаснити ову повезаност радног места и јавне културне потрошње, али се свакако један од могућих фактора може тражити у претпоставци да актуелни послови које испитаници обављају (под претпоставком да су у складу са њиховим образовањем) обједињавају димензије припадности професионалним, образовним и платним групама.

Досадашњи преглед најважнијих резултата истраживања био је базиран на истраживањима целе популације (национални узорак). У наредном делу представићемо најважније резултате истраживања базираних на узорку грађана који културно партиципирају, тј. резултате истраживања тзв. *посебних публика и њихов однос према јавној културној потрошњи*. Истраживање је обухватило публику свих професионалних позоришта у Србији (Mrđa, 2010b).

С обзиром на то да је један од најважнијих циљева истраживања био да се испита учесталост посета представама професионалних позоришта, публици је понуђена петостепена скала са класичном поделом на два нивоа веће учесталости (врло често и често), два нивоа мање учесталости (ретко и врло ретко) и неутрални ниво (повремено). Међутим, како је процена учесталости индивидуално условљена одлучено је да се уз сваки ниво прецизира на какву учесталост се односи, а све с циљем што прецизније класификације публике и избегавања грешака приликом самопроцене. Највиши ниво учесталости подразумевао је посете позоришту једном или више пута *недељно*, што се у идеално-типском смислу може сматрати *редовном драмском публиком*. Честе посете позоришту одређене су учесталošћу једном до два пута *месечно*, што би могла бити *потенцијално редовна публика*. Неутрални ниво је одређен учесталošћу једном до два пута *тримесечно*, што је класична *повремена публика*

за коју се претпостављало да је најбројнија. Нижи нивои учесталости одређени су као ретке посете позоришту од два до три пута годишње и врло ретке посете једном годишње, што се може сматрати *ретким* и *случајним посетиоцима позоришта*.

Графикон 29

Извор: Mrđa, 2010b.

Највећи број публике професионалних позоришта су повремени посетиоци позоришта (37.0 %) у просечном интервалу од једном до два пута тромесечно. Ова група спада у класичну повремену публику за коју смо и претпостављали да је најбројнија. Међутим, 30.2 % публике одлази у позориште једном до два пута месечно и ова група представља потенцијалну редовну публику, тј. из ове групе треба очекивати будуће редовне посетиоце позоришта. Ако томе додамо и 15.3 % редовне драмске публике која у позориште долази једном или више пута недељно, добијамо да се 45.5 % публике налази у горњем делу скале са већом учесталости посета позоришту. С обзиром на тренутну ситуацију у друштву коју карактерише вредносна дезоријентација у свим друштвеним сферама, па и у области културе, постојање овакве, релативно велике, групе потенцијално редовне позоришне публике значи да професионална позоришта у Србији имају простора да унапређењем свога рада и комуникације са публиком обезбеде бољу посећеност. С друге стране, имамо 13.4 % публике која у позориште долази само два до три пута годишње што спада у ретке посетиоце, и 4.1 % случајних посетилаца који у позориште “сврате” једном годишње.

Дистрибуција учесталости у односу на пол (Табела 16) показује да у већини група полна структура није одступала статистички значајно ($\pm 5\%$) од полне структуре примењеног узорка. Међутим, у групи која врло ретко одлази у позориште, коју смо одредили као случајне посетиоце, полна структура је потпуно другачија од полне структуре узорка јер имамо чак 62.2 % мушкараца и само 37.8 % жена. Дакле, мушкарци су бројнији случајни посетиоци позоришних представа што делимично објашњава податак да скоро две трећине драмске публике професионалних позоришта у Србији чине жене и да, за разлику од мушкараца, за њих одлазак у позориште представља важнији начин провођења слободног времена.

Табела 16. Учесталост посета позоришту према полу драмске публике (%)

Пол/Учесталост		Учесталост посета позоришту					Укупно
		Врло често	Често	Повремено	Ретко	Врло ретко	
Пол	Мушки	33.8	33.3	34.9	36.8	62.2	35.6
	Женски	66.2	66.7	65.1	63.2	37.8	64.4
Укупно		100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Pearson $\chi^2 = 32.966$; $\alpha = 0.05$; $C = 0.116$; Pearson's $R = -0.073$ ⁷⁵

Дистрибуција учесталости посета у односу на старост публике није показала значајније разлике ($\chi^2 = 47.160$; $\alpha = 0.05$; $C = 0.139$; Pearson's $R = -0.043$). У свим групама учесталости публика од 19 до 45 година чини око 60 % састава. Ако погледамо само старосну структуру *редовне драмске публике* (Графикон 30), видећемо да доминира публика од 19 до 30 година. Ако то упоредимо са полном структуром видимо да 44.1 % редовне драмске публике чини две трећине жена и једна трећина мушкараца између 19 и 30 година, већином са високим образовањем.

⁷⁵ У оквиру статистичке анализе (методе статистичког закључивања), а у складу са нивоом научног сазнања предвиђеног у истраживању, коришћен је χ^2 тест (Pearson Chi-Square Test) облика распореда и χ^2 тест независности модалитета (ниво значајности $\alpha = 0.05$). Тестирањем хипотезе о независности модалитета обележја датих табелом контингенције доноси се само одлука о прихватању или одбацивању хипотезе о њиховој независности, али тиме не добијамо информацију о јачини везе (међузависности), ако постоји. Због тога смо користили и коефицијент контингенције (Contingency Coefficient), C . За утврђивање постојања повезаности две варијабле користили смо линеарну корелацију Pearson's R (Pearson Correlation).

Графикон 30

Извор: Mrđa, 2010b.

У односу на степен стручне спреме једина статистички значајна разлика је уочена код случајних посетилаца где налазимо више публике са средњом школом у односу на публику са високим образовањем. Код осталих нивоа учесталости највећи број публике је са високим образовањем без значајнијих варијација у односу на образовну структуру узорка.

Као што се могло и очекивати, постоји позитивна корелација између учесталости посета позоришту и начина коришћења слободног времена. Што је учесталост посета позоришту већа, повећавају се и активни начини коришћења слободног времена.

У склопу испитивања учесталости посета позоришту, један од циљева истраживања био је и покушај утврђивања фактора који највише утичу на учесталост одласка или не одласка у позориште, уз покушај изоловања доминантних фактора или система фактора. Публици, која је класификована по учесталости линијом *често-ретко*, понуђена су одвојена питања која су садржавала између 9 и 11 разлога распоређених без икаквог хијерархијског груписања. Од публике је тражено да наведе највише три разлога због којих често или ретко посећује позориште без икаквог рангирања. Процентуалне структуре мултиплих одговора дате су у табелама 17 и 18.

Табела 17

Разлози за честе и повремене посете позоришту (драмска публика)	Процент	Процент случајева
Задовољавање културно-уметничке потребе	19.6%	42.9%
Квалитетан репертоар	14.7%	32.1%
Квалитетан ансамбл (глумци)	10.1%	22.0%
Професионално интересовање	4.9%	10.7%
Задовољство ентеријером	1.4%	3.1%
Удаљеност од места становања	0.5%	1.0%
Излазак (забава)	10.2%	22.4%
Едукација	7.4%	16.2%
Популарност позоришта	1.0%	2.2%
Волим да гледам позоришне представе	28.9%	63.2%
Да правим друштво другима (стицајем околности)	0.9%	1.9%
Остало	0.5%	1.0%

Извор: Mrđa, 2010b.

Публика која често или повремено посећује позориште као најважније разлоге наводи да *воле да гледају позоришне представе*, затим *задовољавање културно-уметничке потребе* и *квалитетан репертоар*. Занимљиво је да се код чак 63.2 % публике међу три најважнија разлога налази разлог *волим да гледам позоришне представе*, док се разлог *задовољавање културно-уметничке потребе* налази код 42.9 % публике. *Квалитетан репертоар*, разлог за који смо очекивали да се котира веома високо, налази се код “само” 32.1 % публике међу три најважнија. Код полне структуре нема значајних разлика у односу на полну структуру узорка, осим код разлога *задовољавање културно-уметничке потребе* где је однос у корист жена нешто значајнији (70.4 % ÷ 29.6 %), што нам потврђује да су жене заинтересованије за позориште као институцију у којој могу задовољити своје потребе из области културе.

Оваква доминација фактора *волим да гледам позоришне представе* може се делимично објаснити тиме да позоришна публика постаје све хетерогенија у смислу социјалног порекла, нивоа образовања и занимања, те се један део публике везује за тзв. *забављачку функцију позоришта*, а други део за *позориште као израз културе која у себи садржи многе вредности помоћу којих се могу проширити сопствене могућности избора и обогатити личност и живот*. Припадници овог дела публике су они чији културни хабитус омогућава дубље разумевање симболичке структуре позоришне уметности. Наравно, не треба занемарити ни тзв. *ситуациони фактор* који је повезан са социо-економском

ситуацијом у Србији, коју карактеришу процеси који у својој основи имају веома јак утицај *разореног система вредности*, па је могуће да се доминација фактора *волим да гледам позоришне представе* може повезати са жељом публике да се бар на тренутак изолује од суморне свакодневнице.

С друге стране, публика која ретко посећује позориште, као најважније разлоге наводи *недостатак слободног времена, породичне и животне услове и недостатак интересовања*. Недостатак слободног времена налази се код скоро половине публике која ретко посећује позориште (44.9 %) међу прва три разлога. Међутим, за разлику од недостатка слободног времена и породичних и животних услова где је полна структура у складу са полном структуром узорка, код недостатка интересовања доминирају мушкарци (60.7 % ÷ 39.3 %) и због значајне разлике можемо закључити да је незаинтересованост за позориште више изражена код мушке публике. Породични и животни услови као разлози за ретко посећивање позоришта су нешто израженији код старије публике.

Табела 18

Разлози за ретке посете позоришту (драмска публика)	Процент	Процент случајева
Породични и животни услови	13.6%	20.5%
Недостатак слободног времена	29.7%	44.9%
Недостатак интересовања	13.3%	20.0%
Неодговарајући репертоар	5.5%	8.4%
Материјални разлог	12.8%	19.3%
Високе цене карата	12.5%	18.9%
Удаљеност од места становања	7.0%	10.5%
Време почетка представа	2.5%	3.8%
Неодговарајући ентеријер	0.8%	1.2%
Остало	2.4%	3.6%

Извор: Mrđa, 2010b.

Такође, статистички значајан проценат публике која ретко посећује позориште наводи материјални разлог (недостатак новца) и високе цене карата као препреку за чешће посете позоришту. Овде треба нагласити да смо раздвојили материјални разлог и високе цене карата, иако се високе цене карата могу подвести под материјални разлог. Циљ овог раздвајања био је покушај одвајања материјалног разлога уопште (стандард, кућни и лични буџет) од реалне процене цене карата за позоришне представе уопште као разлога за одлазак или не одлазак у позориште.

Ако погледамо целу структуру разлога за ретке посете позоришту видећемо да су сви значајни разлози *везани за социо-економску и вредносну сферу човековог живота*, док су разлози везани директно за позориште (репертоар, ентеријер, време почетка представа) скоро занемарљиви. Дакле, резултати истраживања показали су да *најважнији разлози за ретке посете позоришту нису директно везани за рад позоришта и његове карактеристике, него за друштвено економске услове у којима публика егзистира и доминантне вредносне орјентације у друштву*.

Такође, генерално сличне резултате и трендове добили смо и у истраживању посетилаца београдских јесењих манифестација и фестивала.⁷⁶

Социо-демографске варијабле показују да су на свим манифестацијама заступљеније су жене ($\chi^2 = 9.637$ (4, 2910), $p=.047$), што није неуобичајено у истраживањима о културној партиципацији. Старосна структура показује да су на свим фестивалима слабије заступљене категорије старијих посетилаца, док су најзаступљеније категорије до 35 година. Фестивали се у том погледу значајно разликују (χ^2 (16, 2830) = 197.301, $p = .000$) – док је БИТЕФ-у, БЕМУС-у и ФАФ-у оквирно сваки други посетилац старости до 35 година, овај проценат је значајно виши на Октобарском салону (72%) и Сајму књига (73.6%). Као и што смо очекивали, највише је високо образованих (χ^2 (24, 2914) = 287.991, $p = .000$), уз напомену да је питање било о последњој завршеној школи, па се међу “средње образованима” налазе и студенти (Табела 19).

Табела 19. Расподела посетилаца манифестација према степену образовања

Назив манифестације	Степен образовања							Укупно
	Основна	Средња	Виша	Висока	Мастер	Магистар	Доктор наука	
БИТЕФ	.0%	14.5%	7.3%	44.5%	19.0%	8.7%	6.0%	100.0%
БЕМУС	3.5%	17.5%	6.4%	40.1%	19.0%	9.2%	4.3%	100.0%
Октобарски салон	.7%	26.2%	5.6%	36.5%	21.5%	6.8%	2.9%	100.0%
Сајам књига	8.4%	37.4%	6.0%	37.7%	7.9%	1.5%	1.2%	100.0%
Фестивал ауторског филма	1.2%	19.5%	8.4%	43.7%	16.6%	7.4%	3.3%	100.0%
Укупно	2.8%	23.2%	6.7%	40.4%	16.7%	6.7%	3.5%	100.0%

Извор: Јокић и Мрђа, 2014: 18, Табела 4.

⁷⁶ Истраживање је реализовано у периоду септембар–новембар 2013. године, обухваћено је укупно 2.916 посетилаца пет београдских јесењих фестивала из различитих области културе и уметности: Београдски интернационални театарски фестивал (БИТЕФ), Београдске музичке свечаности (БЕМУС), Октобарски салон, Београдски сајам књига, Фестивал ауторског филма (ФАФ).

У погледу радног статуса, највећи је проценат запослених, а затим следе студенти, незапослени, па пензионери. Фестивали се значајно разликују по уделу ових категорија посетилаца ($\chi^2 (16, 2912) = 236.881, p = .000$) – студенти чине нешто више од 1/3 посетилаца Октобарског салона и Сајма књига, док је њихов удео око 20% или нешто нижи на преостала три фестивала.

Што се културних навика посетиоца ових фестивала тиче, најчешће посећују биоскопе (посебно посетиоци ФАФ-а), али такође и музеје (посебно посетиоци Октобарског салона), драмско позориште (посебно посетиоци БИТЕФ-а) и библиотеке (посебно посетиоци Сајма књига). Посетиоци БЕМУС-а, у поређењу са посетиоцима осталих манифестација, очекивано, издвајају се по чешћем посећивању концерата класичне музике током године. На свим манифестацијама, заступљен је релативно мали проценат оних који посећују *концерте народне музике* осим на Сајму књига где је тај проценат око 10%.

И у овом истраживању, културне потребе су операционализоване кроз питање у коме се од испитаника тражило да наведу како воле да проводе слободно време. Укупно је понуђено 18 ставки на скали од 1 (изразито не волим) до 5 (изразито волим). Факторском анализом издвојено је 6 главних компоненти: *спорт и клађење* (17.40% варијансе), *посете установама културне* (12.87% варијансе), *бављење уметношћу и хобијем* (8.43% варијансе), *посећивање клубова/ресторана/кафана* (6.76% варијансе), *конзумирање медијских садржаја* (ТВ и штампа; 6.28% варијансе), *боравак и природи и дружење* (6.06% варијансе).

Међу посетиоцима свих манифестација, најомиљеније активности у слободно време су: посећивање културних установа (позориште, биоскоп, галерије и музеји), слушање музике и читање књига, као и дружење с пријатељима и боравак у природи. Најмање префериране активности, где су аритметичке средине оцена испод просека скале: одлазак у кладионицу, лов/риболов и посећивање спортских догађаја. Конзумирање медијских садржаја и социјалне активности попут посећивања клубова/кафића/ресторана, преферирају се нешто изнад просека (Табела 20).

Табела 20. Оцене преференција активности у слободно време (аритметичке средине)

Активности у слободно време	БИТЕФ	БЕМУС	Октобарски салон	Сајам књига	ФАФ
Одлазак у позориште	4.48	4.26	4.24	4.06	4.33
Одлазак у биоскоп	4.28	4.16	4.21	4.11	4.50
Одлазак у галерију или музеј	4.13	4.09	4.33	3.80	4.18
Слушање музике	4.44	4.53	4.58	4.44	4.54
Издазак у дискотеку/клуб/плесну дворану	3.25	3.34	3.41	3.41	3.43
Издазак у кафић/кафану/ресторан	3.77	3.71	3.80	3.82	3.84
Боравак у природи/шетња	4.24	4.32	4.32	4.40	4.45
Лов/риболов	1.97	1.97	1.96	2.28	1.99
Одлазак на неки спортски догађај	2.52	2.75	2.68	3.07	2.71
Бављење спортом	3.40	3.48	3.55	3.64	3.59
Одлазак у кладионицу	1.60	1.64	1.57	1.72	1.53
Дружење с пријатељима у кућном амбијенту	4.22	4.22	4.25	4.29	4.19
Претраживање интернета (сурфовање)	3.79	3.79	3.96	3.89	3.85
Гледање ТВ-а	3.01	3.17	3.04	3.13	3.02
Читање новина и магазина	3.66	3.60	3.54	3.69	3.56
Читање књига	4.48	4.37	4.38	4.50	4.53
Бављење неком уметничком активношћу	3.79	3.87	4.04	3.66	3.73
Бављење хобијем	3.80	3.87	4.09	3.96	3.90

Извор: Јокић и Мрђа, 2014: 32, Табела 21.

Најважније активности у приватној сфери културне потрошње су читање књига и поседовање кућних библиотека, слушање музике и поседовање музичке колекције. Резултати истраживања показују да су код посетилаца београдских манифестација и фестивала читалачке навике знатно развијеније од просека, док је слушање музике на високом нивоу као и код опште популације. С друге стране, при избору омиљених музичких жанрова очекује се да преференције буду јасније структурисане око димензија образовања и занимања, али и старосне димензије (изворна и староградска музика насупротив савремене популарне музике) (уп. Svetičanin, 2011).

Дакле, анализом су утврђена четири типична обрасца/стила провођења слободног времена код публике београдских манифестација и фестивала: *спорт и дружење* (бављење спортом, боравак у природи и дружење), *уметност* (посете институцијама културе, бављење уметношћу и хобијем), *забава* (посећивање клубова/ресторана/кафана) и *медији* (конзумирање медијских садржаја). Посматрајући ове стилове провођења слободног времена у односу на активистичко усмерење (пасивно/активно), евидентно је да публика београдских манифестација и фестивала има изразито активан начин провођења слободног времена.

Вероватноћа који ће стил провођења слободног времена бити доминантан зависи од постојећих ресурса којима појединац или група располаже. Да ли ће слободно време бити само *дневна рутина*, јер садржаји који би га испунили не постоје или нису приступачни, да ли ће оно служити само за просто *обнављање радне снаге* (одмор) или ће бити коришћено за стварање *социјалних веза* уз самоизграђивање кроз *креативне садржаје*, у великој мери зависи од нивоа образовања, наслеђеног културног капитала, материјалног статуса, пола и места становања.

Посматрајући активности у слободном времену у односу на полне/родне, старосне, образовне групе и занимања, као и групе на основу места боравка, показало се да мању улогу на структурисање омиљених активности имају полне и старосне поделе, али и поделе по месту боравка, док значајнији утицај имају образовне и професионалне групе, што су показала и ранија истраживања из ове области (Cvetičanin, 2011; Cvetičanin, 2007).

У анализи актуелних понашања у области културне потрошње публике београдских манифестација и фестивала идентификовали смо три групе фактичких активности културне партиципације које смо одредили као: *елитна уметност - класика* (балет, концерт класичне музике, опера), *уметност – аудио/визуелно* (музеји, поп/рок концерти, биоскоп, цез) и *забава - спорт и народњаџи* (спортски догађај, кафана са живом свирком, концерт народне музике). Ова структура јасно показује да већина публике београдских манифестација и фестивала има позитиван став према култури и уметности и значајно развијеније културне потребе у односу на просечне. С друге стране, резултати показују да већина публике одређене манифестације по типу (позоришна, музичка, ликовна, књижевна и филмска) као најчешће активности културне партиципације бира одговарајућу симболичку форму уметности (на пример, публика БИТЕФ-а најчешће посећује драмске позоришне представе, публика БЕМУС-а концерте класичне музике, публика Октобарског салона музеје и галерије, публика ФАФ-а биоскопе).

Следећа област значајна за представљање културних навика грађана Србије је област приватне културне потрошње тзв. *приватна културна рецепција*.

Активности културне потрошње које се најчешће одвијају у кући, тј. у приватној сфери, без учешћа јавности, често се сматрају најбољим знацима културе индивидуе, за разлику од облика јавне културне потрошње која има и веома важну функцију социјалне презентације. Ово се посебно односи на читање књига и слушање музике.

Којим се побудама руководи човек који узима у руке предмет звани књига? Ма који смисао ми дали француској речи *lecture*, у сваком случају реч је о некој врсти комуникације. Дакле, читати значи комуницирати, али читање се ипак разликује од других врста комуникације. Комуницирање између оног који обавештава и оног који се обавештава је посредно. Читање није разговор, а није ни преписка у смислу писања писама. Чим човек изабере неку књигу он се одређује за одређену врсту поруке. Он унапред претпоставља какав ће бити садржај поруке и нада се да ће извући нешто из примењивања те поруке: забаву, информацију, духовно обогаћење, потврду сопствених идеја. На чему се могу заснивати претпоставке будућег читаоца да одабере одређену књигу? Име и углед писца књиге има велики значај, такође и наслов, илустрације, дебљина књиге, дужина поглавља али и врста штампарских слова - све су ово елементи због којих потенцијални читалац може да изабере или одбаци одређену поруку. Међутим, за стицање поруке до циља одговорни су и штампари, издавачи, библиотекари и продавци. Они представљају путеве комуникације који писца могу да удаље или приближе читаоцу тј. да свесно или несвесно спрече или успоставе комуникацију. Писац, онај који шаље обавештење, не познаје онога у чије ће руке dospети његова порука. „Комуникација је у књижевности пре свега ширење, и то једносмерно ширење. Од тренутка када је његова порука послата, тј. од тренутка када је његово дело објављено, писац не може више ни да му измени, нити исправи садржину, не може да контролише пут којим ће оно ићи, не може да одреди оне којима је послато, не може да провери да ли су га ови примили, нити може да руководи читањем и тумачењем свога дела“ (Escarpit, 1963). Међутим, и садржај комуникације се мења зависно од тога ко ту комуникацију (поруку) прима. Наиме, читалац свим својим бићем учествује у читању, уносећи у тај чин сву своју културу, сва тренутна психичка расположења и све што га тренутно окружује. Читалац изграђује нову поруку у којој се један део онога што је

прочитано (пишчева мисао) спаја с његовом сопственом мисли. Дакле, порука коју даје писац касније се мења у зависности од психичког склопа сваког појединог читаоца.

Истраживања навике читања књига, међутим, показују да читање књига без обзира на то да ли се ради о читању за *потребе посла* (стручна литература), *образовних разлога* или због *сопственог изграђивања* (лични избор), не представља значајан сегмент културних навика грађана Србије.

Табела 21

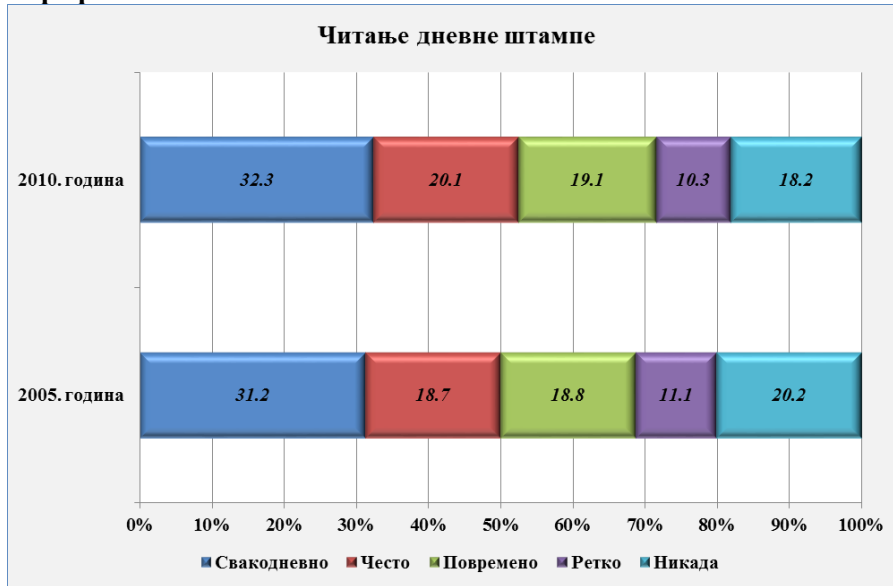
Година	Број прочитаних књига (на годишњем нивоу)	Стручна литература		Лични избор
		Потребе посла	Образовање	
2005. година	Ниједна	80.2%	77.8%	45.6%
	1 до 3 књиге	11.4%	10.9%	27.0%
	4 до 7 књига	3.9%	7.1%	13.0%
	8 до 12 књига	2.1%	2.2%	7.1%
	Више од 12 књига	2.5%	1.9%	7.3%
2010. година	Ниједна	83.9%	81.0%	45.4%
	1 до 3 књиге	10.3%	11.8%	28.4%
	4 до 7 књига	2.7%	4.5%	14.4%
	8 до 12 књига	1.9%	1.5%	6.3%
	Више од 12 књига	1.2%	1.1%	5.4%

Извори: Svetićanin, 2007; база података истраживања Културне праксе грађана Србије. (2010). Београд: Завод за проучавање културног развика.

Подаци су показали (Табела 21) да у Србији чак око 80% испитаника на годишњем нивоу не прочита ни једну књигу стручне литературе, без обзира да ли се ради о читању књига за потребе посла или због образовања. С друге стране, нешто се више читају књиге за властито задовољство (претпостављамо да се најчешће ради о белетристици), али и ту скоро половина популације не прочита ниједну књигу годишње. Податак да се врло ретко читају књиге стручне литературе, може да представља проблем за тенденцију тзв. перманентног образовања и усавршавања. Наравно, потпуно је очекивано да је ниво образовања варијабла која има високу корелацију са бројем и структуром прочитаних књига. Примера ради, код испитаника са средњом школом имамо више од 77,5% оних који не прочитају више од 3 књиге годишње, док тек нешто више од 40% испитаника са вишим и високим образовањем (47,6%) чита више од четири књиге годишње а 15% њих више од једне књиге месечно. Шире поље читања укључује и

дневну штампу и ту је партиципација много шира (Графикон 31). Дневну штампу редовно чита трећина испитаника, а проценат оних који је читају често је 23,8%. Поређења са резултатима добијеним у истраживању 2010. године показују да није било значајних разлика читању дневне штампе и да ће ово бити стабилни трендови и у наредним годинама.

Графикон 31

Извори: Svetičanin, 2007; база података истраживања Културне праксе грађана Србије. (2010). Београд: Завод за проучавање културног развитка.

Слушање музике је једна од активности културне партиципације која је највише присутна у свакодневним животима грађана Србије. Иако се о музици често говорило као о “најаристократскијој” од свих уметности, узимајући у обзир велики број музичких жанрова и њихову доступност у светлу развоја информационо-комуникационих технологија, могла би добити и епитет “најдемократскије” од свих уметности.

Бурдије је музику називао *непогрешивим класификатором* (Bourdieu, 1979: 22), која најпрецизније раздваја елиту од остатка друштва, због тога што се знања и способности за то стичу дуже и теже него у другим областима. Неколико деценија касније Питерсон је довео у питање ову Бурдијеову тезу због тога што су се услови стицања компетенција из ове области фундаментално променили због утицаја наглог развоја комуникационих технологија, уз помоћ којих су музичка знања неупоредиво приступачнија и доступнија као роба на тржишту, што им

умањује значај као статусног маркера. Међутим, најновија истраживања показују да је Бурдијеова теза итекако валидна и актуелна. Тако се код Бенета може наћи закључак да је музика поље у коме се налазе најдубље поделе и спорови (Bennet, 2009), док се код Лаира од седам домена културне потрошње које је испитивао, музика има највећу предиктивну моћ (Lahire, 2006: према Spasić, 2013: 230).

Емпиријску потврду да је слушање музике једна од активности културне партиципације која је највише присутна у свакодневним животима грађана Србије налазимо у подацима према којима чак 59.8% испитаника (2005. година) слуша музику сваки дан, док их нешто мање од трећине (25.7%) то чини неколико пута недељно.

Што се музичких жанрова тиче, у већини истраживања испитаницима је био понуђен одређен број музичких жанрова, према којим су требали да се одреде.⁷⁷

Табела 22. Ставови према типу музике (музичким жанровима) у %

Тип музике (жанр)	2002. година			2005. година			2007. година		
	Нег. став	Неу. став	Поз. став	Нег. став	Неу. став	Поз. став	Нег. став	Неу. став	Поз. став
Забавна	13.8	23.2	63.0	16.2	21.5	62.3	22.1	11.8	65.4
Rock/pop	-	-	-	35.1	17.1	47.8	49.9	13.7	33.3
Hard rock/ Heavy metal	71.0	16.6	12.4	73.0	14.7	12.4	69.1	12.9	6.6
Jazz/Blues	40.2	27.0	32.9	50.1	22.3	27.7	54.6	18.0	19.2
Techno	63.0	17.8	19.2	68.1	16.5	15.4	62.4	14.5	11.8
Опера	-	-	-	60.1	23.7	16.2	63.7	16.8	17.3
Класична	34.3	29.5	36.2	43.6	27.2	29.2	53.9	16.1	27.5
Изворна народна	15.9	26.6	57.5	18.2	22.5	59.4	19.0	10.7	70.1
Новокомпонована	49.9	21.4	27.7	39.2	21.8	39.0	20.9	9.3	69.7
Турбо фолк	63.2	18.8	18.0	53.7	20.5	25.9	41.5	10.1	47.5
Rege	45.3	22.1	32.6	57.0	20.5	22.5	46.4	13.8	14.0
Rap/Hip-hop	64.9	23.2	11.9	72.9	16.7	10.4	54.3	13.2	10.3
Староградска	11.5	21.2	67.3	15.2	20.8	64.0	20.4	12.0	65.8
Етно	-	-	-	-	-	-	33.9	21.4	26.2
Punk	69.9	18.3	11.8	77.5	12.3	10.2	, јер -	-	-

Извори: Svetičanin, 2007 (подаци за 2002. и 2005. годину); Spasić, 2013 (подаци за 2007. годину)

Подаци из табеле 22 показују да је група најпопуларнијих типова музике жанровски блиска јер су најшире популарни староградска музика, забавна музика и изворна народна музика. Другу групу по популарности чине рок/поп музика, новокомпонована и класична музика, дакле жанровски веома различити типови

⁷⁷ Испитаници су могли да изразе својје ставове у распону од онога што највише воле да слушају до онога што не воле да слушају (смита им или не подносе). Ради лакше анализе подаци су рекодирани (груписани) у три нивоа: имају позитиван став, имају негативан став и неутрални.

музике. Код најпопуларнијих типова музике није било значајнијих повезаности са социо-демографским обележјима, док са другом групом то није случај, јер се код рок/поп музике, новокомпоноване и класичне музике уочава релативно јака подела посебно према старости, образовању и занимању, са уравнотеженим процентима оних којима се свиђају и оних којима се не свиђају ови типови музике. Код осталих музичких жанрова, који би се могли сврстати у групу савремене популарне музике, уочљива је велика разлика у процентима оних који слушају и оних који не слушају, јер је проценат оних који не воле ове типове музике скоро двоструко већи. Старији од 45 година изнад просека преферирају изворну народну и староградску музику. Млађи од 45 година натпросечно воле да слушају цез/блуз и рок/поп музику, док се група од 18 до 30 година издваја својим преференцијама за савремене форме глобалне популарне музике. Такође, и склоности различитих образовних група показују очекиване трендове. Код групе са основним образовањем омиљени музички жанрови су изворна и новокомпонована народна музика, али изнад просека слушају и турбо-фолк музику, која је омиљени музички жанр и за значајан број испитаника са средњом школом, мада у групи са средњом школом имамо значајан проценат оних који преферирају и музичке жанрове који припадају савременој глобалној популарној музици. С друге стране, у групи са високим образовањем налазимо љубитеље класичне музике, опере, али и цеза/блуза и поп/рок музике.

Већ на први поглед јасно је да нам код оваквих резултата и њиховој интерпретацији мало помажу класификације културних пракси западног порекла, било да се ради о већ помињаној Бурдијеовој класификацији на високу и популарну културу, или англосаксонско разликовање културних нивоа (*highbrow*, *middlebrow*, *lowbrow*). Најпопуларније врсте музике у Србији (староградска музика, забавна музика и изворна народна музика) спадају у неку врсту народне музике и не представљају неке варијанте комерцијалне масовне музике. Такође, класичан облик висококултурног укуса се једноставно не може издвојити иако се могу издвојити мање групе које познају симболичке форме класичне и оперске музике, али је њихов број релативно мали.

После свих ових података о културним потребама и навикама, покушаћемо издвојити неке заједничке карактеристике ради формирања одређене врсте

типологије културних пракси. Први тип, карактеришу културне потребе и навике које укључују позитивне преференције према јавној културној потрошњи и културној продукцији, па би овај тип могли назвати *елитне традиционалне културне праксе*. Други тип, карактеришу јаче преференције ка савременој популарној музици, те би овај тип могли назвати *савремене урбане културне праксе*. Трећи тип, карактерише одсуство јавне културне потрошње уз јаче преференције ка изворној народној музици, па се овај тип може назвати *локалне (фолклорне) традиционалне културне праксе*. Наравно, поред ова три, релативно „чиста“ типа културних пракси можемо издвојити и дава, условно речено, мешовита типа. Први, чије карактеристике се налазе између локалних традиционалних и савремених урбаних културних пракси, који би могли назвати *фолклорни омнивори*, с тим да код Цветичанина (Cvetičanin, 2011) налазимо можда још бољи термин за ову групу: нео-фолклорне културне праксе и други тип, који се налази између елитних традиционалних културних пракси и савремених урбаних културних пракси који карактеришу посете позориштима, уметничким галеријама, концертима (и класичне музике) и слушање рок, џез музике, те би њега могли назвати *елитни омнивори*.

Што се односа социо-демографских варијабли и овог поља културних пракси тиче, највећи утицај је показао *степен образовања*, који снашно утиче на оба пола, и пола локалне и глобалне културе и пола на коме су традиционална и савремена популарна култура. Групе са најнижим образовањем су се груписале у делу који припада локалним традиционалним културним праксама, док су се групе са средњим образовањем концентрисале у делу фолклорних омнивора. Високо образоване групе су концентрисане у делу елитних омнивора, док су групе са академским звањима концентрисане у делу елитних традиционалних културних пракси. Код варијабле, године старости, највећи утицај огледа се у делу који раздваја традиционалне и савремене урбане културне праксе. Најстарије групе (старији од 60 година) су концентрисане на традиционалном делу културних пракси (елитне и локалне). Групе средњих година (35 до 60) концентрисане су у делу елитних омнивора, док су групе између 25 и 35 година концентрисане код савремених урбаних културних пракси а значајан део припада и фолклорним омниворима. Најмлађе групе, очекивано, концентрисане су у типу

савремених урбаних културних пракси. Код класног/слојног положаја расподела по типовима културних пракси показује изразиту неравномерност и неконзистенцију, осим групе стручњака која је концентрисана искључиво код савремених урбаних културних пракси, елитних омнивора и елитних традиционалних културних пракси.

Дакле, распоред и концентрисаност социо-демографских варијабли по дефинисаним типовима културних пракси указује на то да би се могло говорити о друштвеном структурисању културних пракси грађана Србије. Уз то ако узмемо у обзир податке из првог дела који релативно јасно показују повезаност нивоа образовања са степеном раширености демократских вредности, можемо констатовати да је потврђена полазна хипотеза истраживања да су културне праксе грађана Србије друштвено структурисане, јер постоји емпиријска веза између степена образовања са степеном раширености демократских вредносних орјентација и типова културних пракси. Међутим, одмах треба нагласити да овако велики број типова културних пракси са изузетно осетљивим границама раздвајања, чак и релативно блиских типова, узрокује велики број различитих односа између носиоца ових културних пракси, који могу по својој структури бити веома комплексни а по свом интензитету веома јаки да би се тешко могли делити класичним путем на елитну и масовну културу.

С друге стране, делимично је потврђена и полазна хипотеза да је тзв. поље културних пракси у Србији структурисано са три димензије. Делимично је потврђена због тога што је потврђено структурисање културних пракси у две димензије, док су код треће димензије резултати такви да се са сигурнишћу не може говорити о утицају ове треће димензије на структурисање поља културних пракси. Наиме, потврђена је прва димензија, где на поље културних пракси утиче однос глобалне и локалне културе, и друга димензија, где на поље културних пракси утиче однос традиционалне и савремене популарне културе. Међутим, трећа димензија, која је претпостављала да на поље културних пракси утиче и димензија на чијим крајевима се налазе друштвене групе које преферирају широк спектар уметничких жанрова (раширеније демократске вредности) и групе које имају узак спектар културних активности (мање раширене демократске вредности), емпиријски није потврђена, јер је анализа показала да нема значајне

разлике између ових група у степену раширености демократских вредности. У обе групе утврђена је постојање вредносне неконзистенције тј. утврђено је постојање различитих па чак и супротстављених вредности у зависности о ком домену друштвеног делања је реч.

На крају, поставља се логично питање, који модел културне политике би највише одговарао овом плурализму културних пракси. Разматрајући све теоријске концепције и усмерења, чини се да би најадекватнија могла бити концепција културне политике Херберта Ганса.

Подсетимо, Ганс је наглашавао да је дихотомна подела култура и укуса на високу културу и масовну културу доста груба и неодговарајућа савременим културним праксама. Он је предложио типологију која садржи пет култура укуса и пет публика укуса: висока култура, виша-средња култура, нижа-средња култура, ниска култура и квазифолкорна ниска култура укуса. Наглашава да су културе укуса базиране на одређеним вредностима и естетским стандардима али да примењују различите стандарде у својим изборима. Уколико их посматрамо имајући у виду потребе одговарајућих група у публици, културе укуса нису боље или горе једне од других, него су једноставно различите.

У складу са овим теоријским поставкама, Ганс је формулисао принципе и инструменте културне политике у чијој се основи налази *естетски и културни плурализам*. По Гансу, ако посматрамо културе укуса одвојено од публика које их чине, може се рећи да је висока или елитна култура боља или бар обухватнија и информативнија од нижих култура. Али, у демократским друштвима формулација одређене политике мора да узима у обзир потребе људи на које она утиче. Због тога, по Гансу, није могуће евалуирати културе укуса независно од њихових публика. Оно што морамо имати у виду јесу различите културне способности различитих група у публици и посебно различите друштвено-економске и образовне могућности да се ове културне способности стекну. Непримереност захтева критичара масовне културе огледа се, по Гансу, у томе што они захтевају од свих чланова друштва да усвоје стандарде које поставља висока култура без обзира да ли им је пружена могућност образовања, чиме би усвојили неопходна знања и вештине за разумевање симболичких форми високе културе. Управо због

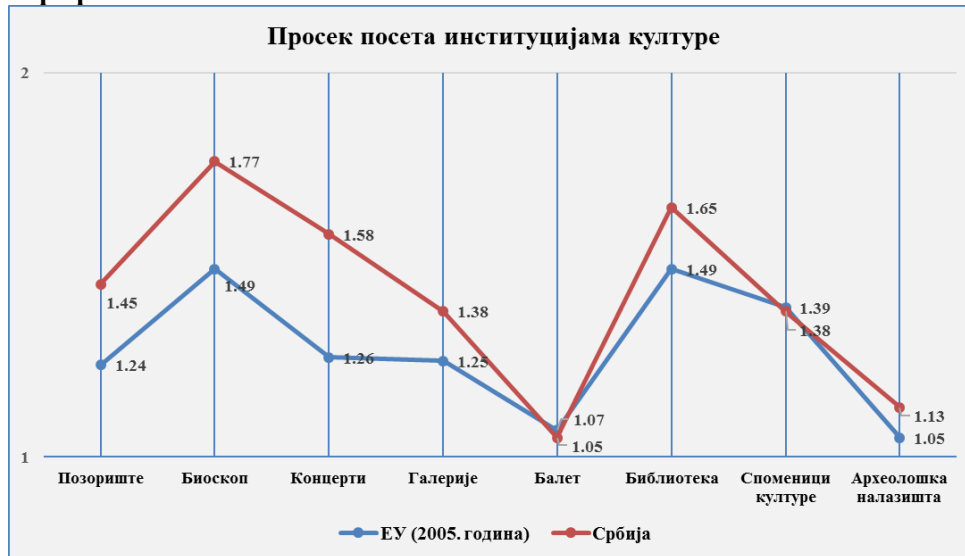
тога, евалуација сваке *културе укуса* мора узети у обзир и одговарајућу *публику укуса*, односно евалуација сваког културног производа мора бити повезана са естетским стандардима и другим основним карактеристикама њене публике. Ганс наглашава, да уколико културе укуса изражавају карактеристике и стандарде својих публика, оне су једнаке вредности. Иако се чини да су ова два става у супротности, они чине основу Гансове културне политике у којој друштво треба да покуша да оствари политику која свима пружа максималне образовне и друге могућности и која охрабрује све да учествују у делима елитне, високе културе (*принцип културне мобилности*). А да, у међувремену, док такве могућности не буду доступне свима, подржава и охрабрује стварање културних садржаја који задовољавају потребе и одговарају стандардима постојећих публика укуса, односно да подржава оно најбоље и у другим културама укуса (*принцип субкултурног програмирања*).

Након прегледа културних пракси грађана Србије можемо да их донекле упоредимо са културним праксама неких земаља чланица Европске Уније, које су по нивоу развоја нешто ближе Србији⁷⁸ а за које располажемо упоредивим подацима.⁷⁹

---

⁷⁸ Литванија, Естонија, Латвија, Пољска, Чешка Република, Словачка, Мађарска, Словенија, Кипар, Малта, Бугарска и Румунија.

⁷⁹ Извори података за поређење су истраживања: *Учешиће Европљана у културним активностима и Нови Европљани и култура* из 2002. и 2003. године (*European Cultural Values*. (2007); *Europeans' Participation in Cultural Activities*. (2002). У оба истраживања, коришћени су стратификовани, вишеетапни, случајни узорци величине око 1.000 испитаника. Испитиване су културне активности грађана као што су: посете културним догађајима, читање књига, слушање музике итд.

Графикон 32⁸⁰

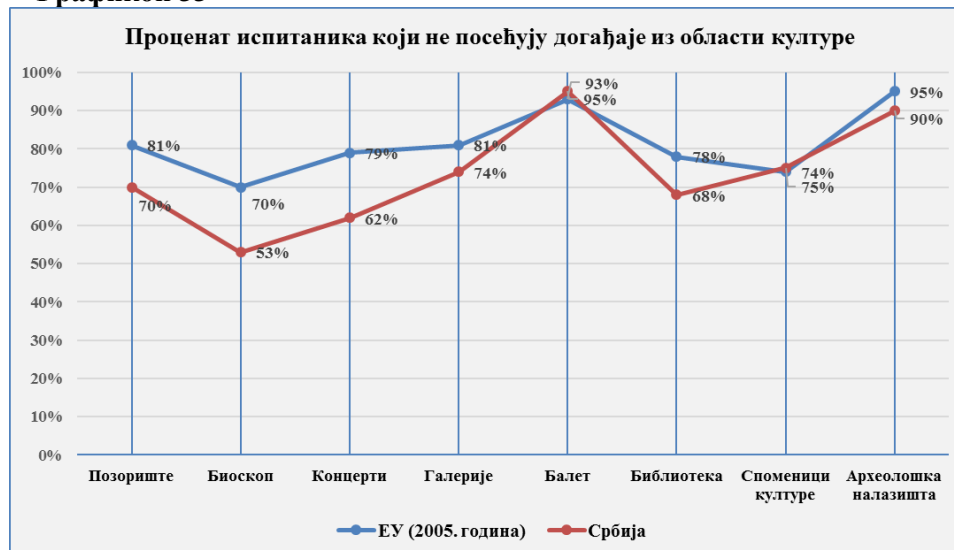
Када смо добијене рангове посета културним догађајима грађана Србије упоредили са општим просеком изабраних земаља ЕУ (подаци из 2005. године када су те земље имале статус кандидата), показало се да се, изузимајући посете балетским представама и споменицима културе, грађани Србије налазе изнад просека изабраних земаља ЕУ (Графикон 32). Поред тога, видљиво је да су општи просеци и изабраних земаља и Србије доста ниски, што донекле потврђује раније изнете резултате о релативно ниској културној партиципацији у већини слабије развијених земаља ЕУ. Такође, треба поменути и одлазак на балетске представе, који је убедљиво најмање посећен културни догађај и у изабраним земљама и у Србији када се узме у обзир просек на нивоу целог узорка (популације). Овај податак није изненађујући, јер је за разумевање симболичке форме балетске уметности потребно одређено знање за чије стицање је потребно одвојити више времена али и материјалних средстава. Управо због тога, ови типови културног живота су предмет интересовања образованијих елитних слојева сваког друштва, па и у Србији, а по правилу ови слојеви су релативно малобројни, па су и у узорцима слабије заступљени.

Готово идентичан резултат смо добили кад смо упоредили проценте испитаника који културно не партиципирају, тј. нису посетили ниједан културни

⁸⁰ Просек је израчунат на основу скале са вредностима од 1 до 5, у којој 1 означава најнижу учесталост да “никада нису посетили”, а 5 означава највишу учесталост “посетили су више од 12 пута.

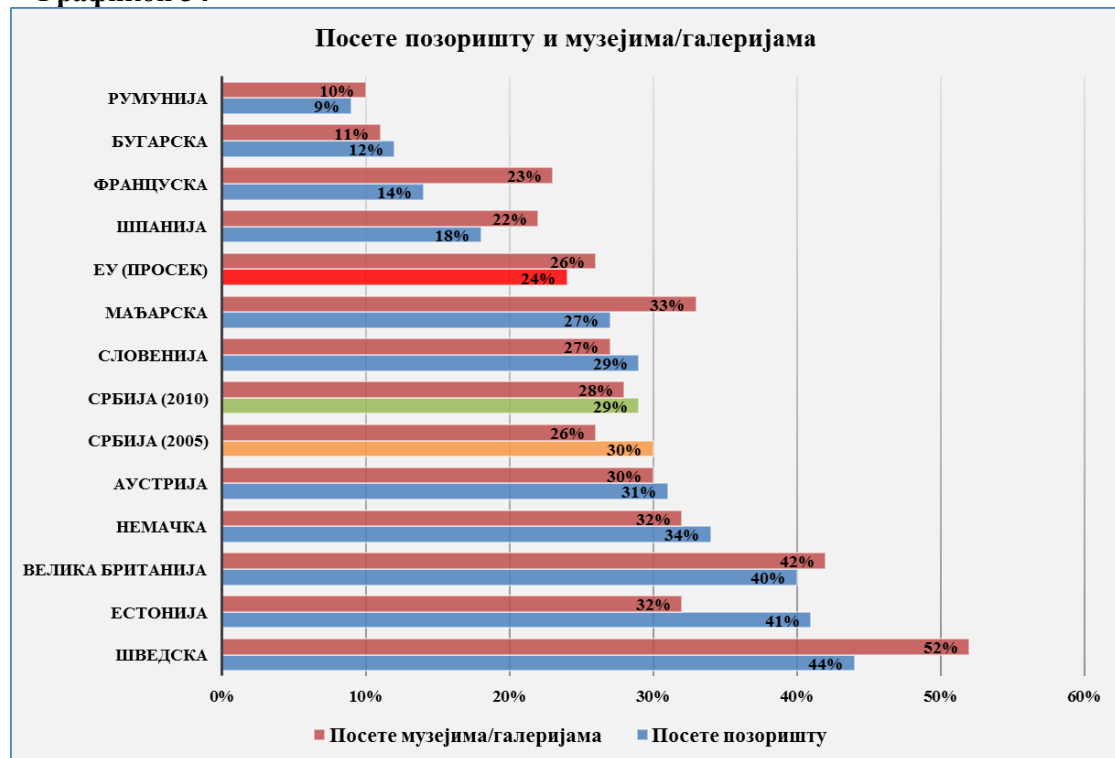
догађај годину дана пре анкетирања (Графикон 33). Само је код балетских представа и споменика културе већи проценат оних који их не посећују у Србији него код изабраних земаља ЕУ, док се за остале типове културних догађаја Србија налази испод просека изабраних земаља.

Графикон 33

Уколико у упоредну анализу убацимо и податке из конкретних земаља ЕУ, дакле, не просеке земаља које су по социо-економском развоју ближи Србији и не само оних који су 2005. године били у статусу кандидата него и „старе“ чланице ЕУ, као и упоредиве податке за Србију из 2010. године, добијамо нешто јаснију слику о степену развоја културних навика грађана Србије.

Графикон 34

У случају посета позоришту, грађани Србије су у периоду 2005 - 2010. година били изнад просека ЕУ (Графикон 34). Највећи проценат посета позоришту имале су Шведска и Естонија а најмање Бугарска и Румунија.

Што се тиче посета музеју/галерији, Србија се у периоду од 2005. до 2010. године налазила у просеку са земљама ЕУ (2005) или нешто изнад просека (2010). Највећи број посетилаца музеја/галерија имале су Шведска и велика Британија, а најмање опет Бугарска и Румунија.

Када је читање књига у питању, код земаља ЕУ ближим Србији по степену друштвено-економског развоја, грађани Естоније и Мађарске се налазе на врху листе по проценту грађана који читају за властито задовољство. Просек читања књига и у земљама тадашње европске петнаесторице је такође изузетно висок. Међутим, грађани Србије једино у овом сегмену културне потрошње заостају за грађанима земаља у окружењу. Са 54% грађана који читају белетристку Србија се налази на самом крају листе.

После овог кратког поређења са земљама у нашем окружењу и неким земљама ЕУ, можемо рећи са се грађани Србије налазе у доста солидном просеку ових земаља а у неким областима чак и изнад просека ЕУ. Међутим, треба још

једном напоменути да се у овим резултатима налазе они који су *бар једном* (годину дана пре истраживања) посетили неку од институција културе или неки догађај из области културе, тако да ови подаци површном посматрачу могу доста лако замаглити слику и представити културну партиципацију грађана Србије много бољом него што она стварно јесте.

4.3 Вредности и културна партиципација младих

Према дефиницији Уједињених нација млади су особе између 15 и 24 године старости, док је у Националној стратегији за младе у Србији тај распон продужен до 30 година старости.⁸¹ Међутим, савремена истраживања младих померају границу младости на више од 30 година. На пример, истраживачи (Tomanić i Ignjatović, 2004) показују да се кључни животни догађаји код младих у Србији одигравају чак деценију касније него, рецимо, у Холандији или Немачкој. Нормалан прелазак од образовања ка запошљавању и затим ка самосталном становању и заснивању породице су одложене првенствено због процеса постсоцијалистичке трансформације и политичке нестабилности у Србији последње две деценије.

Према неким теоријама (Plišin, 2005: 17), у односу према младима егзистирају два међусобно комплементарна приступа. Први полази од младих као ресурса, што подразумева да се млади препознају као представници пожељне будућности, носиоци доминантних друштвених вредности које се преносе с генерације на генерацију, али и потенцијални извор иновација и друштвеног богатства. У овом контексту, млади се одређују као део популације којем је потребно осигурати оптимални друштвени услови за развој, чиме се млади схватају и као важан друштвени ресурс у садашњости. Стога, друштвена важност младих произлази из њихових потенцијала који би требало да буду активирани док су још млади, без одлагања за нека будућа времена. Поред тога, стално смањивање удела младих у становништву развијених земаља сугерише да би младе требало сматрати релативно ретким „ресурсом”.

---

⁸¹ Процене говоре да у Републици Србији има око 1.500.000 младих, тј. око 20% укупног становништва.

Други приступ полази од младих као проблема тј. као извора проблема и/или као категорију која је сама у проблемима. То значи да се млади доживљавају као популација која се налази у осетљивом периоду развоја и тиме је подложна различитим облицима ризичног и девијантног понашања, недовољно интегрисана у глобално друштво, због чега јој је потребна заштита од тог друштва. Са оваквим доживљавањем младих често је повезана негативна слика о младима и неповерење друштва у младу генерацију. Најчешћа последица овог односа се огледа у маргинализованом друштвеном положају младих.

Наравно, у савременим друштвима могу се препознати оба приступа, а који ће од њих бити доминантнији највише зависи од структуре актуелних друштвених процеса у конкретном друштву. Оно што се тренутно може посматрати као тренд, јесте да приступ младима као „ресурсу” долази више до изражаја у периодима друштвене стабилности и економског напретка, док је гледање на младе као на проблем присутније у друштвено нестабилним приликама (кризе, транзиције, санкције и сл.). Међутим, без обзира на то који је приступ доминантнији, циљ свих савремених друштава је друштвена интеграција младих, за шта је неопходан предуслов обезбеђивање одговарајућих друштвених услова.

С друге стране, истраживачки посматрано, млади ипак представљају сегмент који је практично издвојен од остатка друштва, захваљујући постојању школског система и посебног правно-институционалног система заштите младих. Оба поменута механизма служе, с једне стране, социјализацији младих, а с друге, дисциплиновању, надзору и контроли над омладином од стране друштва одраслих. Једна од могућих последица деловања ових механизма је снажна хомогенизација младих, изражена у објективно различитом положају младих у односу на остале друштвене скупине, али и развијање властите субјективне свести и образаца понашања младих као јединствене идентитетске скупине (Milić i Čičkarić, 1998: 18).

Млади спадају у веома рањив и угрожен део становништва у већини земаља из бројних разлога, а велике друштвене промене увек највише и најтеже погађају најрањивије групе. Један од најважнијих разлога је и због чињенице да млади полазе из релативно заштићеног света детињства ка такмичарски устројеном свету одраслих, у којем се од њих очекује интеграција путем преузимања трајних

друштвених улога. Међутим, та интеграција је одавно, а нарочито последњих деценија, веома сложен процес који често доводи до дистанцирања младих од друштва које због свог специфичног животног искуства доживљавају туђим и недовољно пријатељским, а у последње време, често и отворено непријатељским. Продужено трајање формалног образовања, неизвесне могућности запошљавања, отежано друштвено-економско осамостаљивање и одлагање заснивања сопствених породица обележавају појаву познату као *продужена младост*. Ова појава за последицу има значајно успорену друштвену интеграцију младих и њихово задржавање у зависном положају у односу на друштво. (Pištin, 2005: 18).

Положај младих у постсоцијалистичким друштвима Централне и Источне Европе је још сложенији и противречнији, јер млади пролазе кроз своје животне транзиције (транзиција у одраслост, транзиција од школовања ка запослењу и заснивању сопствене породице) истовремено са транзицијом друштава у коме живе. Као заједничка карактеристика скоро свих постсоцијалистичких друштава, када је реч о положају младих, може се издвојити нестанак релативно чврсто структурисаних и предвидљивих путања животних транзиција. Ово најбоље илуструје Ковачева (Kovacheva, 2001: 43) када наглашава да су „таласи друштвене трансформације у региону снажно утицали на услове живота младих. Сви ранији субјекти социјализације су и сами у болном процесу реструктурирања како би пренели вредности и обрасце понашања на младе људе. Породични односи су постали напрегнути под утицајем економских тешкоћа, незапослености и пропасти моралних норми. Нове политичке партије немају довољно ауторитета и у великој мери не постоји поверење младих у њих. Образовне и економске институције су у трансформацији, настојећи да се прилагоде новој тржишној ситуацији извођењем највећих могућих добитака за себе, мало се бринући за своје основне субјекте”.

Истраживања омладине у Србији су се до данас одвијала изразито неравномерно и стихијски. Након послератног периода „претераног историјског оптимизма“ (Mrđa, 2011), педесетих и шездесетих година, који је утицао на прилично догматски карактер теоријских и истраживачких проучавања омладине Југославији, уследили су друштвени потреси кроз студентск протест 1968. године и националистичким покретима почетком седамдесетих година. Оваква ситуација

је условила повећано интересовање за проучавање омладине током седамдесетих и осамдесетих година. Са једне стране, млади су посматрани као *проблем* а са друге стране као *ресурс* (Ilišin i Radin, 2007). Истраживања тада указују и на почетне процесе социјалне диференцијације омладине, посебно у приступу универзитетском образовању као једном од канала социјалне промоције који постаје све неприступачнији за младе из нижих друштвених класа (Tomanić, 1971). У прегледу резултата истраживања омладине до краја осамдесетих, Анђелка Милић уочава неколико трендове све израженије диверсификација младих. Овакви трендови су емпиријски потврђени у великом истраживању из 1986. године (Vrcan i dr., 1986) кроз регионалне и вредносне расцепе на линији северозапад – југоисток тадашње Југославије. Диверсификација се показала и на нивоу националне идентификације, али тада није довела до пораста етничке дистанце, барем све до краја осамдесетих година, када национална опедељеност бива изманипулисана у циљу пацификације социјалног незадовољства услед нарастајуће друштвене кризе. Поред тога, секуларизација која је доминирала свешћу младих седамдесетих се смањује, а расте религиозност на нивоу изјашњавања, али не и вредности и интересовања. Уочен је пораст вредносне аномичности (Pantić, 1990), а није дошло до продора пост-материјалистичких вредности. На вредносном пољу, период седамдесетих карактерише опадање политичког активизма, а током осамдесетих отуђење од институција политичког система, док се крајем периода уочава тренд замене формалног политичког активизма неформалним социјалним активизмом (Milić, Čičkarić, 1998: 63). Друштвена маргинализација и политичка отуђеност омладине представљале су два заједничка обележја на целокупном југословенском простору.

У једној од најзначајних теоријских студија крајем осамдесетих Анђелке Милић (Milić, 1987) ауторка даје значајан допринос концептуализацији студија омладине, синтетичким приказом доминантних теоријских одређења омладине и приступа њеном проучавању, као и друштвено историјском контекстуализацијом настанка и конституисања омладине као друштвене категорије. Критичка анализа концептуализација определила је ауторку за генерацијски приступ проучавању омладине, који је примењивала у својим каснијим истраживањима.

Почетком велике економске кризе, овај појам постаје доминантан у студијама омладине. У првим истраживањима (Mihailović i dr., 1990) нагласак се ставља на тражење проактивног потенцијала младих у односу на велике друштвене проблеме и потребе за променама наспрам просистемске оријентације. У радовима је нагласак стављен на диверсификацију младих и на питања друштвене интеграције. Према тумачењима са извесне историјске дистанце, анализама установљен акциони потенцијал омладине за неформални социјални ангажман је изманипулисан националистички идеологијама, а млади су увучени у националне сукобе и грађански рат (Milić, Čičkarić, 1998: 64).

Синтетичка анализа мноштва домаћих истраживања из последње три деценије 20. века показала нам је три њихове доминантне опште карактеристике. Првенствено је приметно одсуство јасног социолошког теоријског оквира који се операционализује у истраживање и служи за експланацију и тумачење његових резултата. Потом је карактеристично неповезивање структуралних варијабли друштвено економског положаја са нормативним обележјима (свести) и (политичког, формалног и неформалног) понашања, тако да доминирају истраживања дескриптивног и експлораторног типа, без напора да се оствари експланација. Напослетку, изражена је доминација социјално – психолошког и политиколошког (јавномњењског) типа истраживања, односно одсуство класно-слојне анализе, иако истраживања од почетка седамдесетих указују на раслојавање друштва у целини и омладине посебно, пораст друштвених неједнакости и сужавање канала вертикалне покретљивости (социјалне промоције) и следствено затварање структуре друштва. Занемаривање класно-слојне диференцијације у анализи опстаје пошто се омладина или омладинске групе најчешће доводе у однос са друштвено-политичким системом као целином, јер се и даље постулира једнакост животних шанси која хомогенизује младе у омладину. (Тomanović, 2012).

У периоду блокиране постсоцијалистичке трансформације деведесетих истраживања омладине готово да су престала, а једина која имају континуитет су социјално-психолошка истраживања вредности и ставова. Међутим, из тог периода налазимо истраживања посебних група младих који су се позиционирали на друштвеној сцени као политичка генерација због своје активности у

организованим протестима почетком деведесетих . Најважније теме тих истраживања су протест, акциони потенцијал омладине, политичка генерација (Milić, Čičkarić, 1998).

Почетком двехиљадитих, конципирају се истраживања на великим узорцима за потребе израде стратегијских докумената везаних за младе. Током двехиљадитих спроведене су социолошке анализе појединих аспеката свакодневног живота, као што су културне праксе различитих категорија младих (Mrđa, 2000, 2004, 2011, 2011a) или однос младих и политике у оквиру неколико таласа квалитативних истраживања односа политике и свакодневног живота грађана Србије (Jarić, 2003; 2005; 2007.).

Истраживања⁸² вредности и уверења младих у Србији и у бившој Југославији имају релативно дугу традицију, али се мора нагласити да није било организованог система ових истраживања, што на свој начин говори о односу друштва према овој друштвеној групи и пре распада заједничке државе.

У ранијим истраживањима вредносног система код младих у периоду социјалистичког друштвеног уређења, утврђена је изразита доминација тадашњих просистемских вредности и ставова, а школа су успешно преносиле младима основне друштвене вредности и циљеве (Joksimović 2003: 173), те су према истраживању из 1973. године, најдоминантније биле делатна, сазнајна и алтруистичка вредност, а најмање економско – утилитарна и оријентација на моћ и углед (Јоксимовић и Максић 2006: 418). Значајно је напоменути да су у овом

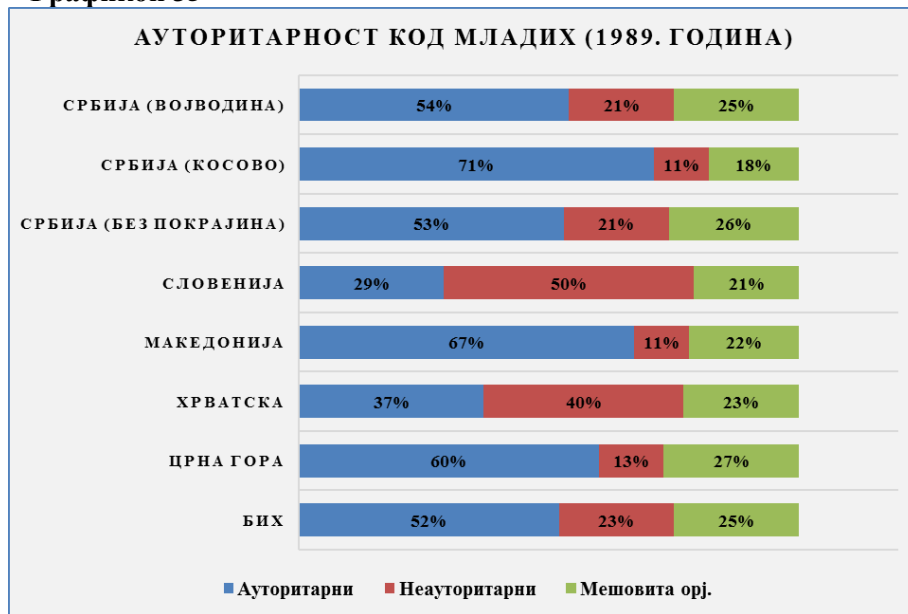
⁸²Овде треба напоменути да што се истраживања положаја младих тиче, позната социолошка дихотомија, структура или акција, огледа се кроз наглашавање значаја структуралних контекста и детерминанти или наглашавање значаја индивидуалних аспирација и могућности избора и идентитета. Треба нагласити да се у последње време као решење ове дилеме у избору приступа намеће један свеобухватан и систематичан приступ социјалне биографије. Овај приступ се обликовао једним делом као реакција на елементе тзв. тезе о индивидуализацији, односно пренаглашавање слободе избора и улоге саморефлексивног делања, са једне стране, а умањење значаја структуралних фактора у обликовању индивидуалних биографија, са друге стране. Једно од првих понуђених решења за однос структуре и делања у процесу обликовања индивидуалних животних путањи нађено је у концепту структурисане индивидуализације (Roberts & Clark & Wallace, 1994). Према овом становишту појединац обликује властиту биографију у односу на друштвени контекст, његова структурална обележја, расположиве ресурсе, властите стратегије и властите идентитет. Индивидуална биографија се на тај начин конституише као социјална биографија, она је и друштвено структурисана, али и производ делања. Поред тога, приступ социјалне биографије у себи обједињује динамичност и процесуалност приступа животног тока, показујући на који се начин друштвено-историјски и структурално-институционални фактори и контексти преламају на живот појединца, усмеравајући његово делање у различитим животним ситуацијама и фазама (Томановић, 2012: 26-27).

периоду истраживачи утврдили значајан ниво традиционализма међу младима, јер је чак 70% сматрало да је поштовање ауторитета најважнија врлина сваког човека (Kuzmanović 2003: 126). У другој половини осамдесетих година код младих је уочен раст хедонизма, утилитаризма и алтруизма, а најмање распрострањене вредности и даље су биле оне везане за моћ и углед. Такође, посматрајући вредности из социјалног угла млади су највише преферирали дружење и забаву (Јоксимовић, Максић 2006) који се и данас показују као доминантни начини провођења слободног времена младих у Србији (детаљан преглед резултата и анализе овог домена биће представљене у другом делу овог поглавља када се буде расправљало у културној партиципацији младих). Као што се може приметити, осамдесетих година у вредносним обрасцима младих нису били значајније присутни традиционалистички елементи и усмерења.

Међутим, почетком деведесетих година 20. века, услед наглог погоршања ситуације у политичком подсистему, што је изазвало највише промена у вредностима идеолошког и политичког карактера.

Једно од последњих, ретких истраживања којим су били обухваћени млади из целе бивше Југославије (Pantić, 1990a) открива значајне републичке разлике у обиму ауторитарности (Графикон 35), али минимално повећање материјалистичких вредносних оријентација јер је 1981. године 28% младих било материјалистички оријентисано док је десет година касније тај проценат био 32%, дакле повећање за тек 4%.

Графикон 35

Извор: Pantić, 1990a: 189: Tabela 4.

Највиши обим ауторитарности забележен је на Косову, затим Македонији и Црној Гори. У Србији, без покрајина, повишен степен ауторитарности показивало је 53% испитаника. Најмањи проценти ауторитарних били су у Хрватској (37%) и Словенији (29%). Ова дистрибуција ауторитарности младих одражавала је разлике у привредној и културној развијености, такође, историјске разлике, неједнаку укореееност у традиционалну културу, али и степен урбанизације, утицај суседних земаља. Међутим, уочено је да дистрибуција ауторитарности највише зависи од *одмаклости процеса модернизације у појединим деловима земље*. У складу с тим утврђена су три “културна појаса” у погледу раширености ауторитарности: неауторитарни северозапад, где је сврставана Словенија, Појас средње ауторитарности од југозапада ка североистоку (Хрватска, Војводина и део БиХ, и изразито ауторитарни југоисток (Херцеговина, Црна Гора, Централна Србија, Косово и Македонија). Такође, истраживања у овом периоду утврдила су још једну специфичност ауторитарности – *национално-протективна функција*, јер је убедљиво највећа ауторитарност забележена код Срба на Косову, али је слично забележено и код других “националних енклава” Муслимана, Хрвата и Мађара, осим Албанаца који су хомогено високоауторитарни.

Посматрано глобално, на самом почетку пост-социјалистичке трансформације земље, степен ауторитарности младе генерације био је један од

највиших у свету, што нас неминовно води ка закључку да су неке локалне (балканске) специфичности (*традиционална патријархалност*) утицале на овакав резултат.

Према истраживању из 1993. године све генерације у Србији примарно истичу национални идентитет и националну искључивост, односно национализам у „негативном“ смислу, ксенофобију, етноцентризам, патриотизам и шовинизам, док је преко 80% младих тада сматрало да је за успех потребно имати вољу, што се може изједначити са ауторитарношћу (Kuzmanović 2003: 126). Годину дана касније, код ученика завршних разреда средњих школа уочен је раст хедонизма, егоизма и оријентације ка религији, уз значајније опадање алтруизма и активизма (Popadić 1995, према Јоксимовић и Максић, 2006). Истраживачи су овакве резултате истраживања најчешће тумачили као реакцију на време кризе и несигурности (Јоксимовић и Максић 2006: 423). Према подацима истраживања о узорима младих средњошколаца спроведеног 1994. године, омиљене јавне личности ученика биле су стране и домаће естрадне звезде, особе из приватног живота, али и домаћи политичари, а испитаници су били фасцинирани славом одређене јавне личности, физичким изгледом, богатством и снагом. Закључено је да је код средњошколаца у Србији, у време ратова на просторима бивше СФРЈ, порасла егоистична оријентација и оријентација на моћ, док повећање религиозности није праћено повећањем узора из религијске сфере (Popadić 2003: 199).

Након демократских промена и почетком пост-социјалистичке трансформације, 2000. године, узорци средњошколаца постају домаћи политичари, односно национални хероји и естрадне личности (Popadić 2003: 198). Док породица и даље представља најважнија заједница у друштву, алтруизам и популарност постају мање прихватљиве оријентације у односу на повећање материјалистичке оријентације (Јоксимовић и Максић 2006: 420–421), док се у већој мери прихватају хедонизам и утилитарност, које су повезане са агресивношћу, чији циљ представља материјална корист (Joksimović 2003: 174). Привраженост нацији опада, те према истраживању из 2003. године младима од 18 и више година живота је најзначајнија генерацијска припадност (Komšić 2003: 117).

У истраживању из 2004. године (Šram, 2004), простор друштвених ставова је одређен латентним варијаблама: *етноцентризам*, *антисемитизам*, *ауторитарност* и *антиевропска оријентација*. Налази истраживања показали су да је за за средњошколску омладину, карактеристична истовремена присутност материјалистичко-хедонистичке вредносне оријентације, склоност излагању ризицима, потреба за друштвеном моћи и популарности, отвореност за нове идеје и стицање знања, потреба за креативношћу те потреба за постојањем животних идеала. Међутим, у овом истраживању материјалистичка оријентација није указивала толико на потребу за економском и материјалном сигурношћу колико указује на једну врсту *материјалистичког хедонизма*, односно на потребу за неодложним и непосредним задовољавањем својих жеља и импулса. Оваква истовремена присутност различитих вредносних оријентација говори о постојању једне врсте *конфликта између индивидуалних и колективних вредности*. На индивидуалном нивоу код средњошколске омладине присутне су унутрашње вредности, а на колективном нивоу је снажно присутна интернализација друштвених вредности као што су богатство, потрошња, моћ и слава. Материјалистичко-хедонистичка оријентација на средњошколском нивоу више указује на рефлексију вредносног система који, у перцепцији средњошколаца, постоји у глобалном друштву. Другим речима, у једном делу средњошколске омладине не постоје толико поремећени колико *конфликтни вредносни обрасци генерисани постојећим вредносним системом глобалног друштва*.

У истраживању из 2007. године (Kuzmanović i Petrović 2007)⁸³, чији су предмет истраживања били лични друштвени циљеви средњошколаца и везе између њих. Кад је реч о личним циљевима, највишу просечну оцену добила је *подришка пријатеља* (4.60) кога је чак 70% ученика четвртог разреда средње школе ставило међу првих пет, а 23.5% га је изабрало као најважнији лични циљ. Следећи лични циљеви по рангу су налажење партнера и самосталност са идентичним рангом (4.46). Податак да су међу прва два лична циља вредносно

---

⁸³ Испитивање је изведено на пригодном узорку од 243 ученика и ученица четвртог разреда београдских средњих школа: 118 из две гимназије (једна у урбаном делу, друга на периферији града) и 125 из средњих стручних школа (61 из електротехничке и 64 туристичког усмерења). Полна структура била је 54.3% младића и 45.7% девојака. Испитаницима је понуђено пет модалитета одговора за изражавање степена прихватања циљева презентованих преко појединачних исказа.

супротни циљеви подршке пријатеља и самосталности, говори да и међу средњошколцима постоји одређена вредносна неконзистенција, као што смо то показали и у представљању резултата истраживања за остале узрастне категорије на националним узорцима. Високе оцене (изнад 4) добили су и циљеви: материјални стандард (4.27), самоактуализација (4.24) и стицање знања (4.19). Дакле, с једне стране средњошколци највише теже пријатељству и љубави, с друге стране самосталности, самоактуализацији и компетентности, а са треће утилитарним вредностима - материјалном и животном стандарду (Kuzmanović i Petrović 2007: 575).

Што се друштвених вредности тиче (Графикон 36), највиша просечна оцена је код запослености (4.49), животног стандарда (4.38) и социјалних права (4.27).

Графикон 36

Извор: Kuzmanović i Petrović 2007: 575, Tabela 2.

Истраживачи су овај распоред рангова друштвених вредности оценили као реалистичан, јер представљају најважније проблеме друштва тога времена. Такође, врло важни циљеви су и социјална права (4.20), борба против криминала и корупције (4.20), јачање тржишне привреде (4.08) и еколошки циљеви (4.07), обезбеђивање бржег развоја науке, образовања и културе (4.01), али и очување територијалног и државног интегритета Србије (4.01). Генерално посматрано, постоје одређена колебања између традиционализма и модернизма, тржишне привреде и социјалне сигурности. Од понуђених друштвених циљева најмање је

прихваћена (2.51) идеја о једнопартијској држави и довршавање приватизације (2.73), али и испуњавање услова за улазак у Европску унију (2.80). Приватизацију има један од најнижих рангова (2.73), што се може разумети као својеврсно разочарање дотадашњим начином приватизације. Занимљиво је да улазак у ЕУ котирала изузетно ниско код средњошколаца 2007. године, док је демократија имала ранг изнад просека (3.23), али знатно нижи од очекиваног. Ови подаци о рангирању ЕУ и демократије посебно су занимљиви ако их погледамо у светлу података из истраживања обављеног исте године (2007. године) о перцепцији вредности ЕУ код младих (Графикон 37).

Графикон 37

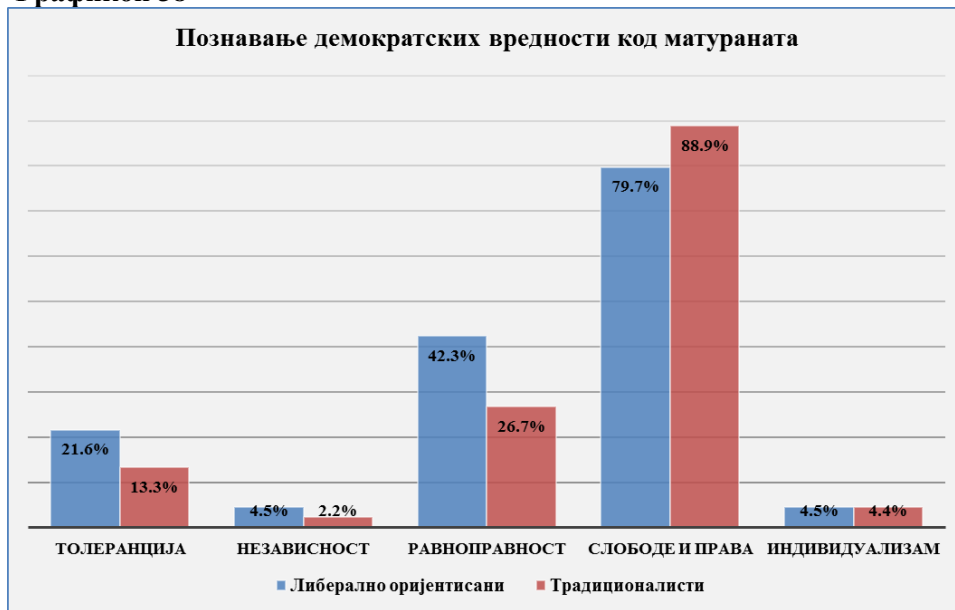
Извор: Bogosavljević, 2007.

И поред тога што су у једном истраживању испуњавању услова за улазак у ЕУ и демократији као друштвеном уређењу дали ниже оцене него неким другим друштвеним циљевима, у другом истраживању исте године као најважније вредности Европске уније означили су слободу кретања, отворено тржиште и демократију. Дакле, перцепција вредности ЕУ код младих у Србији 2007. године углавном се концентрисала на *визну политику* (слобода кретања) и *економски развој* (отворено тржиште - економски аспекти демократије), док су у другом плану били *политички* (избори) и *културолошки* (мултикултуралност) аспекти демократије. Стављање слободе кретања на врх најзначајнијих вредности које карактеришу ЕУ, тада није било велико изненађење, због веома дугог периода

санкција и међународне изолације земље, који је, поред онемогућавања мобилности, изазвао и економски колапс српске привреде, па не треба да чуди да је вредност слободног тржишта била на другом месту као пожељна европска вредност. Наравно, код високог вредновања мобилности или слободе кретања не треба занемарити ни чињеницу да се визном либерализацијом отвара могућност тзв. економске миграције у развијеније земље ЕУ, а младе као друштвену групу карактерише значајно већа мобилност него остале друштвене групе. Изгледа да је 2007. године улазак у ЕУ изазивао поларизовано реаговање младих, о чему говори и висока стандардна девијација у првом истраживању (Kuzmanović i Petrović 2007), па је тако готово 9% испитаника сматрало да је то најважнији друштвени циљ, због чега је на тој ранг листи овај циљ заузимао релативно високо четврто место. Због тога се код ЕУ налазила и највећа разлика између ранг листе добијене на основу просечних оцена (16. место) и поменути листе на основу избора најважнијег циља (4. место). У истом истраживању, факторска анализа је у сфери личних циљева средњошколаца утврдила седам фактора које су истраживачи назвали: несебично испуњавање дужности, тежња за моћи и популарности, компетентност и самосталност, афилијативност и љубав, материјално постигнуће, хедонистичка оријентација и савестан и здрав живот. Што се друштвених циљева тиче, издвојено је, такође, седам фактора: нормална држава, традиција и територијални интегритет, транзиција, као и социјалдемократска, традиционална социјалистичка, демократска и етатистичка оријентација. Између обе листе циљева постојале су значајне, али слабе линеарне корелације.

Четири године касније (2011. године) спроведено је истраживање вредносних оријентација матураната (Субашић и Опачић, 2013) које је показало да, у односу на истраживања вредносних оријентација младих спроведених ранијих година, матуранти у Србији показују либералније ставове, да постепено прихватају другачије вредности, али и да прихватају актуелизацију и реинтерпретацију традиције.

Графикон 38

Извор: Субашић и Опачић, 2013: 60.

С друге стране, када су у питању неке од демократских вредности, свега 23,6% традиционалистички оријентисаних матураната и 44,7% либерално оријентисаних зна бар једну демократску вредност, од којих првенствено сви издвајају слободу и људска права (Графикон 38). Друге две демократске вредности коју препознају су равноправност (26,7% традиционалиста и 42,3% либералније оријентисаних) и толеранција (13,3% традиционалиста и 21,6% либералније оријентисаних). Дакле, очекивано, матуранти са либералнијим ставовима показали су веће познавање демократије и демократских вредности. Међутим, пошто се ради о матурантима, очекивало се да боље познају (или именују) основне демократске вредности.

На крају, синтетички приказано, можемо рећи да су се вредносне оријентације младих у Србији у последње две деценије формирале унутар веома неповољног структуралног контекста, уз минималну системску подршку институционалних механизма државе и нешто већу подршку неформалних мрежа, а снажно су обележене специфичностима јужно европског културног поља. Структурални контекст и даље карактерише лош материјални положај посматран преко обе његове најважније димензије, финансијског и стамбеног статуса. Значајан део младих је у веома тешком финансијском стању, део младих је без личних прихода, за део су они недовољни, па се због тога већ дуже време

одржава један систем који карактерише *висок ниво финансијске размене између генерација*, која, са једне стране, ублажава структуралну рањивост младих, али са друге стране, производи низак степен њихове финансијске аутономије. Не треба посебно наглашавати да су бројна истраживања показала да постоји висока позитивна корелација између величине прихода и нивоа образовања, вишим класно/слојним положајем и величином места становања.

С друге стране, велике промене на тржишту рада знатно су отежале запошљавање младих што је проузроковало њихову растућу незапосленост од половине седамдесетих година, а са друге стране, на располагању су им само привремени и уговорни послови, где млади раде са непуним радним временом и испод својих квалификација, принуђени да се запошљавају на више места истовремено. Транзиција од образовања до запослења је знатно продужена и фрагментисана, јер све више губи свој стандардни облик (Du Bois-Raymond & Chisholm, 2006: 4). Неквалификовани и ниско квалификовани млади људи имају све мање шанси да побољшају свој друштвени положај, што одржава репродукцију неједнакости константом у веома дугом временском периоду. Са друге стране, и високе квалификације и образовање не гарантују више стабилне и сигурне професионалне каријере, већ се млади сусрећу са сталним радним и професионалним изазовима који захтевају континуирано образовање, чиме се стварају нови ризици од осиромашења и ограничавања животних прилика. Комбинација неизвесности живота у „друштву ризика“ и нових виртуелних начина комуникације путем нових информационих технологија, променила је перцепцију времена код младих и њихов однос ка планирању и будућности (Leccardi, 2005). Пред младе се, са једне стране, поставља норматив избора, односно захтев да се доноси велики број одлука и планова, док, са друге стране, измењени структурални услови егзистенције не дозвољавају да се предвиде исходи тих избора.

Делом због оваквог друштвеног контекста, налази истраживања показали су да је за младе, током последње деценије, карактеристична истовремена присутност материјалистичко-хедонистичке вредносне оријентације, склоност излагању ризицима, потреба за друштвеном моћи и популарности, отвореност за нове идеје и стицање знања, потреба за креативношћу те потреба за постојањем

животних идеала. Међутим, релативна доминација материјалистичке оријентације не указује можда толико на потребу за економском и материјалном сигурношћу колико указује на једну врсту *материјалистичког хедонизма*, односно на потребу за неодложним и непосредним задовољавањем својих жеља и потреба. Оваква истовремена присутност различитих вредносних оријентација говори о постојању једне врсте *конфликта између индивидуалних и колективних вредности*, који су највероватније *генерисани постојећим вредносним системом глобалног друштва*.

4.3.1 Културна партиципација младих у Србији

Термин *културна партиципација* обједињава активности културне производње (бављење уметношћу или неким креативним хобијем) и два типа културне потрошње (посете институцијама културе и догађајима – тзв. “јавна културна рецепција” и рецепција садржаја из културе код куће – тзв. “приватна културна рецепција”, која се најчешће одвија преко масовних медија).

Према Моронеу, (Morgone, 2006) појам културне партиципације везује се за културне праксе људи, а обухвата „*culture d'appartement*“ (гледање телевизије, слушање радија, читање и др.), „*culture de sortie*“ (одлазак у биоскоп, позориште, посећивање концерата, посете музејима, посете споменицима културе и археолошким налазиштима и др.) и „*culture identitaire*“ (аматерске изведбе, културна удружења, популарна култура и др.).

Истраживачки посматрано, културне праксе је веома тешко разликовати у односу активно ÷ пасивно, јер је њихова природа испољавања веома комплексна и зависи од низа околности и ситуација, али и саме перцепције појединаца. Због тога, генерално би се могло рећи да се културна партиципација дешава увек када пошиљаоци и примаоци, у сваком контексту и кроз било који канал комуникације, а према заједничком општем коду комуникације обраћају пуну пажњу на садржаје и форме порука да би повећали сопствени информациони и културни фонд (Morgone, 2006). Из тога проистиче да се културна партиципација може одвијати на различитим местима и преносити различитим каналима комуникације али је значајно да онај који шаље и онај који прима поруку имају заједнички општи код комуникације и обраћају пажњу на садржај и форму комуникације.

Проучавања културне потрошње су много раширенија, те истраживања о културним потребама, интересовањима, навикама и активностима, најчешће имају ову теоријску подлогу. Већа раширеност проучавања културне потрошње су логична кад се узме у обзир чињеница да у активностима културне потрошње учествује већина чланова друштва, док у културној производњи учествује релативно мали број чланова друштва. Због учешћа већине чланова друштва у културној потрошњи, она представља значајно поље интересовања културне индустрије, институција културе, маркетиншких агенција, али све више и политичких институција.

Досадашња истраживања из области социологије младих била су веома ретка. Узроци оваквог стања су веома сложени и вишедимензионални и у њихову анализу се овде нећемо упуштати. С друге стране, *важно је напоменути да при презентирању резултата досадашњих истраживања, да би се остварио увид у досадашња сазнања о предмету, неопходно је, ради правилног тумачења, имати у виду карактеристике времена у коме је рађено тј. друштвено-економску и историјско-културну ситуацију тог времена.*

У Заводу за проучавање културног развитака у Београду, 1977. године урађен је пројекат о културном животу омладине.⁸⁴ У оквиру пројекта истраживане су посебне омладинске групе, међу којима и студентска популација. Упитницима су прикупљане информације о материјалним, кадровским и просторним условима за организовање културног живота, о оствареној културној активности током 1976. године, о културно-уметничким секцијама и чланству, о евентуалној издавачкој делатности. Прикупљана су и мишљења председника комисија за културу или других одговорних лица о културном животу омладине у одговарајућој средини и о проблемима са којима се сусрећу у свом раду. У делу који се односи на студентску омладину дошло се до следећих резултата. Културне активности студентске омладине, уз свој аматерски вид, испољавала су се и у професионално организованим установама - студентским домовима културе и културним центрима. Омладинске установе културе су биле конципиране као програмске целине са искључивом културном функцијом. То су биле радне организације са својим матичним просторима, 30 до 40 стално запослених радника са уговором

---

⁸⁴ Завод за проучавање културног развитака, Инв. бр. Д 3462.

склопљеним са Београдским универзитетом који, фактички, обезбеђивао средства за фиксне трошкове. Својом програмском политиком студентске установе културе се делимично почеле прилагођавати новом систему, где су због недостатака средстава за рад прибегавали комерцијалним решењима, од издавања просторија до продаје културних програма радним организацијама. Тадашње установе културе нису могле у потпуности задовољити све потребе студентске омладине нити су могле програмски покрити све пунктове, јер би у таквом послу требало активније да учествују сами студенти и средства информисања. Средства која би требало да се издвајају за културни живот студената, у финансијским плановима Универзитета у Београду, третирали су се као једна од под ставки студентског стандарда (самим тим су та средства била апсолутно недовољна). Сарадња са позориштима се састојала у набављању улазница за редовне представе (по нешто нижим ценама), а у неким случајевима и аутентичном сарадњом која се састојала у организовању позоришних вечери у самом студентском дому. Најистакнутији проблеми студената по студентским домовима, у вези с културним животом, били су проблем недовољних средстава и проблем простора. Такође, проблем је представљао и недовољна заинтересованост студената за учешће у културном стваралаштву.

Друго истраживање које овде треба споменути, јесте истраживање културних интересовања публике Дома културе *Студентски град* (Stojković, 1981). Резултати су показали да је у културном животу Београда студенте највише занимао биоскоп (62.6%), позориште (22.4%), музеји и галерије (25.3%), а најређе су одлазили на књижевне вечери (5.7%) и предавања (8.1%). Сама близина дома културе је најснажније утицала на одлуку да се први пут оде у дом културе (41.5%), затим информисаност о дому културе током боравка у Студентском граду (23.5%) и тек онда обавештење преко разгласа (19.7%). У вези с тадашњом функцијом дома културе потребно је истаћи да његова публика у знатном постотку спадала у слабе гледаоце телевизије, чак две петине њих није гледало телевизију током боравка у Студентском граду. То је сигурно била повољна околност за сам *Дом културе Студентски град* јер је смањена конкуренција једног од најгледанијих медија, који делује пасивизаторски, како социјално (затварајући људе у њихове собе пред ТВ екран), тако и културно (претварајући

их у пасиван аудиторијум који, додуше, прима информације али не комуницира с њиховим ствараоцима). Сваки десети испитаник слободно време углавном је проводио на пасиван начин, док су остали наводили разне облике мање или више активног слободног времена. Културни животом углавном су била задовољна 55.3% испитаника, док је оних потпуно задовољних било занемариво мало (3.4%), а незадовољан је био сваки пети испитаник. Скоро исто толико испитаника није имало одређено мишљење о овом питању. Студентима су највише недостајали музички (21.1%), позоришни (19.5%), контакт (15.2%) и филмски (12.4%) програми. За оне програме које смо могли да означимо као културно-сазнајне било је знатно мање интересовања.

Институт друштвених наука у Београду је 1978. реализовао истраживање везано за структуру интересовања и интересно организовање омладине (Pantić, Joksimović, Džuverović, Tomanović, 1981). Резултати истраживања су показали да су интересовања била променљивија код деце (13 година) и млађих омладинаца (17 година) него код старијих (20-26 година). Приближно половина испитаних показивала је извесне промене у интересовању и то у периоду између 20. и 26. године, које су се манифестовале као проширивање обима, повећање процента младих са одређеним интересовањима. Стабилан обим, који се кретао, зависно од врсте интересовања, између релативно ниског и осредњег, нађен је за сва уметничка занимања, вероватно зато што су заснована и на специјалним способностима (уметнички таленти се, великим делом, наслеђују), и зато што је у њиховом формирању улога раног сазревања већа него код других интересовања. Ширење интересовања са узрастом је карактеристично и за групу професионалних интересовања, што се може приписати деловању социјалне средине (породици, школи, вршњацима, средствима масовне комуникације, итд.). Друштвени положај младих, судећи, пре свега, на основу њихове социо-професионалне припадности и степена образовања, представљао је главни извор варијације интересовања, извор који је знатно јачи него што су, били рецимо, пол или школски успех. Овај налаз истраживања сугерисао је да би егзогени фактори могли да буду важнији за формирање интересовања него ендогени. Мас-медији углавном су задовољавали интересовања младих, али сасвим нису испуњавали очекивања, јер је део младих испољио критичност према појединим културним

факторима. На пример, млади су у 47 % случајева оценили да тадашња продукција грамофонских плоча сасвим задовољава њихова интересовања, а исто су тврдили за радио и штампу у 44 % случајева, за домаће књиге у 34 %, док за ТВ само 21 %. Међутим, изостале су изразито критичне оцене. Занимљиво је да су слабији ученици били заинтересованији за телевизију у погледу могућности задовољавања својих интересовања, док су бољи ученици сматрали да књиге потпуније омогућавају да се остваре интересовања младе генерације. Такође, утврђено је да наши млади, од 30 мерених, поседују просечно око 13 интересовања, што доводи до закључка да су њихова интересовања била релативно широка. Међутим, ако се узму у обзир само најчешће навођена интересовања, показује се да је просечан број интересовања код појединаца био знатно нижи. Просечан број интересовања био је већи код старијих узраста, затим код образованијих категорија, код оних чија је општа култура виша, код ученика чији је школски успех бољи, код оних који дуже гледају ТВ (али не више од четири сата дневно). Насупрот томе, релативно скучена интересовања постојала су код млађих испитаника, слабијих ученика, оних чија је општа култура ниска, код младих који своју материјалну ситуацију сматрају неповољном, код оних који су одрасли у непотпуним породицама и код интровертних и пасивних личности. Веома је важан и податак да је број интересовања умерено корелирао с општом културом (0.41), што показује да ширина интересовања има и своју когнитивну (сазнајну) заснованост.

Истраживање по радним насловом *Јавно мњење омладине Југославије о актуелним друштвено-политичким питањима* (Mihailović, ur., 1990), извео је 1989. године на узорку од 5.000 младих људи на територији СФРЈ, Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука у Београду. Анализа резултата истраживања завршавала се разматрањем могућности и услова за друштвену активизацију омладине. Било је речи о следећим условима: 1) услови који произилазе из особености младости као својеврсног психо социјалног и друштвеног положаја; 2) услови везани за стање и динамику друштвеног активитета у датом друштву и за могућност омладине као посебне друштвене групе да организује сопствени активитет; 3) актуелни идеолошки токови и степен подложности, односно отпорности омладине према

идеолошким интерпретацијама кризе; 4) постојање активистичког набоја у склопу вредности и вредносних оријентација омладине; 5) саморазумевање сопственог статуса и сопствених могућности; 6) група медијалних фактора који су непосредно везани за биће младе генерације. Опште стање ових медијалних фактора друштвене активизације омладине могло се описати као *збрка у глави и страх у срцу*. У закључцима се наглашава да је омладина систематски увођена у овакво стање, при чему је она жртва у игри националних властодржаца. Згуснуту слику тадашње жртвоване омладине дао је Ђуро Шушњић: ..... „Млад си, а без посла; образован си, а осећаш се сувишан; пун си идеја, а ниједну не можеш остварити; чекаш уместо да се надаш; хоћеш суделовати, али те стално држе по страни; бројни смо, али гурнути на споредни колосек; сви рачунају с нама, али не у овом тренутку; најбољи смо, само не знамо у чему; о нама причају, а у ствари нас не познају; не желе да говоримо, али допуштају да ћутимо; пред очима имамо увећану слику онога што јесмо, али не знамо да ли је то слика из кривог огледала“..... Резултати су даље показали да је омладина аномична али и више оптимистична него песимистична, незадовољна, али делом и задовољна, забринута и уплашена, али показује и извесну спремност на акцију која може да води изласку из друштвене кризе. Генерално посматрано у истраживању су дошли до следећих налаза: (1) Аномичност обележава три четвртине омладине, што указује на елементе опште захваћености ентропијом, дезинтеграцију личности, збрку циљева, сазнајну и емоционалну дезоријентацију; (2) Омладина се нада и даје предност будућности наспрам лоше садашњости, она очекује бољу будућност; (3) Омладина је подељена у осећању незадовољства и задовољства сопственим животом, док је демократијом знатна већина незадовољна. Укупно гледано претеже незадовољство; (4) На кризу омладина најчешће реагује емоционално – забринута, са зебњом и страхом, а потом и са жељом да нешто предузме; (5) већина омладине не прихвата социјализам онакав какав је у пракси; (6) Омладина доживљава друштво као прилично конфликтно, при томе конфликте перципира првенствено изван своје нације и свог геополитичког простора, као спољне сукобе; (7) Изван геополитичких идентификација, омладинске идентификације су дифузне по усмерењу и снажне по интензитету; (8) Омладина себе сматра друштвено немоћном, а при том истиче своју жељу за вршењем

друштвеног утицаја; (9) Омладина је јединствена у опредељењу за друштвене промене. У области привредног система промене везује за тржишну привреду, приватну својину и улазак у Европску економску заједницу; (10) У односу на начин остваривања друштвених промена омладина је подељена између институционалних и ванинституционалних путева; (11) Омладина тврди да је спремна за учешће у друштвеним променама; (12) Међу омладином је најчешћи неусмеравајући склоп социјалнополитичких вредности и вредносних оријентација. И на крају, у истраживању се закључује да је омладина *жртвована генерација*, пре свега по томе што јој је онемогућено сазревање и самообликовање и што је принуђена на неоријентисаност и ентропију. У предвечерје распада земље, национални корпуси упорно од омладине као генерације љубави праве генерацију мржње. Омладина хоће да се ангажује, при томе тек мањи број има оријентире ангажмана, јер је већина дезоријентисана, збуњена, неопредељена, ухваћена у замке међусобно опречних и неспојивих мишљења, а кад се оријентир појаве, они су пре свега везани за нацију којој се припада.

У Заводу за проучавање културног развика у Београду, 2000. године урађен је пројекат о *културном животу студената Универзитета у Београду* (Mrđa, 2000). Истраживање је показало да је већина студената Универзитета у Београду у културном животу града и дома учествовала као пасивни конзумент производа културне индустрије (масовне културе). Учествовање у некој врсти стварања у култури било је сведено на појединачне случајеве који су се бавили *писањем* (књижевност), *сликањем* и *фотографијом* (по 7.2%), а *незаинтересованост* (44.9%) и *недостатак слободног времена* (31.4%) су били фактори који су највише утицали на неучествовање. Што се полне структуре тиче, утврђено је да жене знатно више учествују у културном животу од мушкараца. У систему вредности студената култура је заузимала релативно високо место, али због рушења тог система у друштву, утицај културе на свакодневни живот и рад студената био је сведен на минимум, или се потпуно изгубио. Студентски стандард, као део укупног друштвеног стандарда, био је веома низак па су студенти, да би могли нормално да студирају, морали, поред финансирања од стране родитеља, сами да зарађују, што је директно утицало на квалитет студија и дужину трајања слободног времена за задовољавање културних потреба. Због

овакве ситуације, студенти су издвајали веома мало средстава за културне потребе, а та средства се из године у годину смањују. *Материјални фактор*, дакле, највише је утицао на обим и квалитет културне потрошње. *Слободно време* је варијабла која је, такође, утицала на културни живот, али њен утицај се разликовао у зависности од године студија. Наиме, млађи студенти имали су нешто више слободног времена од старијих, што је било детерминисано степеном оптерећења од обавеза на факултету. Студенти у студентским домовима слободно време су користили комбинујући неке облике активног коришћења слободног времена - *дружење с колегама и посете пријатељима и рођацима* (26 %), *изласке у биоскоп, позориште, кафић, утакмицу, итд.* (20 %), и облике релативно пасивног коришћења слободног времена који се огледа у праћењу ТВ програма и слушању музике. По њиховој оцени, културна понуда града Београда била је задовољавајућа, а студенте је највише занимао *биоскоп* (често или повремено га је посећивало 77.2% студената). Најређе су одлазили на *књижевне вечери* (чак 56 % их никада није посетило) и у *музеје* (никад их није посетило 47.7%, а врло ретко чак 40.1%). Интересовање за биоскоп и концерте је било континуирано најзаступљеније, код позоришта се уочавао тренд повећања интересовања, док се код осталих видова уочавала тенденција пада интересовања. Због карактеристика студентске популације, где је књига саставни део живота, читање је било на високом нивоу. Читање ради учења (полагање испита) је било наглашеније код студената техничких и медицинских група факултета, а читање ради сопственог образовања и обавештавања је било израженије код студената друштвених факултета. Највише су се читала књижевна дела (31.8%) и дневна штампа (31.3%). Студенти нису припадали друштвеној групи која пуно времена проводила гледајући ТВ (највише их је гледало 2 до 3 сата дневно) и нису имали неку посебну врсту програма који су пратили, а слична ситуација била је и са музиком. Истраживачи су на основу резултата закључили да се није могло говорити о постојању посебне *субкултуре* или *контракултуре* студената, јер студенти нису имали различите (супротне) вредности, различит начин мишљења и понашања од општеприхваћених у друштву. Универзитет у Београду веома мало пажње посвећивао едукацији студената из области културе (развој духовних способности и стицање ширих културних видика). Едукација је била најзаступљенија на

друштвеним факултетима због саме природе студија. Што се студентских домова тиче, организовани друштвени живот постојао је само у Студентском дому *Студентски град* на Новом Београду, док у осталим домовима готово да и није постојао, па су студенти из ових домова своје културне потребе морали да задовољавају у институцијама културе Града Београда. На крају, закључено је да је културни живот студената Универзитета у Београду био на веома ниском нивоу што може да има различите и тешке последице по будућност ове друштвене групе. Ове последице могу бити још теже ако се узме у обзир чињеница да су студенти у сваком друштву група на коју пада највећи терет друштвеног прогреса. Истраживачи су препоручили да би због тога било потребно организовати систематичну, ефикасну и брзу акцију на побољшању оваквог стања. Препоручено је да се у овакву акцију укључе, не само Универзитет у Београду (студенти и професори), већ и надлежне институције, организације, научни и културни радници и сви заинтересовани. Један од првих задатака би требало да буде побољшање студентског стандарда и услова живота и рада студената. Такође, у систему образовања на Универзитету требало би више пажње посветити развоју духовних способности студената и ревизијом планова и програма оставити студентима више слободног времена за задовољавање културних потреба и испољавање креативности.

У Центру за проучавање алтернатива група аутора је 2003. године спровела истраживање омладине које је као резултат имало студију *Омладина Србије пред изазовима будућности* (Popadić, Mihailović, Bogdanović, 2003). Интервјуисан је 1.591 млад човек који је имао од 15-24. године, на територији Србије. Своје стање испитаници су најчешће описивали као “осредње” (скоро половина младих). Генерално, млади су били више задовољни него незадовољни својим животом, пошто га је 38.6% видело као *добар* или *сјајан* а 17.7% као *лош* или *изразито лош*. Група питања односила се на то како млади проводе слободно време, ко су им узори и како би највише волели да живе. Што се тиче одговора на питање ко су им узори, изражена је велика неспремност младих да некога уопште прогласе узором - никога није навело чак 41 % младих, што је више него у ранијим истраживањима и што вероватно говори о одређеној кризи ауторитета. Од укупно 1.943 добијених одговора, 30 % су биле личности из света естраде, 18 % су

спортисти, 19 % личности из културе и историје, 9 % из политике, 6 % из приватног живота, 16 % остало. Младићи су више били окренути спорту а девојке естради. Чак 23 % од оних младића који су дали неки одговор (а могли су да наведу три имена) навело је само спортисте, док је само (3 %) девојака навело само спортисте. У оквиру испитивања преференције животних стилова, од младих је тражено да за 8 различитих начина живота који су им описани кажу колико им такав живот изгледа привлачан односно непривлачан. Најпожељнијом се показала утилитарна оријентација, садржана у опису: “Бавити се неким добро плаћеним послом који ће ми донети пуно пара и потпуну материјалну сигурност. Обезбедити себи богат и удобан живот”. Овакав живот био је привлачан за чак 94 % младих а непривлачан само за 2 %. Узрасних разлика у преференцијама животних стилова скоро да и није било. Своје слободно време млади најчешће су проводили у дружењу и уз телевизор или радио. Младићи су се знатно чешће бавили спортом (86 % младића наводе бављење спортом као важан начин провођења слободног времена наспрам 53 % девојака) и компјутерским игрицама, а девојке кућним пословима. Интернет и ноћни изласци, међутим, подједнако су били карактеристични за оба пола. Иначе, електронски медији имали су важну улогу не само у организовању слободног времена, већ су били и убедљиво најзначајнији извор информисања. Из ових разлога, медији су били значајан фактор унификације младих у погледу њихових ставова, очекивања и вредности, а као резултат те унификације други фактори, као што су породична ситуација, ниво образовања или место живљења, постали су мање значајни. С обзиром на велики утицај медија, развијање медијске писмености младих требало би да буде један од важних циљева образовања. Међу најважније налазе овог истраживања свакако треба убројити изразиту доминацију завршетка школовања као животног циља у овом добу – три четвртине испитаника ставља овај циљ на прво место. Иза овог циља налазимо запошљавање као приоритетни циљ за 12 % испитаника. На трећем месту је решавање стамбеног питања, овај циљ је на прво место ставило 6 % испитаника. И на последња два места су циљеви које је изабрало по 4 % испитаника – формирање породице. Завршетак школовања наводила је омладина као приоритетни циљ без обзира да ли тренутно учи или је незапослена или је запослена. Трећина испитаника своју будућност је везивала за неко пресељавање,

трећина би остала у садашњем месту живљења, а трећина – није знала или није размишљала о томе. Од укупног броја оних који су будућност везали за сеобу, 52 % је имало на уму иностранство, 35 % је мислило на селидбу унутар земље, а 13 % се није изјашњава о томе где би се селило, али селидбу су видели као извесну. Укупно 18 % испитаника планирало је одлазак у иностранство, а на нивоу жеља тај постотак је повећан чак на 40 %, док би их чак 54 % напустило Србију када би им се указала прилика. Дакле, једна шестина је планирала одлазак у иностранство, две петине је желело да оде, а нешто више од половине би искористило прилику ако би је имали и напустили Србију. Најчешће навођен разлог за напуштање Србије био је низак животни стандард – 30 %, потом следи невиђење перспективе, 15 % и сигурнији живот у иностранству, 14 %. Што се активизма тиче, омладина је активизму говорила “да”, али не зна где и како! Велики проблеми су отворени овим раскораком, између жеље за активизмом и немогућности да се та жеља оствари. Питање усмерења активизма ка одређеним садржајима и питање форми у којима ће се остваривати, није само уско омладинско питање, већ и, у већој мери, важно друштвено питање. На крају у истраживању се закључује да су немогуће знатније промене положаја омладине без општих промена на боље у целом друштву. Положај омладине је с једне стране резултат стања у друштву, а с друге стране само мањим делом може да се поправи а да то није тек пука последица неких општијих трендова. Отуда је индикатор односа друштва према омладини: *непостојање систематских мера којима би се радило на побољшању положаја омладине.*

У Центру за проучавање алтернатива група аутора је 2004. године спровела истраживање омладине које је као резултат имало студију *Млади загубљени у транзицији* (Nikolić i Mihailović, 2004). У делу о *Културном хабитусу омладине* наглашава се да је млада генерација у Србији, која је била предмет испитивања 2001. године изашла из једног ауторитарног поретка и периода испуњеног ратним разарањима и сталним економским пропадањем, у таквом окружењу је провела своје детињство и младост, и ушла у период транзиције ка демократском поретку. Период демократске транзиције је требао да донесе отварање према свету, стабилизацију друштва и економски развој. Ипак, после нешто више од две године показало се да су се оптимизам и нереална очекивања брзо истрошила у

судару са реалношћу посткомунистичке транзиције. Истраживање је показало да је већина младих људи у културном животу учествовала као пасивни конзумент производа културне индустрије (масовне културе). Учествовање у некој врсти стварања у култури било је сведено је на појединачне случајеве који се баве писањем (књижевност) а, поред константног присуства материјалног фактора, незаинтересованост и недостатак слободног времена били су фактори који су највише утицали на неучествовање. У систему вредности омладине култура је заузимала релативно високо место, али због рушења тог система у друштву, утицај културе на свакодневни живот и рад био је сведен на минимум, или се потпуно изгубио. Омладински стандард, као део укупног друштвеног стандарда, био је веома низак па су млади могли да издвоје веома мало средстава за културне потребе, а та средства се из године у годину смањују тако да је *стандард омладинске популације* варијабла која може одлучујуће утиче на степен задовољавања културних потреба. Млади су своје слободно време, у просеку 3 до 6 сати, користили комбинујући дружење с колегама и посете пријатељима и рођацима и кроз облик пасивног коришћења слободног времена који се огледа у праћењу ТВ програма и слушању музике. Више од трећине младих изузетно ретко је посећивало неку од институција културе, а највише заинтересованих било је за забаву и дружење са вршњацима у клубовима и дискотекама, што је посебно карактеристично за средњошколску омладину и студенте. Посете биоскопу и спортским догађајима су се одржавале на релативно стабилном нивоу, док су велику забринутост изазивали подаци да је више од половине испитаника изузетно ретко одлазило у библиотеку и да су млади били најмање заинтересовани за музеје, галерије и изложбе. Није било битнијих разлика у садржају слободног времена између запослене, незапослене омладине и омладине на школовању. Млади су много више користили електронске медије од штампаних, међутим, електронски медији су се углавном користили за забаву (филмови, спортске емисије и остали забавни програми) и нису били најважнији извор информација. Значајно је нагласити да нису постојале значајније корелације између варијабли са којима се покушало утврдити стање у култури и културном животу омладине у односу на занимање испитаника и његових родитеља, као ни према типу домаћинства.

Илустрјући тадашњу равнодушност друштва према проблемима са којима се сусреће омладинска популација, истраживачи су показали на примеру проблема који се релативно једноставно могао решити на обострану корист. Наиме, поражавајућа је чињеница да је компјутер 2004. године био недоступан за чак половину младих људи обухваћених овим истраживањем. Не само да га нису имали код куће, него нису били у могућности да га користе ни у школама, на факултетима или на послу. Ови подаци показали су тада алармантну информатичку неписменост што се може погубно одразити на будућност младе генерације која би могла да постане жртва брзих промена условљених развојем информационо комуникационих технологија.

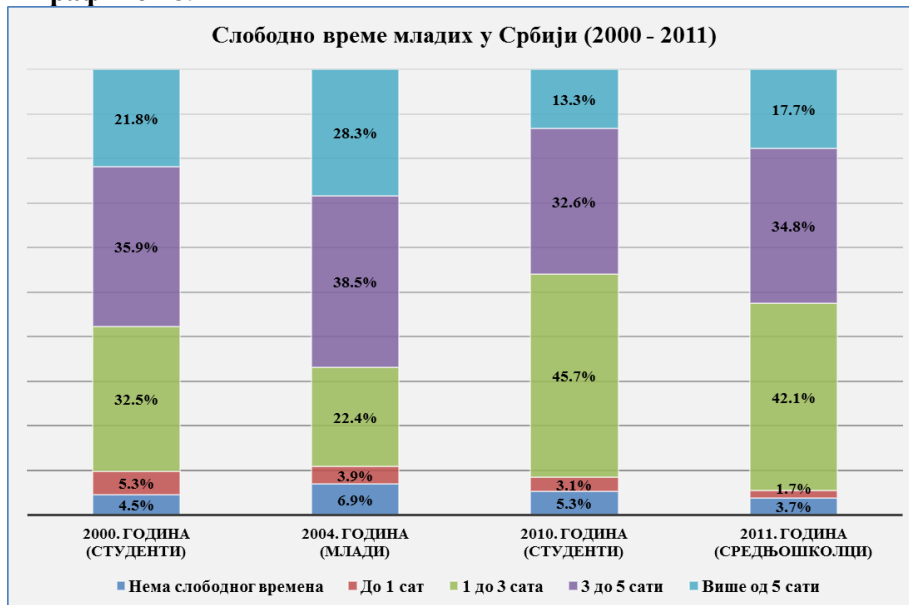
Након овог кратког прегледа најзначајнијих резултата истраживања младих изведених до 2004. године у Србији, покушаћемо да детаљније истражимо културну партиципацију младих на основу најновијих истраживања ове области (Mrđa, 2011, 2011a; Tomanović *ur.*, 2012).

Желећи да утврдимо *културне потребе младих*, овај аспект културне партиципације је операционализован кроз питања у којем смо од испитаника тражили да наведу како најчешће проводе слободно време. Такође, треба напоменути да се код нашег одређења културних интересовања (потреба) не утврђује прецизно шта млади раде у слободном времену, већ према којим активностима имају највише склоности или потребе. Наравно, пре тога, потребно је утврдити промене у величини расположивог времена младих у Србији.

У графикону 39 приказано је кретање величине слободног времена младих у периоду од 2000. до 2011. године на основу расположивих података релевантних истраживања из тог периода. Подаци показују да није било значајнијих промена у величини слободног времена, али се уочава да се проценат оних са минималним слободним временом нешто смањило, али се смањило и проценат оних који су имали више од 5 сати слободног времена дневно. Наравно, ово смањивање на екстремним половима, одразило се на групе које имају од 1 до 5 сати слободног времена, које су и даље најбројније. Највеће флукуације уочене су код група које имају 1 до 3 сата слободног времена а најмање код групе која има 3 до 5 сати слободног времена. Дакле, просечно посматрано, највећи број младих у Србији располаже са 1 до 5 сати слободног времена. Очекивано, постоји значајна

повезаност између радног статуса и величине слободног времена, а код студентске омладине величина слободног времена директно зависи од степена оптерећености обавезама на факултету.

Графикон 39

Извори: Mrđa, 2000; 2004; 2011; 2011a.

Да запослена омладина има најмање слободног времена показују и подаци из 2004. године, јер се у групи која има само један сат слободног времена дневно (3,9 %) налази чак 59,8 % запослене омладине, а у групи која уопште нема слободног времена (6,9 %) имамо 49,3 % запослене омладине. У највећој групи која има 3-5 сати слободног времена доминирају средњошколци (30,2 %), док у групи која има максималних 5 и више сати слободног времена дневно, како се и очекивало, доминира незапослена омладина (36,6 %). Такође, у овој групи велика већина испитаника није у браку (88,5 %), а неожењени/неудате су најбројнији и у групи која има 3-5 сати слободног времена (81,7%). Да породица и породичне обавезе представљају значајан лимитирајући фактор за величину слободног времена показују и подаци да у групи која има до један сат слободног времена дневно налазимо више од половине (59,8 %) ожењених/удатих испитаника, а у групи која уопште нема слободног времена заступљени су са 42,8 %. Значајнијих корелација у односу на друге социо-демографске варијабле није било.

Треба напоменути да су у свим истраживањима уочене неравномерности код одређивања величине слободног времена, које можемо приписати ненамерној индивидуалној грешци код одређивања да ли ће се у слободно време убацити и тзв. *полу слободно време* или само *доколица*.

Као што смо нагласили у истраживањима смо посебно испитивали интересовања испитаника и омиљене начине провођења слободног времена, што смо одредили као *културне потребе*. Овај део културне партиципације операционализовали смо кроз питање у којем смо од младих тражили да наведу како најчешће проводе слободно време. Питање је било отвореног типа, где смо тражили да наведу три омиљене активности у доколици. Такође, треба напоменути да се код нашег одређења културних интересовања (потреба) не утврђује прецизно шта млади раде у слободном времену, већ према којим активностима имају највише склоности или потребе. О томе шта конкретно раде у слободном времену ће бити више речи у делу текста када будемо представили резултате о културним навикама младих у Србији.

Табела 23. Омиљени начини провођења слободног времена младих у Србији*

Начин провођења слободног времена	2000 г. (студенти)	2004 г. (млади)	2010 г. (студенти)	2011 г. (сред.)
Одмарање/спавање	7.0%	6.0%	6.9%	7.2%
Гледање ТВ, слушање музике	23.0%	24.4%	12.1%	20.0%
Коришћење рачунара	-	6.3%	8.3%	15.3%
Читање (књига, часописа, новина)	3.0%	-	8.6%	8.3%
Бављење уметношћу	6.0%	6.4%	2.2%	4.6%
Дружење са пријатељима	26.0%	25.5%	19.5%	12.0%
Одлазак у позориште, музеје, концерте...	3.5%	1.7%	3.5%	0.2%
Излазак у град (кафић, клубови...)	16.5%	13.7%	11.3%	9.5%
Бављење спортом (шетња, рекреација)	12.0%	7.4%	18.1%	17.3%
Нема слободног времена	3.0%	2.6%	2.4%	0.1%

Извори: Mrđa, 2000; 2004; 2011; 2011a.

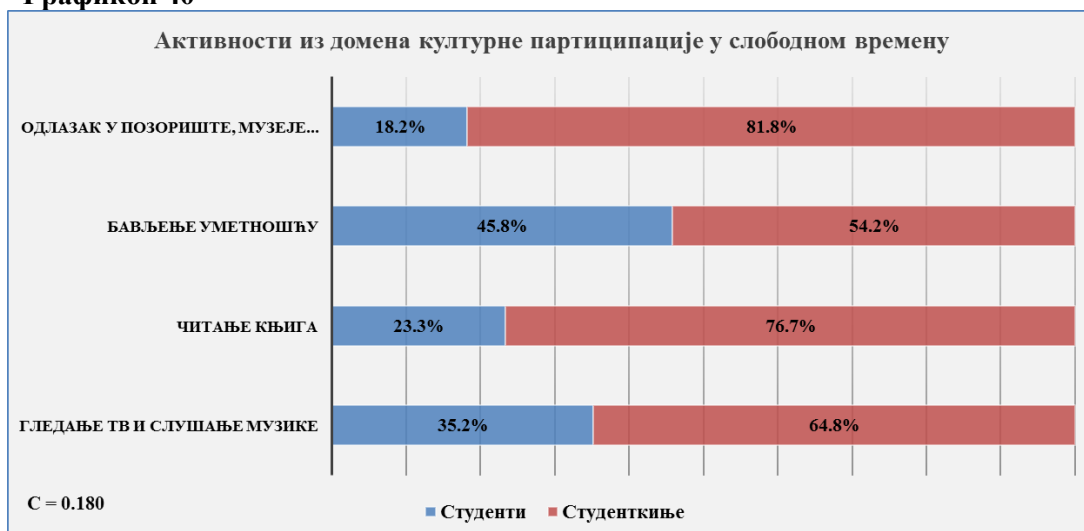
*Мултипли одговори

Табела 23 приказује структуру омиљених активности у слободном времену младих у десетогодишњем периоду од краја 2000. до краја 2011. године. У свакој години означена су три доминантна начина провођења слободног времена (осенчена поља), где се врло јасно види да су четири најпопуларније активности у слободном времену међу младима у Србији *гледање телевизије и слушање музике, дружење са пријатељима, забава (изласци у кафић и сл.) и бављење спортом и рекреацијом*. Ако ове податке упоредимо са подацима добијеним на узорку целе

популације, видећемо да се омиљене активности у слободном времену грађана Србије готово поклапају са популацијом младих, јер су четири најпопуларније активности у слободном времену међу грађанима Србије дружење са пријатељима, гледање телевизије, шетање и читање новина. Активности из области културе у ужем смислу (осим гледања телевизије и слушања музике) налазе се на самом дну листе, заједно са културном продукцијом.

Изузимајући полне/родне разлике код студената, нису утврђене значајније корелације са осталим социо-демографским варијаблама. У истраживању студентске популације (Mrđa, 2011) уочена је доминација девојака у односу на мушкарце у свим активностима у доколици из домена културне партиципације (графикон 40).

Графикон 40

Извор: Mrđa, 2011.

И поред видљиве доминације студенткиња у свим групама, највећа разлика је у активности у слободном времену из домена културне партиципације која подразумева одлазак у неку од институција културе као облик јавне културне потрошње (81.8 % ÷ 18.2 %) а најмања код бављења уметношћу (54.2 % ÷ 45.8 %). Закључци до којих долазимо из ових података би били да девојке више учествују у активностима из домена културне партиципације у оквиру активности у слободном времену, и да су девојке знатно чешћи посетиоци институција културе од мушкараца, што и није било неочекивано с обзиром на налазе ранијих истраживања која су за предмет имала публику неких од институција културе

(Mrđa, 2010a; 2010b; 2010c; 2014; Јокић и Мрђа, 2014), али и истраживања културне партиципације на националним узорцима (Cvetičanin, 2002; 2007; 2011; Cvetičanin i Milankov, 2011).

Дакле, могло би се рећи да су код младих омиљене активности оне које се одвијају у *приватној сфери* (попут дружења са пријатељима, гледања телевизије, слушања музике, бављења спортом) и оне које су *бесплатне*.

С обзиром на структуру доминантних начина провођења слободног времена младих и степен њихове сродности, условно речено, могли би их у аналитичком смислу сместити у два фактора, који би смо могли назвати *дружење/спорт* (дружење са пријатељима и бављење спортом и рекреацијом) и *забава* (изласци и гледање телевизије и слушање музике). Слични фактори су изоловани и у најновијем истраживању младих (Stanojević, 2012). Такође, треба нагласити да структура ових омиљених активности у слободном времену у неку руку одговара типичним начини провођења слободног времена за младе који су још увек у процесу школовања (подаци које анализирамо добијени су истраживањем студентске популације, средњошколаца, док је само једно истраживање из 2004. године било на националном узорку младих). Међутим, и поред ових објашњења није могуће занемарити чињеницу да се начини провођења слободног времена везани за културну партиципацију налазе на дну листе.

Међутим, овде треба напоменути да су у већ поменутом најновијем истраживању младих (Stanojević, 2012) утврђена 4 фактора који групишу активности младих у слободном времену. Први је *академски*, који се састоји се од специфичне културне потрошње (посећивање музеја, галерија, концерата и сл.) и активности попут читања, сликања, свирања и сл. На овом фактору висок скор су имали и коришћење интернета као и упражњавање спорта. Кад је реч о читању, трећина младих чита свакодневно а исто толико уопште не чита, док се око петине бави неким обликом стваралаштва. Други фактор је *дружење/спорт* који се састоји од забавних друштвених активности попут дружења у кафићима, код куће или излазака у клубове. Овај низ активности упућује на социјално активно провођење слободног времена, који подразумева интензивне социјалне односе са пријатељима и познаницима и то како у приватним тако и у јавним просторима. Трећи фактор је *забава/кућа*, а он се односи на забавне активности у кући (играње

игрица на ПЦ, претраживање интернета, спавање и досађивање), што су видови пасивног провођење слободног времена. За разлику од претходног који подразумева интензивне интерперсоналне контакте, млади који на овај начин проводе слободно време преферирају или самоћу или виртуелне контакте. Четврти фактор је *медији*, а односи се на облике провођења слободног времена уз традиционалне медије – телевизију, радио и новине. С обзиром да је везан за садржаје масовних медија, и не корелира са другим активностима ради се о обрасцу који је у великој мери обележен пасивним коришћењем доколице (Stanojević, 2012: 152).

Што се актуелних понашања у области културне потрошње и културне производње младих тиче, које смо означили *културним навикама*, представимо их на основу резултата истраживања културних пракси студената у Србији (Mrđa, 2011).

Културне навике смо третирали као операционализацију културних потреба. Утврђивање културних навика, тј. активности културне партиципације истражено је кроз питања у неколико група: 1. облике јавне културне потрошње (посете биоскопу, позоришту, музејима, споменицима културе, галеријама, концертима, библиотекама, књижевним вечерима); 2. активности културне продукције (бављење уметношћу); 3. медијске навике студената (гледање телевизије, слушање радија, читање дневне штампе); 4. облике приватне културне потрошње (читање књига, врста музике коју слушају). Након утврђивања основних трендова за сваки од наведених типова културних навика на нивоу читавог узорка, испитивали смо њихову повезаност са стандардним социолошким социо-демографским варијаблама.

У случајевима истраживања културне потрошње истраживачи се у већини случајева фокусирају на посете културним догађајима и институцијама, па је овај аспект културне потрошње постао основ за културну партиципацију у целини.

Студенте смо питали колико често посећују културне догађаје нудећи скалу учесталости са пет нивоа (врло често, често, повремено, ретко и никада). Да би покушали избећи замке субјективне процене, тј. шта је за некога често или ретко, у питању смо уз сваки ниво на скали прецизирали о којој учесталост се ради: *врло често* (једном или више пута недељно), *често* (једном до два пута месечно),

повремено (једном до два пута тромесечно) и *ретко* (два до три пута годишње). Питања су се односила на посете позоришним, биоскопским представама, изложбама у галеријама/музејима, као и посете културно-историјским споменицима и археолошким налазиштима, концертима, затим, одласцима у библиотеку, те посете књижевним вечерима спортским догађајима и клубовима. Наравно, интересовања и учесталост одласка, поред осталог, зависе и од понуде културних садржаја у животном простору појединца (територијална компонента).

Као што можемо да видимо у графиконима 41 и 42, студенти у Србији не посећују баш често догађаје из области културе, што је у потпуности у складу са раније изнетим подацима о начинима провођења слободног времена.

Графикон 41

Извор: Mrđa, 2011.

Чак 83.5 % студената ретко или никада не посећује музеје, а 75.4 % никада или ретко посећује галерије, док 72.5 % ретко или никада не посећује културно-историјске споменике и археолошка налазишта. Такође, 69.0 % студената ретко или никада не посећује позоришне представе, а 69.2 % књижевне вечери, док 67.0 % никада или ретко одлази у биоскоп.

Графикон 42

Извор: Mrđa, 2011.

Поред библиотека, за које се и очекивало да их чешће посећују, студенти су најзаинтересованији за одлазак у клубове, јер их чак 62.9 % посећује клубове врло често или често, и спортске догађаје (32.0 % - врло често или често), па концерте (23.2 % - врло често или често, али и 33.7 % повремено). Поред ове групе студената која практично не учествује у културном јавном животу, имамо и групу студената која одлази у културне институције и посећује културне програме у која чини *просечно око 10 процената (статистичка процена) студентске популације. Међу њима, између 3.0 и 5.0 % студената партиципира у јавном културном животу барем једном месечно. Групу повремених посетилаца културних институција и програма чини просечно око 12.7 % студената.*

Посматрајући податке по институцијама, у позориште (графикон 43) никада не иде чак 32.6 % студената, а тек два до три пута годишње на позоришну представу оде 36.4 % студената. Повремених посетилаца је 17.8 %, док редовне позоришне публике међу студентима има 3.3 %. Највише редовних посетилаца позоришта имамо међу студентима Универзитета у Београду и Новом Саду, док најмање у позориште одлазе студенти из Косовске Митровице (никада 52.4 % и ретко 29.3 %) и Новог Пазара (никада 63.0 % и ретко 18.5 %).

Графикон 43

Извор: Mrđa, 2011.

Уколико упоредимо податке о посетама студената позоришту из 2000. године и 2004. године са подацима из 2010. године (графикон 44) видећемо да се највећи пад у посети студената позоришту догодио 2004. године, али да се 2010. године уочава тренд повећања посета уз смањење броја оних који никада не одлазе на позоришне представе. Наравно, без обзира на позитиван тренд у 2010. години, још увек значајан број студената врло ретко посећује позориште, али уочени позитиван тренд значи да позоришта у Србији имају добре полазне основе да унапређењем свога рада и комуникације са потенцијалном студентском публиком обезбеде, с једне стране, бољу посећеност и будућу сталну публику а, са друге стране, да значајно помогну укључивање младих у јавни културни живот.

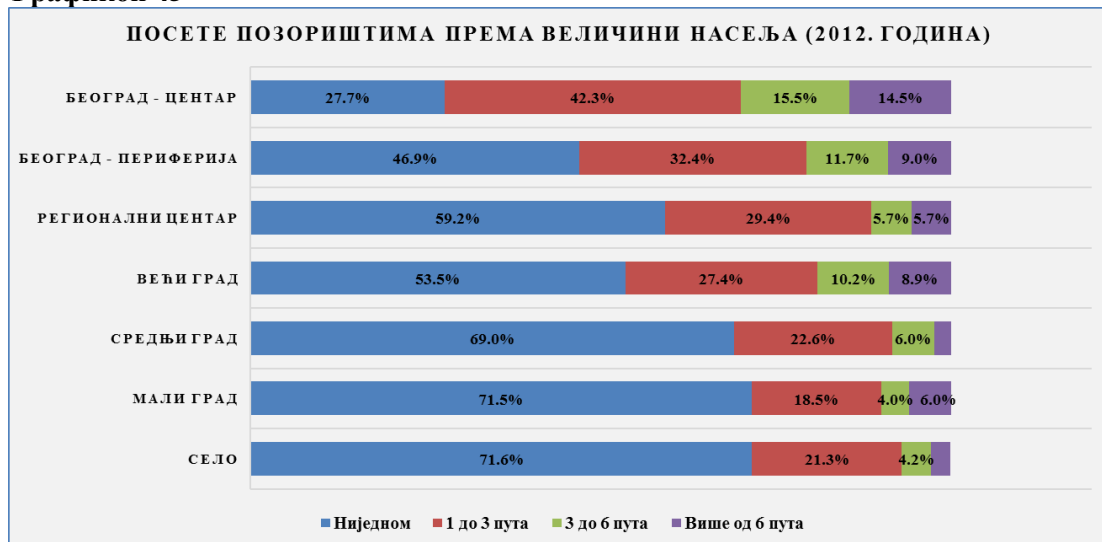
Графикон 44

Извор: Mrđa, 2011.

И у истраживању из 2012. године (Stanojević, 2012) дошло се до сличних резултата, где је проценат младих који у протеклој години нису посетили ниједну од институција култура изузетно висок. Такође, констатовано је да је посећивање институција културе у великој мери одређено местом у коме млади живе, нивоом образовања, приходима домаћинства коме припадају као и радним статусом. Кад је реч о величини места (Графикон 45), тек у Београду је изнад половине младих у протеклој години отишло макар једном у позориште. У селу, малом и средњем граду више од две трећине младих није ни једном било у протеклој години у некој од институција овог типа. Идентична је ситуација и са одласцима у музеје, галерије и на изложбе. У Београду је 29.5% оних који су више од три пута посетили музеје, галерије или изложбе, насупротив 10.8% у већем граду, 10.8% у граду средње величине, 7.3% у малом граду и 6.8% младих на селу. Поред места становања, образовање је то које најбоље диференцира младе који посећују културне институције. Највише их је међу високо образованима и међу студентима а међу онима са основном школом готово и да их нема.

Графикон 45

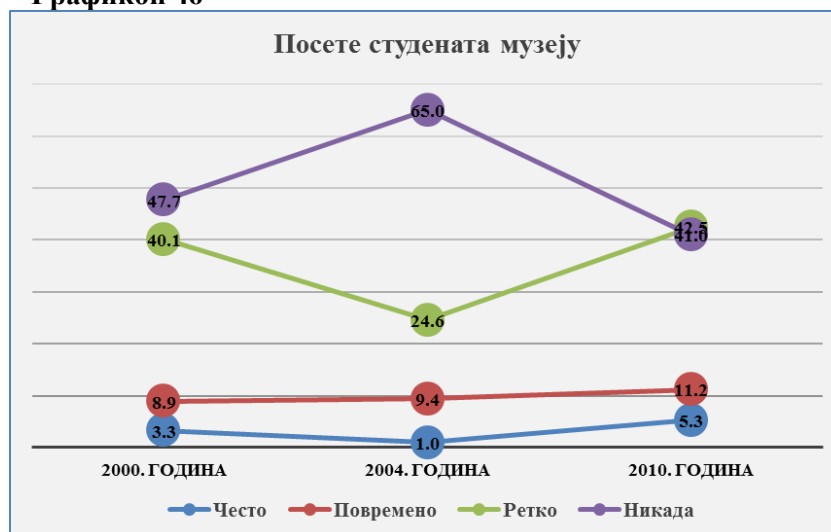

Извор: Stanojević, 2012: 160, Tabela 8.5

Музеји су институције културе које најмање посећују студенти у Србији, јер чак 41.0 % њих никада не одлази у музеје а 42.5 % то чини тек два до три пута годишње. Повремених посетилаца музеја међу студентима је 11.2 %, а једном до два пута месечно у музеје одлази 2.9 %, док редовних посетилаца музеја имамо само 2.4 %. Наравно, при овако великом груписању испитаника на једном делу скале учесталости не може се очекивати појава неких статистички значајнијих разлика.

Још јаснију слику овакве ситуације видимо уколико упоредимо податке о посетама студената музејима из 2000. године, 2004. године и 2010. године (Графикон 46). У последњих 10 година проценат студената који посећују музеј често или повремено скоро да се није променио, уколико занемаримо варијације испод 2 процента без статистичке значајности.

Графикон 46

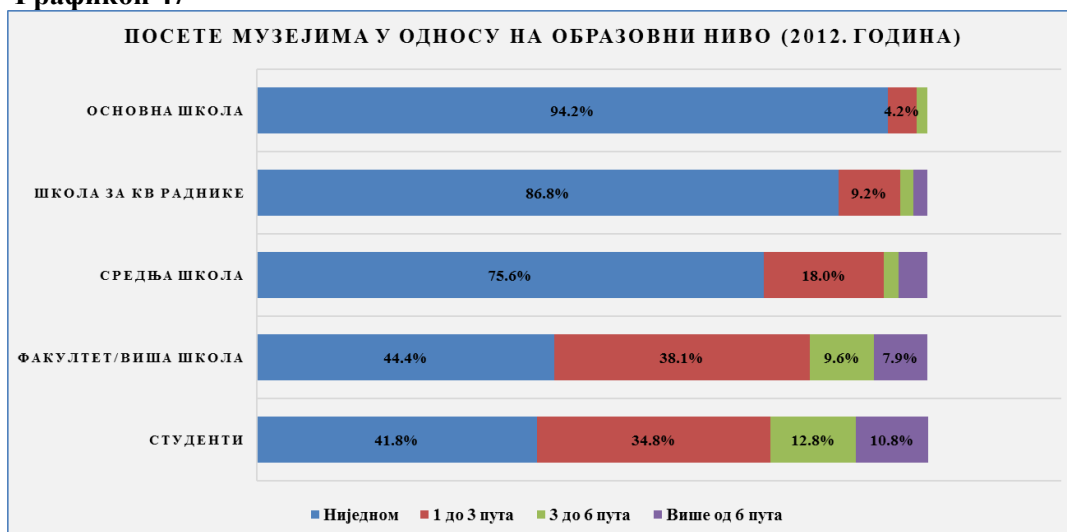

Извор: Mrđa, 2011.

Значајније варијације догађале су се само међу студентима са мањом учесталošћу посета и оним који уопште не посећују музеје. У истраживању 2000. године, 40.1 % студената је ретко посећивало музеје, да би тај проценат нагло опао у 2004. години на 24.6 %. С обзиром на то да се проценат студената који посећују музеј често или повремено није променио у последњих 10 година, подаци показују да је овај део студентске музејске публике престао да посећује музеје, па је због тога проценат оних који 2000. године нису ишли у музеје (47.7 %) нагло скочио у 2004. години (65.0 %) за скоро исти проценат за који се смањио број студената који је ретко посећивало музеје.

У поменутом истраживању из 2012. године (Stanojević, 2012), уочене су значајне варијације учесталости посета у односу на образовни ниво младих (Графикон 47). Такође, и у овом истраживању потврђена је теза да се за институције културе нешто више интересују жене него мушкарци. С друге стране, у односу на радни статус младих, у најбољем положају су они који су још увек у процесу школовања који су у већем проценту (позориште – 58.8%, музеји и галерије – 55.3%) од оних који су запослени (позориште – 35.9%, музеји и галерије – 30.3%) и од оних који су незапослени (позориште – 28.8%, музеји и галерије – 26.7%) посетили институције културе (Stanojević, 2012: 161).

Графикон 47

Извор: Stanojević, 2012: 161, Tabela 8.7

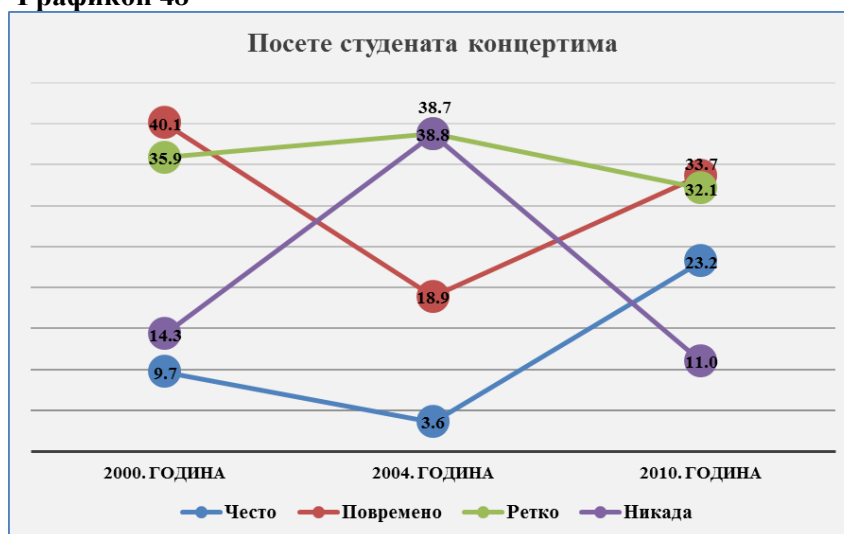
Слична ситуација је и са посетама студената изложбама (галеријама), јер чак 40.1 % студената никада не иде на изложбе, а 35.3 % посети неку галерију два до три пута годишње.

Као што смо раније нагласили, студенска популација је нешто заинтересованија за посете концертима (графикон 24), јер 7.0 % врло често одлази на концерте, а 16.2 % то чини у интервалу једном до два пута месечно, док је повремених посетилаца нешто више од трећине (33.7 %). Међутим, и овде имамо једну значајну групу студената која ретко одлази на концерте (32.1 %), уз 11 процената оних које концерти не интересују. У упоредном прегледу учесталости посета концертима студентске популације (Графикон 48) видимо да су варијације најмање код групе која их ретко посећује јер се у последњих 10 година тај проценат креће око једне трећине константно, што значи да трећина студената у Србији оде на концерт два до три пута годишње. Највеће варијације су код група повремених посетилаца концерата и оних који уопште не иду на концерте и чини се да су ове групе повезане. Највише повремених посетилаца концерата било је 2000. године, да би тај проценат нагло пао 2004. године (управо када је проценат који те године нису ишли на концерте нагло порастао), па се вратио на значајних 33.7 % у току 2010. године (управо када је проценат који те године нису ишли на концерте нагло пао, на најнижих 11.0 % у последњих 10 година). С обзиром на то да је и овде карактеристична 2004. година по великим варијацијама,

претпостављамо да се ради о утицају неког од тзв. системских фактора, као што је нпр. друштвено економска ситуација, концертна понуда те године и сл.

Да су студенти значајније заинтересовани за концерте, као један од видова јавне културне потрошње, показује и група редовних посетилаца концерата која од 2000 до 2004. године није прелазила 10.0 %, да би у 2010. години тај проценат био више него дупло већи (23.2 %). Међутим, морамо још једном напоменути да је код елаборације ових података веома важно имати у виду и чињеницу да је у последњих неколико година концертна понуда значајно боља (и квантитетом и квалитетом) него што је била пре 5 или 10 година.

Графикон 48

Извор: Mrđa, 2011.

Као што смо раније констатовали, студенти у Србији не посећују баш често догађаје из области културе, што је у потпуности у складу са раније изнетим подацима о начинима провођења слободног времена. Тако 83.5 % студената ретко или никада не посећује музеје, а 75.4 % никада или ретко посећује галерије, док 72.5 % ретко или никада не посећује културно-историјске споменике и археолошка налазишта. Такође, 69.0 % студената ретко или никада не посећује позоришне представе, а 69.2 % књижевне вечери, док 67.0 % никада или ретко одлази у биоскоп. Анализирајући ове податке, занимљиво је покушати утврдити који су најважнији разлози за овако слабо учешће студената у јавном културном животу.

Они који ретко посећују институције културе и културне догађаје најчешће то чине због *недостатка слободног времена* (39.3 %), *недостатка интересовања*

(17.0 %) и *недостатка новца* (16.4 %), мада је и *неодговарајућа понуда* на релативно значајном нивоу (14.2 %). Породични и животни услови и недостатак информација нису фактори који утичу на учесталост посета студентске популације у Србији институцијама културе и културним догађајима.

Посматрано укупно, можемо рећи да *већина студената не учествује у јавном културном животу, али се не може говорити о одсуству из јавног живота у целини, јер значајан број студената одлази на спортске догађаје и концерте. У последњих 15 година, студенти су најмање учествовали у јавном културном животу 2004. године, док су подаци из 2000. године негде у рангу са 2010. годином, што само по себи говори много о култури и њеном положају у друштву Србије, културној политици, положају и перспективама институција културе.*

Дакле, студенти спадају у друштвену групу која релативно ретко посећује догађаје из области културе, па је *утицај културе на свакодневни живот студената је сведен на минимум*, а један од значајнијих фактора је и ситуација коју карактерише *непостојање конзистентног система вредности* након разарања досадашњег система вредности у друштву. Подаци који показују тренд да већина студената у Србији не учествује у културном јавном животу може да има одређене последице по будућност ове друштвене групе, али и целог друштва уопште. Последице нису одмах “видљиве”, него се испољавају кроз дужи временски период, различитим интензитетима и различитим формама у скоро свим деловима друштвене структуре јер студенти у сваком друштву представљају базичне носиоце друштвеног развоја. Наравно, ови подаци ни у ком случају нису једнодимензионални, него показују да значајан део студентске популације не учествује у тренутном јавном културном животу и да су за велики део ове популације културни програми недоступни (било ради недостатка слободног времена, интересовања, концепције јавног културног живота, финансијски или територијално) и да *постоји потреба за израду нове стратегије културног развоја или редефинисања постојеће културне политике*. Наравно, не сме се изгубити из вида и *веома велики утицај образовања на стварање вредносног система и стварање претпоставки за рецепцију уметничког дела и различитих*

симболичких форми уметничког стварања, али и за развијање потреба из области културе.

Следећа област нашег интересовања у покушају скицирања културних пракси младих, у нашем случају студената, у Србији је област културне продукције. Учешће у стварању културних добара представља суштински начин учешћа у јавном културном животу средине у којој појединац живи. Учешће студената у уметничком стваралаштву веома је значајно за свако друштво, јер се студентска популација налази у зениту својих стваралачких могућности. Својим ангажовањем умногоне могу да допринесу културном развоју средине и шире друштвене заједнице. Њихово учешће је веома значајно, уколико се уопште желе створити услови за даљи напредак на цивилизацијском нивоу. Управо због тога, било је занимљиво да покушамо утврдити колико се студената уопште, аматерски, професионално или кроз неки хоби, бави неком врстом уметности (стварања из области културе). Због претпоставке добијене из ранијих истраживања да је културна продукција код студентске популације изразито неразвијена и сведена на појединачне случајеве, испитаницима нисмо у питању наглашавали начин бављења неком уметношћу (професионално, аматерски, креативни хоби), него смо од њих тражили да нам кажу да ли се уопште баве неком активности (требали су сами да претпоставе да ли нешто спада у домен уметности или не), без обзира на ком нивоу, која би се могла класификовати као нека врста културне продукције. Управо због тога, иако смо имали у виду теорије да се уметнички таленат наслеђује и да се склоност ка уметности и уметничке диспозиције стичу у породичном окружењу, нисмо покушавали утврдити постојање тзв. породичне уметничке традиције, тј да ли се студенти из породица чији су се чланови бавили/баве уметношћу и сами чешће баве уметношћу.

Подаци су показали да се највише студената (13.4 %), по њиховој процени, повремено бави неком формом књижевног стварања (писање), а још око 8.5 % неком од визуелних уметности (цртање, сликање, вајање) уз 7.8 % која се понекад бави неком формом музичке активности (свирање, певање, плес). На бази ових података можемо направити грубу статистичку процену да би у *продуктивну групу, у идеално типском смислу, могли сврстати између 8.0 и 13.0 % студената.* С друге стране, из ових података јасно произилази да *преко 80,0 % студената у*

Србији не учествује у културној продукцији, без обзира на ниво партиципације. Као најважнији разлог због ког се не бави, више од половине студената (52.6 %) је навело недостатак интересовања, а 31.2 % недостатак слободног времена. Ако узмемо у обзир раније изнети податак о слободном времену као најважнијем разлогу за ретке посете институцијама културе и културним догађајима (39.3 % студената), можемо констатовати да је просечно за трећину студената недостатак слободног времена лимитирајући фактор за културну партиципацију.

Податак да више од половине студената који се не баве неком врстом уметности као најважнији разлог наводи незаинтересованост није једноставно објаснити. С једне стране, можда је у питању проблем разумевања правила и мерила уметничке делатности или конкретних уметничких форми или одбојност услед перцепције да су то активности резервисане за посебне друштвене групе (“више” слојеве). С друге стране, у друштву где је већина становништва окупирана непрестаном борбом за задовољавање основних егзистенцијалних потреба, бављење уметношћу се врло често доживљава као неозбиљно “трошење времена”.

На крају, можемо рећи да је продуктивна група унутар студентске популације релативно мала, али се уочава тренд повећања интересовања за књижевно стварање и неки облик визуелних уметности и да процењену продуктивну групу чино око 10 процената студената. Такође, показало се да припадност продуктивној групи мало зависи од стандардних социо-демографских варијабли.

Испитујући медијске навике студената у Србији, утврђено је да највећи број студената гледа телевизију дневно до 3 сата, при чему се број сати гледања значајно повећава током викенда. Процент оних који пред телевизором проводе више од 5 сати дневно креће око 3 % радним даном и око 7 % викендом. Нешто више од трећине студената (34.4 %) радним даном гледа ТВ мање од 1 сат, што је последица недостатка слободног времена условљеног обавезама на факултету.

Ако постојање утицаја телевизије на различите видове културног живота не изазива сумњу, противречности се јављају код покушаја ближег одређивања особености тог утицаја. Критички усмерени истраживачи, пружајући озбиљну доказну грађу, веома забринуто истичу улогу телевизије у стварању и ширењу

искривљених културних вредности које могу да утичу и на изазивање неприхватљивог друштвеног понашања. Други истраживачи, напротив, указују превасходно на повољна дејства и могућности због изузетних својстава и раширености телевизије. Један од основних узрока наведених неслагања јесте неспоразум приликом извођења претпоставки о стварној природи телевизије. Она је у тој мери постала део свакодневног живота савременог човека, али и прошлости све бројније телевизијске генерације, да се више не може на уобичајен начин издвајати као целовит и независан фактор, нити разумети њена самосвојност без сазнавања одговарајућих друштвених и културних околности. С друге стране, показало се, као и у другим сличним истраживањима у свету, да *генерацијска припадности има велики утицај на склоности телевизијске публике. Генерални тренд, да је код млађих генерација телевизија првенствено извор забавних садржаја, а за старије генерације извор информација, потврдио се и у нашем истраживању.*

Кад говоримо о значајним полним разликама у односу на склоности ка различитим типовима телевизијских програма требало би подсетити да су етнографска истраживања телевизијске публике показала да, не само што постоје снажне полне разлике у преференцијама телевизијских програма, него и два различита типа гледања међу мушкарцима и женама. За мушкарце за које је кућа место доколице, гледање телевизије је обично активност којој се приступа због ње саме и са пуном пажњом. На другој страни, чак и за запослене жене, кућа је место бројних обавеза, тако да гледању телевизије приступају као узгредној активности коју обављају вршећи друге послове, посвећујући јој само део своје пажње. Николас Еберкромби (N. Abercrombie) чак заступа становиште да свим културним творевинама можемо прићи на један од два начина које он назива “литерарни приступ” (*literary mode*) и “видео приступ” (*video mode*). Литерарни приступ, као што се из имена може закључити, за своју основу има читање књига и представља однос у коме се културним објектима посвећује пуна пажња. Видео приступ, насупрот томе, типичан је за гледање филмова уз помоћ ДВД-а и укључује премотавања и поновна гледања неких делова, а у случају телевизијских програма честе промене канала, паралелна гледања више програма и посвећивање делимичне пажње ономе што се гледа. По Еберкромбију, овакав приступ, на који

су жене принуђене природом њихове улоге у домаћинству, карактеристичан је у целини за однос према културним творевинама из домена популарне културе, док је литерарни приступ тај који захтевају творевине високе (елитне) културе (Cvetičanin, 2007).

Активности културне потрошње које се одвијају у приватном простору испитаника, далеко од јавности, често се сматрају основним знацима културе једне личности, за разлику од јавне културне потрошње (посете културним догађајима и институцијама), чија је једна од важнијих функција и тзв. социјална презентација или лична промоција. Ово је посебно карактеристично за читање књига и слушање музике, али и на поседовање кућних библиотека и музичких колекција на неким носачима звука.

Читање и учесталост читања представља посебан облик културног интересовања студентске популације, јер су везани за књигу која је саставни део студентског свакодневног живота. Могло се претпоставити да је ова активност веома раширена и веома стабилна у оквиру ове друштвене групе, па је због тога нећемо детаљније представљати. Међутим, овде треба нагласити разлику између читања уџбеничке и стручне литературе (за полагање испита или факултетске обавезе уопште) и потребе за читањем ради сопственог образовања и обавештавања, тј. методичним коришћењем књиге према околностима и личном интересовању

Поред стручне литературе у вези факултета, коју би требало да читају свакодневно, студенти највише читају књижевна дела и дневну штампу, али су веома заинтересовани и за часописе. Од осталих форми штампаних издања појављују се још научно-популарне књиге и стрипови, али са знатно мање заинтересованих.

Слушање музике је једна од активности културне партиципације која је код студентске популације значајније присутна у свакодневним животима. О музици се често говори као о једној од "најпопуларнијих" врста уметности и могло би се, узимајући у обзир велику различитост музичких жанрова и типова, рећи да ова популарност управо проистиче из ове различитости. Резултати су показали да студентска популација у Србији има веома широка музичка интересовања и укусе јер не постоји врста или жанр музике од 22 понуђене коју студенти не слушају.

Жанрови или врсте са највећом популарношћу међу студентском популацијом су “поп” и “рок” који се код више од 40 % студената налазе међу врстама музике коју најчешће слушају. Значајнији рејтинг имају и “диско” и “техно” музика. Наравно, при овако великом броју модалитета, уз мултипле одговоре, нисмо ни могли очекивати појаву значајнијих разлика у односу на универзитет, групу факултета, али и годину студија и полне/родне разлике. Међутим, поменућемо извесне специфичности које смо уочили код најпопуларнијих врста музике, као што је ситуација код “поп” музике коју нешто више слушају студенткиње, док “рок” и “техно” музику нешто више слушају мушкарци. Такође, везано за узраст, тј. годину студија, где код “поп” “диско” и “техно” музике проценат оних који слушају ову врсту музике опада са порастом године студија, али без значајне статистичке повезаности да би се могле утврдити одређене генерализације за целу студентску популацију. На основу ових података јасно се види да је *слушање музике једна од омиљених активности у слободном времену студентске популације* или у домену активности везаних за приватну сферу културне потрошње. При избору омиљених музичких жанрова преференције се делимично или у малом обиму структуришу дуж основне поделе према старости (години студија) и према родним разликама, при чему млађи студенти имају наглашеније преференције за различите типове савремене популарне музике (pop/rock, disco, house, techno).

Уколико покушамо да типологију културних пракси коју смо формирали код анализе резултата на узорцима опште популације применимо на младе, тј. на студентску популацију која је била предмет наше анализе, по свим карактеристикама можемо издвојити два доминантна типа културних пракси младих у Србији. Први тип, који карактеришу јаче преференције ка савременој популарној музици, назвали смо *савремене урбане културне праксе* и други, тзв. мешовити тип, чије карактеристике се налазе између локалних традиционалних и савремених урбаних културних пракси, који смо назвали *фолклорни омнивори* (нео-фолклорне културне праксе).

Млади се често декларативно препознају као будућа снага сваке земље, али реалних основа и механизма да млади заиста и постану носиоци промена и активни актери развоја друштва још увек је мало у већем броју земаља, посебно у

друштвеној структури Србије. Такође, криза деведесетих година узроковала је разарање друштвене основе већине постсоцијалистичких земаља и условила је појаву процеса продужене младости и матурације. У последње две деценије младе генерације у Србији одрастале су изоловане од остатка Европе и за највећи број младих време њиховог детињства и одрастања било је обележено ситуацијама у чијим основима су били несигурност и немоћ да се било шта учини, због тога што је то време било обележено ратовима, конфликтима најразличитијих врста, непрекидним политичким сукобима. Ови догађаји су непосредно утицали чак и на подељеност између родитеља, рођака и пријатеља, као и на недостатак било какве подршке непосредног окружења, али и читавог друштва уопште. Ако томе додамо, још увек значајну дозу патријархалности у друштву Србије данас, простор за ангажовање младих је све ужи, па и не треба да изненађују подаци да су термини којима се у последњих десетак година описују младе генерације најчешће апатија, неиницијативност, и инерција. С друге стране, очекује се да млади људи буду главни носиоци промена и иницијатори модернизације, док се најважније одлуке најчешће доносе негде друго тј. доноси их неко други.

Наравно, не сме се изгубити из вида и веома велики утицај *образовања на стварање вредносног система и стварање претпоставки за рецепцију уметничког дела и различитих симболичких форми уметничког стварања*, али и за развијање потреба из области културе. Широко утемељено професионално образовање, знање принципа који леже у основи позива, оспособљава за различите типове делатности. Оспособљавање стручњака који могу наизменично да преузимају више врста уских специјалности, постају правило модерне производње, а образовање мора да омогући реализацију ових циљева. На овај начин појединци имају шансу да не постану жртве брзих промена условљених развојем технологије, која се врло брзо мења. Међутим, улога савременог универзитета се не своди само на овај сегмент образовања, јер он има веома важну цивилизацијску функцију у развоју духовних способности и стицање ширих културних видика. *Континуирана едукација из области културе је потребна, јер више није могуће да културу коју су стекли наставници и професори пренесу студентима једном за цео живот. Они морају пружити образовање које ће ићи у корак са брзо мењајућом цивилизацијом и сазнањима.*

Маргинализовање младих људи спречава свако друштво да се развија и модернизује у складу са временом. Њихово учешће на свим нивоима одлучивања и активности је од виталне важности за иницирање промена и даљи друштвени развој. *Да би се то остварило млади људи морају препознати себе као друштвену групу, али морају бити и препознати од осталих друштвених група као пуноправни чланови друштва. Непосредним укључивањем младих, посебно студената, у системе одлучивања омогућава се развој младих као специфичне групе, али и друштва у целини.* Кроз систем одлучивања млади развијају потребне вештине, развијају сопствене системе вредности и осећај одговорности.

Последњих година Европска унија инсистира на развијању омладинских националних политика које подржавају учешће младих у друштву, посебно утицај на процесе, одлуке и активности везане за њих саме. То подразумева преузимање активне улоге у породици, школи, факултету, друштвеном и културном животу и власти. Иако су владајуће структуре у Србији препознале проблем одлива младих људи (“одлив мозга”), још увек нису успостављени институционални механизми да се овај проблем почне системски решавати.

4.4 Позоришна публика у Србији у периоду транзиције

Истражити утицај друштвених околности на структуру и културне праксе публике драмског позоришта у Србији у периоду транзиције је веома сложен задатак. Најважнији разлози се могу изложити кроз чињенице о недостатку стратификационих истраживања у периоду транзиције у којима је истраживана улога коју културне праксе, нарочито културна потрошња, имају у процесима формирања друштвених група и њиховом деловању. Најчешће су рађена стратификациона истраживања анкетног типа која већином нису укључивала проблем културних пракси (Milić, 2004; Bolčić, 2002a, Bolčić i Milić, 2002; Svejić, 2006), осим у случају истраживања која су у својој структури имала и проблематику вредности (Lazić, 2011; Lazić, 2000a, Lazić, 1994a), где су одређени елементи културе морали бити присутни. Међутим, таква структура података није давала довољан основ за покушај истраживања улоге културних пракси на структуру и деловање друштвених група. С друге стране, истраживања тзв. посебних публика у периоду транзиције или није било или су рађена у оквиру

других пројеката на врло ограниченим узорцима, тако да ни са те стране нисмо располагали са довољном количином емпиријског материјала за озбиљније компаративно истраживање драмске позоришне публике у периоду пост-социјалистичке трансформације.

Главни циљ овог поглавља је да покуша истражити утицај друштвених околности на структуру и културне праксе публике драмског позоришта у Србији у периоду транзиције (Mrđa, 2014).

Основна претпоставка која се налази у основи овог истраживања полази од чињенице да се у структури публике драмског позоришта у највећем проценту налазе припадници средњег слоја друштвене структуре и да сви друштвени фактори који утичу на формирање, статус и перспективе овог слоја посредно утичу и на публику драмског позоришта у смислу њене структуре, учесталости посета и развоја културних потреба.

Генерално посматрано, период пост-социјалистичке трансформације у Србији, у вредносном смислу, довео је до успостављања својеврсног нормативног и вредносног дуализма кроз изражену нормативно-вредносну дисонанцу (Lazić, 2011: 184) и неконзистентну мешавину различитих вредносних образаца. Пре почетка пост-социјалистичке трансформације, доминантне вредносне оријентације садржавале су углавном традиционалистичке (претежно патријархалне) елементе и снажне ауторитарне и колективистичке обрасце, али је била присутна и модернистичка оријентација (Pantić, 1977: 294). Истраживања вредносних оријентација у периоду трансформације показала су присуство више међусобно супротстављених вредносних образаца: колективистичког, традиционалног и ауторитарног, националистичког, али и либералног (уп. Gredelj, 1994). Постојање ових супротстављених вредносних образаца указује на значајне вредносне промене изазване економском а за њом и друштвеном кризом деведесетих година. Вредносна декомпозиција утицала је на појаву тзв. *вредносног вакума*, јер је срушен дотадашњи систем вредности, али није конституисан иоле конзистентан модернистички усмерен систем вредности, па су, логично, почеле да јачају традиционалне вредносне норме и оријентације. Код припадника средњег слоја, карактеристично је растуће прихватање либерално-демократских вредности у политичкој сфери, али и наставак подршке обрасцима

државне редистрибуције у економској сфери (уп. Lazić, 2011: 251). Детаљнија анализа вредносних орјентација у периоду пост-социјалистичке трансформације је значајна за тему рада и приступ анализи, али смо се због обима рада задржали само на генералним показатељима.

Као што је наглашено, због тога што нисмо располагали са довољном количином емпиријског материјала за анализу, у овом истраживању одабран је приступ који у својој основи има *анализу утицаја друштвених околности на структуру и карактеристике публике драмског позоришта у Србији, базирану на положају друштвених класа и слојева у периоду транзиције*. С обзиром на то да су скоро сва истраживања структуре позоришне публике показала да *највећи број њених чланова долази из средњег слоја* (класе) друштвене стратификације, анализа ће бити концентрисана на ову класу, која је, с друге стране, била кључни актер у процесима транзиције не само у Србији него и у државама Средње и Источне Европе. Наравно, за главну тему рада није потребно шире представљати ове процесе (уп: Glassman, 1997, Лонгворт, 2002).

Историјски посматрано, да у структури публике драмског позоришта доминира тзв. средњи слој налазимо још код Алвина Тофлера (Toffler, 1976) који када говори о слоју који се формира као публика, каже да тај слој не само што представља ужи део укупне популације већ је и профилисан према одређеним друштвеним и културним правилима. У периоду тзв. *културног бума* у САД раних шездесетих година *културне потрошаче чини горња половина средње класе* (Toffler, 1976: 464-472) (у тадашњим терминима америчке социологије овај слој се називао *горња средња класа*). Без обзира на тенденције да се у индустријским земљама крајем 19 века у структури позоришне публике налазе, поред припадника средњих класа, и најнапреднији слојеви радничке класе, већина теоретичара позориште ипак ставља у домен тзв. *елитне уметности*, па тако Пјер Бурдије (Pierre Bourdieu) позориште ставља у сферу у којој доминирају универзитет, академије и критичари, тј. могло би се рећи да је културу присвојила једна елита, која не мора да буде елита духа, али која има привилегован друштвени положај најчешће по двострукој основи – и по образовању и по материјалном статусу. Управо зато, Бурдије говори о два дела владајуће класе, једном делу који поседује и културни и економски капитал и, другом који

поседује *само културни капитал* (Nemanjić, 1991: 59-60). Такође, и Жан Дивињо (Jean Duvignaud) је, на неки начин, био близак чињеници претежне *елитности* позоришне публике кроз исказ „ може се рећи да се позоришна публика није променила још од 18. века и да се сводила на оно што су Пјер Бурдије и Жан Клод-Пасерон називали *наследницима*, повлашћенима у култури“ (Divinjo, 1980: 54). Наиме, ова два француска социолога су 1964. године објавила књигу *Les héritiers* (Bourdieu & Passeron, 1964) у којој су анализирали однос студената према култури у односу на њихово социјално порекло. Између осталог, један од налаза до кога су тада дошли је повезаност између социјалног порекла и припадности групи позоришне публике, у смеру да што је социјално порекло студената више (припадају имућнијим и образованијим слојевима) приступачнија су им сва дела елитне културе и лакше пролазе кроз нивое образовања. Наравно, ово не значи да је позоришна уметност резервисана само за привилеговану публику. Позоришна публика временом постаје све хетерогенија, тако да се један њен део везује за тзв. *забављачку функцију позоришта*, док други део позоришну уметност прихвата као симболичку форму која сажима велики број културних вредности и доприноси процесу образовања и подизања интелектуалних капацитета личности. У овом контексту Бурдије наглашава улогу школе „као снаге која обликује навике и даје онима који су били под њеним посредним или непосредним утицајем не толико посебне и појединачне мисаоне шеме, већ ону општу обликованост која рађа посебне шеме, примењиве на различите области и мисли и делања а што се може назвати *културни хабитус*“ (Burdije, 1970: 105). Управо овај бурдијеовски хабитус омогућава образованијим слојевима да лакше разумеју симболичку форму позоришне уметности. Такође, у овом смеру ишао је и закључак Ентонија Хилтона (Anthony Hilton), истраживача позоришта и позоришних тенденција у Енглеској, да „у свом највишем, најистинскијем и највреднијем облику позориште може да привуче само одређен део становништва (Hilton, 1972: 1050). Да је ниво или степен образовања једна од одлучујућих варијабли која, с једне стране утиче на припадност некој од класа у друштвеној хијерархији, али и једном од најзначајнијих обележја у вези са карактером, интензитетом и структуром културних потреба, потврђено је и у истраживању из 1971. године (Baćević, 1971; 4) где су истраживачи дошли до налаза да проценат посетилаца позоришта

правилно и нагло опада са опадањем степена образовања, тако да је у позориште одлазило 78.0 % Београђана са вишом и високом стручном спремом, док је то исто чинило 16.0 % оних са завршеном основном школом. Такође, уочена је и друга значајнија правилност у вези са оствареним приходима грађана и посећивањем позоришта јер „повећање прихода по члану породице праћено је повећањем броја посетилаца позоришта у оквиру града“ (Ваћевић, 1971: 31). Такође, истраживања из осамдесетих година у Србији показују сличне тенденције. Наиме, истраживање позоришне публике београдских позоришта из 1984. године (Копотова, 1984) показало је да 39.0 % публике долази из више и високо образованих делова становништва (30.0 % имало завршен факултет, а 9.0 % вишу школу), што се тада могло сматрати класичним припадницима средњег слоја.

Да се структура позоришне публике није драстично мењала, готово од времена од када су истраживачи почели да истражују овај сегмент укупне популације показују и новија истраживања из ове области. Резултати истраживања из 2007. године (Cvetičanin, 2007) који су показали да у овој групи једва да има испитаника чији је највиши степен образовања основна школа (4,1%). Од испитаника са средњом школом, четвртина (24,1%) улази у састав активне публике, док код испитаника са високим образовањем више од половине (51,7%) представља активну позоришну публику. Сличан случај је и са групама занимања, где 11,7% пољопривредника и радника учествује као активна публика, а чак 60% *стручњака*, руководилаца и власника. У позоришном животу натпросечно учествују испитаници који заузимају радна места стручњака (69,6%), руководилаца и власника (68,4%) и службеника (48,5%) и још и ученици и студенти (41,7%) (Cvetičanin, 2007: 128-129). Истраживања из 2010. године (Mrđa, 2010b, 2010c) су, такође, показала да, што се образовне структуре драмске позоришне публике тиче, највећи проценат публике има високу стручну спрему (43.1 %), док са средњом школом имамо 27.7 % и вишом 11.7 %. Публике са магистратуром имамо 7.6 %. Остали образовни нивои појединачно су заступљени са мање од три процента.

Дистрибуција публике по стручној спреми у потпуности је потврдила почетну хипотезу истраживања да највећи број публике драмског позоришта у професионалним позориштима у Србији има високу стручну спрему и да ће се

тренд повећања броја публике са високом стручном спремом континуирано наставити, пропорционално са смањењем публике са средњом школом. Разлог оваквом тренду првенствено треба тражити у чињеници *да особе са вишим нивоима образовања имају развијенију структуру потреба са профилисанијим интересовањима у домену задовољавања културно – уметничких потреба.*

Што се занимања публике тиче, очекивано, највише је стручњака и студената, уз статистички значајан број службеника (12.1 %) већином са средњом и вишом школом. У истраживању публике Народног позоришта у Београду (Mrđa, 2010с) образовна структура публике по дирекцијама показала је да опера и балет имају публику са вишим образовањем, с обзиром на то да у својим структурама публике имају преко 60 процената публике са високим образовањем, али и преко 4 процента магистара, што нам још једном показује важност нивоа образовања за разумевање симболичке форме неке уметности.

Из претходно изнетих података, релативно јасно се може видети да, историјски посматрано, у структури позоришне публике доминирају припадници тзв. средњих слојева које карактерише виши ниво образовања, више социјално порекло, бољи материјални статус, виши ниво социјалног и културног капитала, те се чини оправданим изабрани приступ анализи публике драмског позоришта у периоду транзиције у Србији. На неки начин, генерално посматрано, у истражује се однос између културне и социјалне стратификације на микро нивоу, кроз анализу положаја средњих слојева чији припадници чине највећи проценат драмске позоришне публике. Уопштено говорећи, постоје два приступа у истраживању овог односа. Први, приступ који посматра социјалну стратификацију као формирану поделу без утицаја културе, док разлике у културној партиципацији, стиловима живота, укусима или културним праксама уопште посматра као резултат социјалних или материјалних неједнакости. Други, приступ истражује начине на које друштвене групе користе културне праксе (културна партиципација, стилови живота, укуси) како би стабилизовали или побољшали свој положај у друштвеној хијерархији.

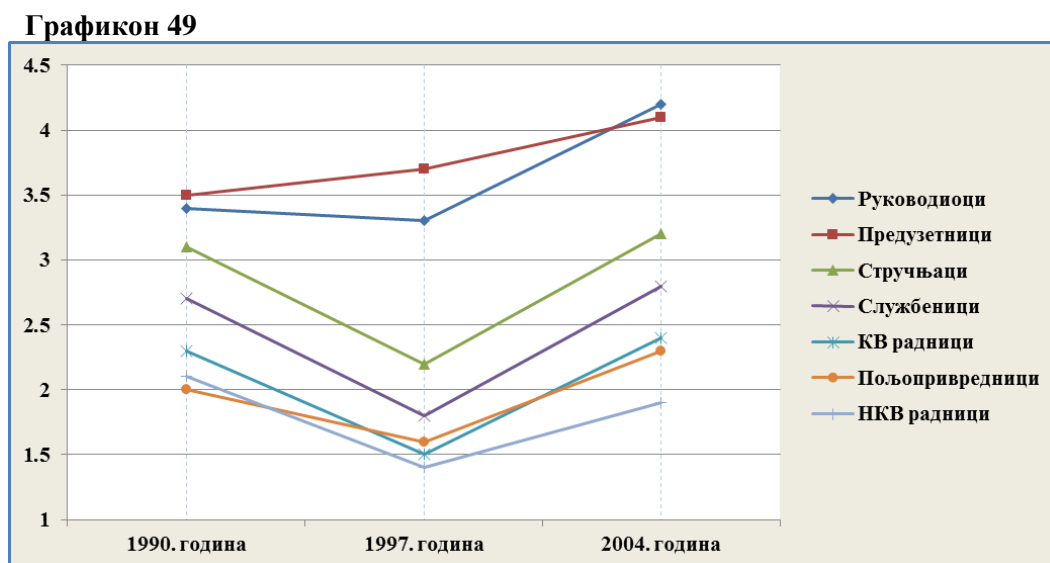
4.4.1 Средња класа као детерминанта публице драмског позоришта

Као и већина других појмова у друштвеним наукама и појам средње класе изазива одређене контроверзе (Butler, 1995, Savage, 1995, Mimica, 1983), али се због главне теме поглавља нећемо детаљније упуштати у анализу одредница различитих аутора, сем упозорења на историјски промењив садржај појма средње класе и увођење појма *нове средње класе*. Углавном, у нашој анализи средња класа у периоду транзиције, условно речено, обухвата три слоја: стручњаке (најважнији, „носећи слој“ класе), ниже руководиоце и ситне предузетнике.

Истраживати било коју појаву у периодима наглих друштвених промена, као што је период пост-социјалистичке трансформације, значи суочити се са ситуацијом у којој на сваку појаву, на њену структуру и начин испољавања, делује веома велики број фактора, који су врло често тешко уочљиви па је веома тешко утврдити њихов интензитет и распрострањеност. Друштво Србије у транзиционом периоду карактеришу процеси (само) разарања, који су у неким подручјима друштвене организације дошли до новог у којој је оправдано говорити о *аномичном друштву*. Криза идентитета, психичка оптерећења, рушење система вредности, неизвесна будућност, економска криза представљају последице које стоје у уској вези са социо-економском и културно-историјском ситуацијом у друштву. Све ово је резултирало специфичном *одлагању живота*. Уз опште осиромашење, сви ови фактори су имали, као крајњу консеквенцу, најчешће регресивну дислокацију, од циљне и вредносне (пад на „ниже“ облике аспирација, понашања и вредности), до буквалне, физичке дислокације (напуштање земље).

Поред великих промена у економској сфери, које су се испољавале кроз смањење тражње, губљење тржишта за домаће производе, недостатак директних инвестиција, а што је, очекивано, резултирало великим падом друштвеног производа, треба напоменути да су, из анализа досадашњих транзиционих процеса у другим земљама, пратеће појаве оваквих дешавања најчешће дезорганизација друштвеног система, рушење структуре рада и пад мотивације за рад, посебно код оних сегмената друштва који су били најтеже погођени и постали својеврсни *губитници транзиције*. Стога је раст неједнакости међу друштвеним слојевима био неминован.

У складу са изабраним приступом у чијој основи је анализа утицаја друштвених околности на структуру и карактеристике публице драмског позоришта у Србији, кроз анализу положаја средњег слоја друштвене структуре у периоду транзиције, као најважнији емпиријски показатељ изабран је *индекс материјалног положаја друштвених група*, који због свог састава⁸⁵ најбоље показује размере и снагу утицаја друштвених околности на положају друштвених класа и слојева.

Извори: Lazić, 2002: 29 (tabela 2) u Bolčić i Milić, 2002; Lazić, et. al. 2000: 48 (tabela 3); Babović, 2004: 267 (tabela 9) u Milić, 2004.

Како показују подаци (графикон 49) у односу на 1990 годину процес трансформације довео је до повећања распона материјалне диференцијације основних друштвених група. Јасно је видљив расцеп између врха и дна лествице положаја где су се на врху издвојиле две групе: предузетници и руководиоци. Такође, уочава се релативно побољшање статуса и код осталих друштвених група чији се положај темељи на некој врсти приватног власништва. Међутим, оно што је за средњу класу најважније, положај стручњака се релативно погоршавао и

⁸⁵ Индекс материјалног положаја је композитни индикатор кога чини 7 компоненти (збир скорова): укупан доходак, поседовање и вредност некретнине (боравак), поседовање и вредност других некретнина, инфраструктурна опремљеност стамбеног простора (телефон, грејање и сл.), опремљеност стамбеног простора (кућни апарати, уметнички предмети и сл.), дестинација годишњег одмора и поседовање аутомобила (уп. Lazić, M., Svejić, S. u Milić, et al., 2004: 54). Индекс материјалног положаја је интервална скала са 5 нивоа: низак, нижи средњи, средњи, виши средњи и висок.

крајем деведесетих година је био ближи доњем делу скале (мануелним групама) него горњем делу скале. С обзиром на то да је већина стручњака пре почетка друштвене трансформације била запослена у државним/друштвеним предузећима, која су процесима приватизације и тржишног реструктурирања претрпела структурне промене а многа су и потпуно уништена, приморала је већину да трансформише своје економске стратегије и усмери их на „преживљавање“ у егзистенцијалном смислу. Како наводи Лазић, (Lazić, у Volčić i Milić, 2002: 30), „из ових података јасно се оцртава основа друштвених сукоба у Србији током 90-их чији су главни протагонисти били, с једне стране, припадници раније колективно власничке класе, који су настојали да блокирају транзицију у властитом интересу и, с друге стране, припадници средњих слојева (првенствено стручњаци), који су били не само апсолутни губитници, током скоро свеопште и драматичне друштвене пауперизације, него и релативни губитници, како у односу на ниже групације, тако и на властите потенцијалне добитке, у условима успешне тржишне и демократске промене.“

Драстично уништавање материјалне основе средње класе снажно је утицало и на промене у економским стратегијама домаћинстава, али и на слободно време, као неопходан услов за културну партиципацију. Познато је да припадници средње класе у највећем проценту у односу на друге класе културно партиципирају, те се реструктурирањем расположивог слободног времена директно утиче на учесталост и ниво те партиципације. Истраживања су показала (Babović, 2004: 239, у Milić, et al., 2004) да се код стручњака социо-економске породичне стратегије у периоду транзиције трансформишу у комбинацију формалне запослености и додатног рада. Управо овај сегмент додатног рада довео је до реструктурирања величине и садржаја слободног времена⁸⁶ у смеру да се због смањења величине слободног времена услед потребе за додатним радом смањује и простор за културну партиципацију, барем оног дела културне потрошње које се одређује као *јавна културна рецепција* (посете институцијама културе) чији су веома значајан сегмент посете позоришту. Међутим, емпиријску

---

⁸⁶ Наравно, претпоставка је да и код формалне запослености, појединац мора да борави на послу пуно радно време а да додатни рад обавља изван тог времена (најчешће у области сиве економије, прим. аут.). Међутим, чак и да појединац не борави на свом формалном радном месту (да само прима неку надокнаду – принудни одмор и сл.), активности у области сиве економије захтевају доста времена (најчешће не постоји формализовано радно време).

потврду става да се код смањења величине слободног времена у периоду транзиције смањила и културна партиципација тј. да се припадници овог слоја прво одричу задовољавања потреба из области културе, тешко да можемо дати из једноставног разлога што истраживања слободног времена из тог периода готово да и није било. С друге стране, а у прилог овом ставу, у истраживању студентске популације из 2011. године (Mrđa, 2011) иду подаци да се студенти, кад су у ситуацији да се нечега морају одрећи, најчешће одричу куповине техничких уређаја па одмах затим *задовољавања потреба из области културе*.

Ако претпоставимо да се ови налази код студентске популације не разликују много од ситуације код осталих друштвених група, посебно средњег слоја, онда се може констатовати да је један од разлога за смањење културне партиципације (самим тим и посета позоришту) и процес реструктурирања величине и садржаја слободног времена у периоду транзиције (уништавање материјалне основе класе поред формалног запослења довело је до потребе за додатним радом).

С друге стране, као што је већ речено драстично уништавање материјалне основе средње класе снажно је утицало и на промене у економским стратегијама домаћинстава, али су други основи статуса средњег слоја – *културни и социјални капитал*, остали су у највећој мери непромењени. Управо ови делови капитала, уз повољније услове рада и више образовање, биће основ за успон статуса током завршних година транзиције а нарочито после њеног завршетка. Треба нагласити да је поседовање овог дела капитала уско повезано и са културном партиципацијом, која је веома важан фактор кроз који се стиче, одржава и подиже ниво културног и социјалног капитала.

Уколико упоредимо до сада изнесене податке са подацима о броју позоришне публике професионалних позоришта у Србији (Графикон 50) видећемо да је у посматраном периоду транзиције дошло до релативно значајног пада броја публике у односу на пред-транзициони период, да би у сезони 2002/2003 достигао свој минимум, након чега је дошло до релативног пораста броја публике, али је само у сезонама 2006/2007 и 2007/2008 тај број прешао милион гледалаца, након којих опет следи релативан пад, да би у сезони 2011/2012 поново достигао ниво из периода 2006-2008. године, када се уочава поново тренд пада у последње две позоришне сезоне (2012/2013 и 2013/2014).

Графикон 50

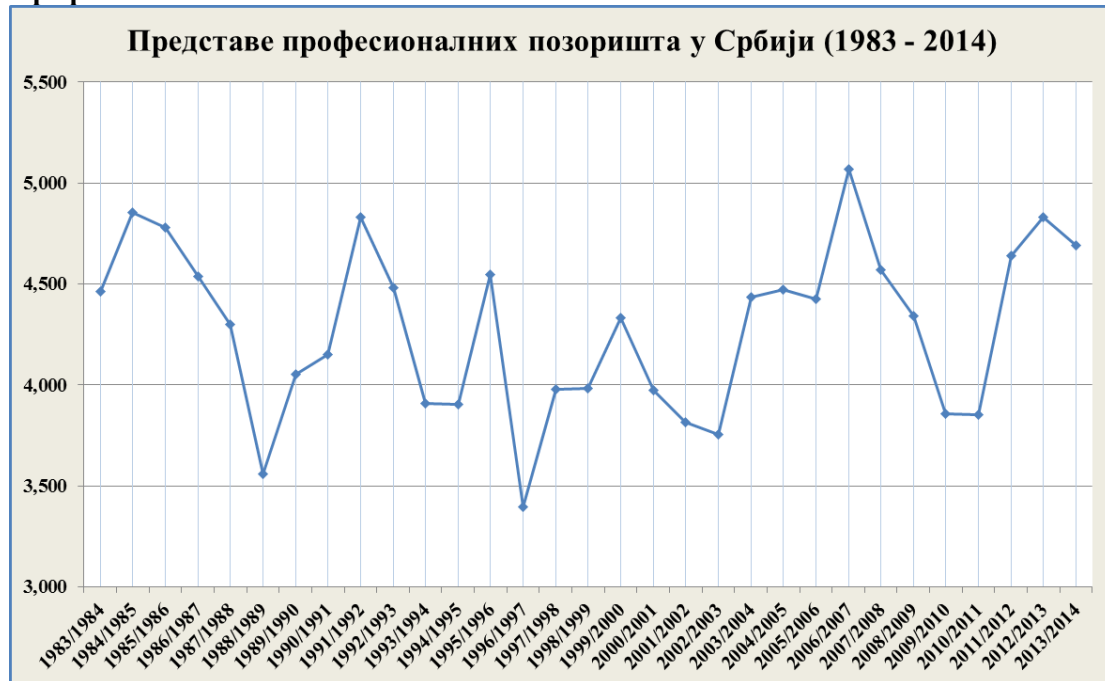
Извори: Републички завод за статистику Србије, www.stat.gov.rs ; е-Култура. (2014).
База података културе Србије. Београд: Завод за проучавање културног развоја.

Наравно, било би тешко тврдити да су на оваква кретања броја публике искључиво деловали фактори повезани са средњом класом у периоду транзиције и да није било деловања других, пре свега, системских фактора, али су, свакако, значајно утицали на ове трендове.

Да би добили што јаснију и прецизнију слику, могу нам помоћи и подаци о броју представа професионалних позоришта у Србији (Графикон 51). Подаци показују да, за разлику од броја публике, није дошло до наглих и великих варијација у броју представа, који се у просеку креће од 3.500 до 5.000 представа годишње. У периоду транзиције број представа је релативно варирао, али је ипак остао у наведеном просеку, с тим што је најмањи број представа одигран у сезони 1996/1997, након чега је био константно у успону да би сезоне 1999/2000 достигао максимум, да би у јеку транзиционог времена доживео пад све до сезоне 2002/2003 у којој је и број публике био на свом минимуму, тако да је ова сезона била “најтежа” код професионалних позоришта у Србији. У сезони 2006/2007 број представа је био на свом максимуму у последњих 30 година, када је, наравно, и број публике почео да расте, да би након тога број представа и публике показивао тренд опадања све до сезоне 2019/2010 и стагнацију броја представа до следеће

сезоне 2010/2011, након чега опет следи значајнији раст све до сезоне 2012/2013, да би у последњој сезони, за коју имамо податке (2013/2014) број представа почео да опада.

Графикон 51⁸⁷

Извори: Републички завод за статистику Србије, www.stat.gov.rs ; е-Култура. (2014). База података културе Србије. Београд: Завод за проучавање културног развитака.

Овакве варијације у броју представа по сезонама у транзиционом периоду биле су очекиване с обзиром на то да се, по правилу, свака економска криза највише осети у секторима који су и пре почетка кризе били на маргинама друштвене структуре. Смањење улагања у културу, из иначе недовољних средстава која се издвајају за ову област, директно погађа професионална позоришта која се у већини случајева финансирају из буџета, било републичког, покрајинског или локалног. С друге стране, не треба занемарити ни чињеницу да је већина запослених у нашим позорштима (барем у уметничком сектору), такође, припадала средњем слоју који је био највећи губитник, генерално у односу на опште друштвено сиромаштво, али и специфично у односу на ниже стратификацијске групе.

⁸⁷ У броју представа обухваћена су и гостовања у иностранству.

4.4.2 *Најважније карактеристике публике драмског позоришта данас*

Пре него што изложимо најважније карактеристике публике драмског позоришта из истраживања 2010. године (Mrđa, 2010b), треба нагласити да проучавати позоришну публику у неком дужем временском интервалу подразумева истраживање једног веома сложеног односа између позоришне продукције, тј. онога што позоришта у складу са својим могућностима могу да понуде позоришној публици и, с друге стране, онога што позоришна публика у односу на свој ниво позоришног искуства и развоја перцепције симболичке форме позоришне уметности, уз своје животне преокупације и могућности, очекује од позоришта.

С обзиром на то да је један од првих и најважнијих циљева истраживања био и дескрипција свих релевантних социо-демографских карактеристика публике драмског позоришта професионалних позоришта у Србији, резултати су показали да у полној структури драмске публике *доминирају жене са скоро две трећине, док су мушкарци заступљени са нешто више од трећине*, те се може констатовати да одлазак у позориште на драмске представе представља важнији начин провођења слободног времена женске популације која га проводи на активан начин. *Највише публике је између 19 и 30 година старости* а најмање преко 65 година старости. С обзиром на то да публике узраста између 31 и 45 година има значајних 27.1 %, видимо да скоро две трећине (65.3 %) публике драмских представа има између 19 и 45 година. *Највећи број публике има високу стручну спрему (43.1 %)*, док са средњом школом имамо 27.7 % и вишом 11.7 %. Што се занимања публике тиче, *највише је стручњака и студената*. Дакле, може се констатовати да су *социодемографска обележја важан извор варијације учесталости посета позоришту*. Узимајући у обзир све социодемографске карактеристике, *просечан посетилац драмских представа професионалних позоришта у Србији је жена између 19 и 30 година старости са високом стручном спремом, стручњак из урбане средине, која своје слободно време проводи на активан начин*. Публика драмског позоришта професионалних позоришта у Србији *на активан начин користи слободно време* које користи комбиновано за посете некој од институција културе, посете пријатељима и за читање књига, писање, сликање и сл. Веома је значајан податак да је само 2.4 %

публике навело да нема довољно слободног времена, што нам потврђује да особе са вишим нивоима образовања имају развијенију структуру потреба са профилисанијим интересовањима у домену задовољавања културно – уметничких потреба и да одвајају довољно слободног времена за ове активности, док се са смањењем нивоа образовања повећавају пасивнији начини коришћења слободног времена.

Испитивање учесталости посета представама професионалних позоришта у Србији с циљем категоризације публике, показало је да највећи број публике професионалних позоришта чине повремени посетиоци позоришта (37.0 %) у просечном интервалу од једном до два пута тромесечно. Ова групу смо одредили као *класичну повремену публику* за коју смо и претпостављали да је најбројнија. Међутим, 30.2 % публике одлази у позориште једном до два пута месечно и ова групу смо одредили као *потенцијалну редовну публику*, тј. из ове групе треба очекивати будуће редовне посетиоце позоришта. Ону групу која у позориште долази једном или више пута недељно (15.3 %) одредили смо као *редовну драмску публику*. Публику која у позориште долази само два до три пута годишње (13.4 %) одредили смо као *ретку публику*, и публику која у позориште долази једном годишње (4.1 %) одредили смо као *случајну публику*.

Један од циљева истраживања био је и утврђивање фактора који највише утичу на учесталост одласка у позориште, уз покушај изоловања доминантног фактора или система фактора. Резултати су показали да публика са већом учесталости посета позоришту као најважније разлоге наводи да *воли да гледа позоришне представе*, затим *задовољавање културно-уметничке потребе* и тек као трећи фактор *квалитетан репертоар*. С друге стране, публика која ретко посећује позориште, као најважније разлоге је навела *недостатак слободног времена, породичне и животне услове и недостатак интересовања*. Укупна структура разлога за ретке посете позоришту показује да су сви значајни разлози везани за социо-економску и вредносну сферу човековог живота, док су разлози везани директно за позориште (репертоар, ентеријер, време почетка представа) знатно мање заступљени. Дакле, резултати истраживања показали су да *најважнији разлози за ретке посете позоришту нису директно везани за рад*

позоришта и његове карактеристике, него за друштвено економске услове у којима публика егзистира и доминантне вредносне оријентације у друштву.

Што се структуре репертоара по жанровима тиче, *највеће интересовање публике је за комедије и драме.* Интересовање за комедије је традиционално високо, али се уочава *раст интересовања за савремене комедије и савремене драме а посебно за мјузикле.*

Праћење позоришне критике, као изузетно важног дела позоришног живота, код драмске публике професионалних позоришта није нарочито развијено, *јер више од половине драмске публике ретко или никада не прати позоришну критику,* а тек повремено је прати трећина публике. Слаба учесталост праћења позоришне критике је сразмерна њеном утицају на ставове и однос према репертоару позоришта или појединим представама, па стога не треба да чуди и податак да чак 91.2 % публике нема неког одређеног позоришног критичара чије критике жели да прочита. С обзиром на то намеће се веома јасан закључак да је *позоришна критика изразито неразвијен сегмент позоришног живота* и њен утицај је изузетно низак а, самим тим, и њена функција посредништва између представе и публике, с једне стране, и едукативна функција, са друге стране, се не остварују на задовољавајућем нивоу.

Анализа утицаја друштвених околности на структуру и карактеристике публике драмског позоришта у Србији у периоду транзиције извршена је преко анализе положаја друштвених класа и слојева у периоду пост-социјалистичке трансформације. Историјски посматрано, скоро сва истраживања позоришне публике показала да у структури драмске позоришне публике доминирају припадници *средњих слојева* које карактерише виши ниво образовања, више социјално порекло, бољи материјални статус, виши ниво социјалног и културног капитала. Индекс материјалног положаја друштвених група, као најважнији емпиријски показатељ релативно јасно показује да је процес трансформације довео до повећања распона материјалне диференцијације основних друштвених група, где се уочава расцеп између врха и дна лествице положаја где су се на врху издвојиле две групе: предузетници и руководиоци, док се положај стручњака релативно погоршавао и крајем деведесетих година је био ближи доњем делу скале (мануелним групама) него горњем делу скале. Управо због тога, драстично

уништавање материјалне основе средње класе имало је велики утицај и на промене у економским стратегијама домаћинстава, па тако и на слободно време, као неопходан услов за културну партиципацију, те се може констатовати да је један од важнијих разлога за смањење културне партиципације, самим тим и посета позоришту као једног од омиљених начина јавне културне потрошње средње класе, и процес реструктурирања величине и садржаја слободног времена у периоду транзиције. Уништена материјална основа класе, поред формалног запослења, узрокује потребу за додатним радом. Међутим, други основи статуса средњег слоја – културни и социјални капитал, остали су у највећој мери на истом нивоу, што ће, уз повољније услове рада и више образовање, бити основ за релативни успон статуса током завршних година транзиције, а нарочито после њеног завршетка. С друге стране, у посматраном периоду транзиције дошло је до релативно значајног пада броја публике у односу на пред-транзициони период, док се код броја изведених представа, такође, уочава тренд пада, али није дошло до наглих и великих варијација у односу на период пре почетка пост-социјалистичке трансформације.

Закључак

Последња деценија 20. века прошла у знаку пост социјалистичких трансформација и великих друштвених гибања изазваних овим процесима, од којих је најзначајнији и најтежи био процес наглог осиромашења појединих слојева унутар ових друштава који су били носиоци развоја у претходном периоду, уз веома важну стабилизаторско-социјалну функцију. Процес наглог осиромашења тзв. *средњих* слојева довео је до повећања друштвених неједнакости. Почетне визије, после релативно лаког урушавања појединих комунистичких система, су веома брзо дошле у колизију са стварним процесима у тим друштвима. Наиме, показало се да процеси трансформације не могу ићи онако брзо како се очекивало и да се мора узети у обзир веома велика комплексност дојучерашњег социјалистичког друштва, јер грађани нису били спремни да брзо промене устаљене обрасце живота и економске репродукције, а поготово вредносне обрасце и норме понашања и деловања са којима су тако дуго живели.

Србија је земља која је релативно касно почела да се модернизује, што се покушава повезати са једноставним историјским чињеницама да је овај народ све од почетка ренесансе па до дубоко у доба индустријске револуције био под влашћу моћних империја, под чијом управом није могао имати ни минималне системске услове за прогрес и модернизацију у складу са глобалним кретањима. Наравно, и поред овог важног елемента, одмах искрсавају нова питања о томе, да ако је у Србији почетком 19. века прихваћен савремени политички циљ стварања националне државе, зашто су тако дуго усвајани програми технолошке, економске и административне модернизације и зашто ни један од њих никада није до краја спроведен. Такође, зашто је српска политичка елита континуирано улагала већину енергије и средстава у решавање политичких проблема занемарујући све остале сегменте друштва и зашто то и данас чини. С друге стране, није лако објаснити једну објективну историјску појаву, да се било које врсте промена у Србији дочекују веома уздржано, и да је потребно уложити много већу енергију у савладавање отпора модернизацији него у изградњу нових установа.

Историјски је потврђено да модернизација у малим земљама тешко може да успе без помоћи развијених земаља у капиталу и технологији. У случају Србије,

током првог и другог таласа модернизације, та помоћ не само да је изостала него су развијене земље и гушиле овдашње модернизацијске процесе. Онда када је Запад постао отворенији за помоћ Србији у модернизацијском процесу, након 1950. године, испречили су се унутрашњи фактори, првенствено везани за управљачку елиту, која је у релативно кратким мирнодопским периодима занемаривала дугорочне интересе за модернизацијом друштва из политичких или идеолошких разлога. С друге стране, већина таласа модернизације Србије заустављана је ратовима који су у основи имали проблем *националног питања*, што је условило *фиксираност елита на решавање националног и државног питања* и њихову недовољну оријентацију на модернизацијске процесе.

Карактеристике оваквог историјског наслеђа створиле су темељне претпоставке за специфичну пост социјалистичку трансформацију у Србији, која је *значајно каснила* у односу на друге пост социјалистичке земље, јер су на посебан начин обликоване у периоду *успорених системских промена* или специфичног процеса *блокиране трансформације* током кога је друштвени монопол социјалистичке номенклатуре (владајуће колективно-власничке класе) замењен економском и политичком доминацијом у основи исте друштвене групе, којој није било у интересу успостављање тржишне економије и политичког плурализма, што је представљало један од најзначајнијих фактора блокаде модернизацијских процеса на њиховом почетку, када су и најосетљивији. У *домену политичког подсистема*, већ крајем осамдесетих година био је успостављен вишепартијски поредак, са изборима, као основном установљеног политичког такмичења, који су се од тада одржавали редовно. У *домену економског подсистема*, индикатори одређених промена су се огледали кроз доношење закона о приватизацији, иако је реални процес приватизације у доба блокиране трансформације практично остао на почетку, осим у случају већ поменутих конверзије друштвене моћи владајуће групе у економски капитал. Почетак деловања тржишних механизма утицао је на јачање ситнијег приватног сектора у формалном и неформалном (сива економија) делу економије, што је довело до постепеног јачања новог предузетничког слоја регрутованог из средњег и доњег слоја социјалне пирамиде. У *домену јавне сфере*, уз постојање државно контролисаних медија, појавио се одређен број независних медија, првенствено

локалног карактера, који су омогућавали формирање и ширење *алтернативних образаца вредности* и алтернативних политичких орјентација.

У вредносном домену, на самом почетку пост-социјалистичке трансформације земље, степен ауторитарности младе генерације био је један од највиших у свету, што нас неминовно води ка закључку да су неке локалне (балканске) специфичности утицале на овакву ситуацију. И истраживања ауторитарности у првим годинама пост-социјалистичке трансформације показала су да је ауторитарност грађана била висока, чак виша него пре распада земље и избијања грађанског рата.

Распад друштвене структуре и појава политичког плурализма нису довели до разарања или смањења ауторитарних вредносних орјентација, већ је, на неки начин, извршена *замена ауторитарне основе*, док је грађански рат и распиривање националистичких страсти довело до појачавања ауторитарне искључивости и некритичко везивање за новог вођу. Генерално, *неповољан материјални и друштвени положај, неповољна социо-културна средина и ниже образовање су у највећој корелацији са нивоом и обимом ауторитарности.*

Економска а за њом и друштвена криза крајем осамдесетих година повукла је за собом и вредносну декомпозицију уз појаву тзв. *вредносног вакума* јер је срушен дотадашњи социјалистички систем вредности, али није конституисан иоле конзистентан модернички усмерен систем вредности, па су, логично, почеле да се враћају традиционалне вредносне норме и орјентације (религијски обичаји и национални идентитет). *Либералне вредности* у Србији, које су до краја 1980-их година тек почеле да стичу шире упориште, нагло су потиснуте за дужи временски период националистичком мобилизацијом и колективизмом, чему су ишли на руку ратови у окружењу и међународна изолација земље, тако да је *промена режима и деблокирање трансформације 2000. године дошла сувише касно да би са собом повукла масовну и брзу вредносну ре-орјентацију.*

Економски подсистем и његов утицај на модернизацијске процесе не треба посебно наглашавати, али најбоље је одмах подсетити на нешто што су истраживачи одавно приметили. То је ситуација да *модеран демократски систем може бити стабилан само у земљама које достигну одређени ниво економског развоја.* У случају Србије, поред релативно објективних препрека већег

економског раста (девастирана производна инфраструктура, застарелост технологије, недостатак капитала и директних страних инвестиција), постоје и субјективни разлози у виду неодговорности политичке елите.

Теоретичари модернизације тврдили су да економски развој доноси и културне промене, јер је повезан са напретком од апсолутних норми и вредности према рационалности, толеранцији, поверењу и партиципацији, па прелазак од традиционализма ка модернизму има велики утицај на вредносне обрасце. Пошто су материјалне потребе базичног карактера, када оне нису задовољене, узимају примат над свим осталим потребама. С друге стране, када су материјалне потребе задовољене, индукују се неке друге (постматеријалистичке) потребе. Због тога, у ситуацији сиромаштва и оскудице, људи више вреднују материјалистичке потребе и материјалистичке вредности, док ће у условима просперитета прихватати постматеријалистичке циљеве и вредносна усмерења. Међутим, овај став или хипотеза, да постоји јасна корелација између социоекономског развоја и доминације постматеријалистичких вредности може бити доведена у питање, између осталог, и због тога што вредности одражавају *субјективни осећај сигурности*, а не стварни економски положај појединца за себе. Субјективни осећај сигурности је условљен и културолошким факторима и квалитетом институција у периоду ране социјализације појединца. Због тога, пре би се могло рећи да *стабилна демократија није нужна последица економског развоја*, који је изузетно важан фактор њеног подстицања, али *не гарантује формирање демократских институција и политичке културе уколико са собом не носи одговарајуће промене доминантних вредносних орјентација*, тако да се може са великим степеном поузданости тврдити да *демократски тип организације власти и друштвеног система има и културно утемељење, односно суштинске културне предуслове од чијег присуства зависи могућност њеног установљења и опстанка*. Резултати наших анализа друштва Србије у периоду блокиране трансформације могу се у великој мери уклопити у овај теоријски оквир, јер је *потиснутост демократских вредности успорило масовну и брзу вредносну ре-орјентацију*, што је утицало на процес установљавања и опстанка демократског типа друштвених односа у Србији. Овакав закључак потврђују и подаци да је, непосредно након почетка друштвене трансформације 2000. године, проценат демократски

орјентисаних грађана порастао за преко 10 процената, тако да је тада чинио преко две трећине популације (68.6%). Међутим, само 6 година касније (2006. године), уочава се тренд пада процента демократски оријентисаних грађана за чак 22.9 процената и крајем те године износи 45.7%. Највећи део дотадашњег демократског корпуса „прешао“ је у тзв. *мешовити тип*, док се нешто мањи део „вратио“ у аутократски вредносни корпус. Живот у систему у коме су глобалне тенденције и међународни утицаји изазвали велики број поремећаја и проблема на основном нивоу функционисања, створио је велика очекивања већине друштвених група од новог демократског система, али су се та очекивања веома брзо распршила и почетни ентузијазам је брзо спласнуо да би се нови вредносни систем одржао дуже време и омогућио стабилизацију нових друштвених односа. Због тога се и дошло до ситуације да значајан број грађана није задовољан ни са једним од ова два система (профил „мешовитог типа“), што доводи до дистанцирања од система.

Дакле, без обзира на велике промене изазване почетком и током постсоцијалистичке трансформације, уочене су релативно велике флукуације код прихватања демократског начина владавине и вредности које одређују овај тип политичког система у првих десет година транзиције. Најбоља илустрација ових трендова је и податак да је крајем прве деценије трансформацијских процеса подршка демократском начину владавине била и даље испод 50%, што је и ниже од регистрованог нивоа средином деведесетих година. Као што је случај са већином сличних појава, узроке оваквих трендова треба тражити првенствено у *друштвено-историјском и друштвено-политичком контексту тог времена*, али и *културним наслеђем у дужем временском периоду*.

На темељу детаљне анализе економских и социјалних кретања и свих истраживачких налаза може се, дакле, констатовати следеће. Специфичан пут пост-социјалистичке трансформације у капитализам који је Србија прешла, који су карактерисале успорене промене под контролом дотадашње социјалистичке номенклатуре, са дубоком економском кризом, где се и велика већина припадника средње класе морала суочити са драматичним погоршавањем материјалног положаја. Оваква структура промена допринела је конзервирању редистрибутивних вредносних оријентација, чак и међу припадницима средњих

слојева. Истовремено подржавање механизма државне регулације и доминантних вредносних оријентација редистрибутивног карактера, чак и код припадника класа које су делом и носиоци вредности тржишног регулацијског обрасца, довело је до знатног успоравања системских друштвених промена, што се јасно може видети и данас. Вредносна неконзистенција друштвених класа, а посебно средње класе, у Србији се огледа кроз *истовремено подржавање различитих вредносних оријентација у сфери политичке регулације и у сфери економске регулације друштвених односа*. Истраживачки налази су показали *раст либерално-демократске оријентације на плану политичке регулације, код свих основних друштвених група, али су у исто време утврђена и противречна кретања у сфери економских односа где су припадници већине друштвених група подржавали редистрибутивну улогу државе* (редистрибутивне вредносне оријентације). Међутим, неоспорно је да су припадници средње класе, заједно са припадницима владајућих друштвених класа, представљали друштвене носиоце делегитимизације социјалистичког друштвеног поретка, крајем осамдесетих година јер је аналитички утврђено да су припадници средње класе били склонији прихватању либерално-демократских вредности у политичкој сфери друштвених односа. С друге стране, истовремено слабије прихватање тих истих вредности у економском подсистему друштвених односа, сем што објашњава тезу о вредносној неконзистенцији унутар класе, објашњава због чега ова друштвена група није извршила јачи притисак на владајуће групе с циљем тржишне трансформације економског подсистема. Што се осталих, хијерархијски нижих, друштвених група тиче, истраживачки налази говоре да су релативно позитивни доживљаји демократског облика владавине најчешће последица *пожељности њених ефеката у домену економског напретка и вишег животног стандарда*, али без прихватања демократских процедура и норми које дефинишу демократску политичку културу у осталим друштвеним подсистемима.

На крају, можемо констатовати да вредности имају двоструку улогу, јер се у њима и кроз њих одражава тренутно доба али и однос према прошлости, да би се кроз њих истовремено оспособили за надилажење реалности кроз који се отварају путеви ка будућности. Културне, економске и политичке промене су у релативној зависности од процеса редефинисања вредносних образаца. Међутим, у изразито

нестабилним системима и друштвима, као што је Србија данас, вредности се формирају на основу *специфичне и непредвидиве комбинације културног, политичког и економског наслеђа и тежњи у односу на будућност*. Ове тежње су под великим утицајем глобализације, тј. спољних фактора и разних врста међународних организација а посебно доминацијом англо-америчке продукције у домену популарне културе.

Детаљном анализом културне партиципације или културних пракси грађана Србије и свих истраживачких налаза, може се констатовати следеће. Целокупно поље проучавања и истраживања односа између *културне партиципације и друштвене стратификације* налази се између Бурдијеове теорије структуралне хомологије и постмодерних теорија о идентитету. Основна Бурдијеова теза, да културна потрошња није случајна, већ да се њеном анализом могу открити обрасци који имају социјалне основе, потврђена много пута у истраживањима различитих друштава, делимично је потврђена и овога пута у истраживању друштва Србије, па би се могло констатовати да *потрошња културних добара у Србији ипак одражава карактеристике друштвене стратификације*, али само до одређеног нивоа. Дакле, могло би се рећи да у Србији постоји *друштвено-стратификацијска основа културних укуса*, али се испољава у нешто другачијим видовима од онога што нуде класичне теорије културне партиципације.

Детаљном анализом података о културним потребама и навикама, издвојили смо одређене заједничке карактеристике на основу којих смо формирали *типологију културних пракси грађана Србије*. Први тип, карактеришу културне потребе и навике које укључују позитивне преференције према јавној културној потрошњи и културној продукцији, и назвали смо га *елитне традиционалне културне праксе*. Други тип, карактеришу јаче преференције ка савременој популарној музици, и назвали смо га *савремене урбане културне праксе*. Трећи тип, карактерише одсуство јавне културне потрошње уз јаче преференције ка изворној народној музици, и назвали смо га *локалне (фолклорне) традиционалне културне праксе*. Наравно, поред ова три, релативно кохерентна типа културних пракси, издвојили смо још два, условно речено, некохерентна (мешовита) типа. Први, чије карактеристике се налазе између локалних традиционалних и савремених урбаних културних пракси, и означили смо га као *фолклорни*

омнивори, и други тип, који се налази између елитних традиционалних културних пракси и савремених урбаних културних пракси који карактеришу посете позориштима, уметничким галеријама, концертима класичне музике и слушање рок, џез музике, и означили смо га као *елитни омнивори*.

Што се односа стандардних социо-демографских варијабли и поља културних пракси тиче, највећи утицај је показао *степен образовања*, који снажно утиче на обе димензије које структуришу поље културних пракси у Србији (локална и глобална култура и традиционална и савремена популарна култура). Групе са најнижим образовањем су се груписале у делу који припада локалним традиционалним културним праксама, док су се групе са средњим образовањем концентрисале у делу фолклорних омнивора. Високо образоване групе су концентрисане у делу елитних омнивора, док су групе са академским звањима концентрисане у делу елитних традиционалних културних пракси. Код варијабле, године старости, највећи утицај огледа се у делу који раздваја традиционалне и савремене урбане културне праксе. Најстарије друштвене групе концентрисане су на традиционалном делу културних пракси (елитне и локалне). Групе средњих година концентрисане су у делу елитних омнивора, док су групе између 25 и 35 година концентрисане код савремених урбаних културних пракси а значајан део припада и фолклорним омниворима. Најмлађе групе, очекивано, концентрисане су у типу савремених урбаних културних пракси.

Код класног/слојног положаја расподела по типовима културних пракси показује изразиту неравномерност и неконзистенцију, осим групе стручњака која је концентрисана искључиво код савремених урбаних културних пракси, елитних омнивора и елитних традиционалних културних пракси.

Дакле, распоред и концентрисаност социо-демографских варијабли по дефинисаним типовима културних пракси указује да има *истраживачког основа за тврдњу о друштвеном структурисању културних пракси грађана Србије*. Међутим, можемо констатовати да је само делимично потврђена полазна хипотеза истраживања да су културне праксе грађана Србије друштвено структурисане, јер постоји емпиријска веза између степена образовања са степеном раширености демократских вредносних оријентација и типова културних пракси. Наиме, анализе су показале да би се могло рећи да је образовни ниво опште популације у

корелацији са доминантним вредносним оријентацијама, у смеру да су образованији слојеви склонији прихватању либерално-демократских вредносних оријентација, али да та повезаност *није непосредна, јер је условљена (посредована) конкретним, променљивим групним интересима*. С друге стране, потврђен је део хипотезе који претпоставља виши образовни слојеви имају и више нивое културне партиципације, али и хипотеза да се ниво културне партиципације линеарно повећава са преласком на више нивое статусне хијерархије. Међутим, одмах треба нагласити да овако велики број типова културних пракси са изузетно осетљивим границама раздвајања, чак и релативно блиских типова, узрокује велики број различитих односа између носиоца ових културних пракси, који могу по својој структури бити веома комплексни а по свом интензитету веома јаки да би се тешко могли делити класичним путем на елитну и масовну културу.

Такође, може се констатовати да је делимично потврђена и полазна хипотеза да је тзв. поље културних пракси у Србији структурисано са три димензије. Делимично, због тога што је емпиријски потврђено структурисање културних пракси у две димензије, док су код треће димензије резултати такви да се са сигурношћу не може говорити о утицају ове треће димензије на структурисање поља културних пракси. Наиме, потврђена је прва димензија, где на поље културних пракси утиче однос глобалне и локалне културе, и друга димензија, где на поље културних пракси утиче однос традиционалне и савремене популарне културе. Међутим, трећа димензија, која је претпостављала да на поље културних пракси утиче и димензија на чијим крајевима се налазе друштвене групе које преферирају широк спектар уметничких жанрова (раширеније демократске вредности) и групе које имају узак спектар културних активности (мање раширене демократске вредности), емпиријски није потврђена, јер је анализа показала да нема значајне разлике између ових група у степену раширености демократских вредности. У обе групе утврђена је постојање вредносне неконзистенције тј. утврђено је постојање различитих па чак и супротстављених вредности у зависности о ком домену друштвеног делања је реч.

Што се домена културне политике тиче, подаци јасно показују да велики део популације не учествује у овако креираном јавном културном животу, тј. да су за велики део грађана ови програми непривлачни (концепт), незанимљиви и на неки

начин недоступни (финансијски или територијално), што за собом повлачи и закључак да је потребна озбиљна ревизија културне политике, али и системски организовани програми социо-културне анимације, чиме је у потпуности потврђена хипотеза да је *непостојање јасног модела културне политике један од важних фактора који утичу на ниску културну партиципацију грађана, што посредно утиче и на прихватање демократских вредности* и позитиван однос према демократском начину владавине уопште. С друге стране, може се поставити логично питање, који модел културне политике би највише одговарао овом плурализму културних пракси? Узимајући све теоријске концепције и усмерења анализирана у овом истраживању, чини се да би најадекватнија могла бити нешто модификована концепција културне политике Херберта Ганса, који наглашава да су културе укуса базирани на одређеним вредностима и естетским стандардима али да примењују различите стандарде у својим изборима. Уколико их посматрамо имајући у виду *потребе одговарајућих група у публици, културе укуса нису боље или горе једне од других, него су једноставно различите*. У складу са принципима у демократским друштвима доношење одређене (културне) политике требало би да узме у обзир потребе људи на које се та политика односи, јер постоје *различите културне способности разних група у публици и посебно различите друштвено-економске и образовне могућности да се ове културне способности стекну*. Дакле, модел културне политике који овде предлажемо, у својој основи би требао да има пружање могућности образовања припадницима свих слојева друштвене хијерархије, чиме би се њиховим припадницима пружила могућност да усвоје неопходна знања и вештине за разумевање симболичких форми високе културе, што би им омогућило да учествују у делима елитне, високе културе. С обзиром на то да су за формулисање овакве културне политике потребни системски, структурални предуслови, за очекивати је да би то био изузетно дуготрајан процес, посебно узимајући у обзир тренутне карактеристике друштвеног система у Србији, стога би, у некој врсти прелазног периода, било неопходно подржавати стварање културних садржаја који задовољавају потребе и одговарају стандардима постојећих публика и њиховог укуса, тј. културних пракси дела популације који културно партиципира или оног дела који има нешто развијеније културне потребе.

Сумирајући све наведено, можемо констатовати да је поље културних пракси у Србији структурисано кроз димензије домаће/страно или *традиционална култура/савремена популарна култура*, односно *локално/глобално*. У већини других земаља те разлике се манифестују кроз повезаност образованих стручњака/руководилаца/власника са *елитном* културом и са друге стране, повезаности мање образованих пољопривредника/радника са *популарном* културом, док се у Србији те разлике манифестују кроз однос глобално ÷ локално. Такође, у комплексним мрежама друштвене узрочности културне праксе имају улогу коју није могуће апстраховати, тј. оне у Србији активно учествују у друштвеним борбама и доприносе конституисању друштвених колективитета. У овом контексту, можемо закључити да се у Србији *не може говорити о постојању неке врсте легитимне културе са доминантним положајем*, која би била заједничка за све, већ се у Србији уместо ње налази сукоб наслеђених вредности и културе са новом врстом културе и вредносне неконзистенције која од почетка деведесетих заузима велики део јавног простора.

Према MAO моделу (Motivation/Ability/Opportunity Model) потрошачког понашања уопште, културна партиципација највише зависи од три фактора: *мотивације*, *способности* и *могућности* људи да културно партиципирају. На *мотивисаност* највише утичу рана социјализација и вредносни систем, а на *способност* највише утиче образовање (од којег највише зависе класни/слојни положај, навике и интересовања), док на *могућност* (прилику) за културну партиципацију највише утиче понуда садржаја из области културе (која је директно везана за државну културну политику).

Посебна поглавља дисертације о младима су циљно одвојена, с најважнијим циљем да се покаже и укаже на изузетно велики значај који ова популација или друштвена група има у процесу развоја вредности и друштва уопште. Истраживања ове друштвене групе могу да помогну редефинисању њеног статуса у улоге у савременом друштву.

Што се тиче вредносних оријентација и културне партиципације младих, синтетички посматрано, можемо констатовати да су се вредносне оријентације младих у Србији у последњих неколико деценија формирале унутар веома неповољног структуралног контекста, уз минималну системску подршку

институционалних механизма државе и нешто већу подршку неформалних мрежа, а снажно су обележене специфичностима јужно европског културног поља.

Структурални контекст и даље карактерише лош материјални положај посматран преко обе његове најважније димензије, финансијског и стамбеног статуса. Значајан део младих је у веома тешком финансијском стању, део младих је без личних прихода, за део су они недовољни, па се због тога већ дуже време одржава један систем који карактерише *висок ниво финансијске размене између генерација*, која, са једне стране, ублажава структуралну рањивост младих, али са друге стране, производи низак степен њихове финансијске аутономије. Не треба посебно наглашавати да су бројна истраживања показала да постоји висока позитивна корелација између величине прихода и нивоа образовања, вишим класно/слојним положајем и величином места становања.

С друге стране, велике промене на тржишту рада знатно су отежале запошљавање младих што је проузроковало њихову растућу незапосленост од половине седамдесетих година, а са друге стране, на располагању су им само привремени и уговорни послови, где млади раде са непуним радним временом и испод својих квалификација, принуђени да се запошљавају на више места истовремено. Прелазак од школовања до запослења је временски знатно продужен и фрагментиран, јер све више губи свој стандардни облик. Неквалификовани и нишко квалификовани млади људи имају све мање шанси да побољшају свој друштвени положај, што одржава репродукцију неједнакости константом у веома дугом временском периоду. Са друге стране, и високе квалификације и образовање не гарантују више стабилне и сигурне професионалне каријере, већ се млади сусрећу са сталним радним и професионалним изазовима који захтевају континуирано образовање, чиме се стварају нови ризици од осиромашења и ограничавања животних прилика. Комбинација неизвесне будућности у савременом капиталистичком друштву и нових виртуелних начина комуникације путем нових информационих технологија, променила је перцепцију времена код младих и њихов однос према сопственој будућности. Пред младе се, са једне стране, поставља захтев да се доноси велики број одлука, док, са друге стране,

измењени структурални услови егзистенције не омогућавају иоле предвидљиве резултате тих одлука.

Делом због оваквог ширег друштвеног контекста, налази истраживања показали су да је за младе, током последњих деценија, карактеристична истовремена присутност материјалистичко-хедонистичке вредносне оријентације, склоност излагању ризицима, потреба за друштвеном моћи и популарности, отвореност за нове идеје и стицање знања, потреба за креативношћу, те потреба за постојањем животних идеала. Међутим, релативна доминација материјалистичке оријентације не указује можда толико на потребу за економском и материјалном сигурношћу колико указује на једну врсту *материјалистичког хедонизма*, односно на потребу за неодложним и непосредним задовољавањем својих жеља и потреба. Оваква истовремена присутност различитих вредносних оријентација говори о постојању једне врсте *конфликта између индивидуалних и колективних вредности*, који су највероватније једним делом *генерисани постојећим вредносним системом глобалног друштва*.

Што се културне партиципације и културних пракси младих у Србији тиче, уколико применимо типологију културних пракси коју смо формирали код анализе резултата на узорцима опште популације, по свим карактеристикама можемо издвојити два доминантна типа културних пракси младих у Србији. Први тип, који карактеришу јаче преференције ка савременој популарној музици, назвали смо *савремене урбане културне праксе* и други, тзв. *мешовити тип*, чије карактеристике се налазе између локалних традиционалних и савремених урбаних културних пракси, који смо назвали *фолклорни омнивори*.

Пошто смо у нашем истраживању највише користили податке из истраживања студентске популације, не сме се изгубити из вида и веома велики утицај *образовања на стварање вредносног система и стварање претпоставки за рецепцију уметничког дела и различитих симболичких форми уметничког стварања*, али и за развијање потреба из области културе. Широко утемељено професионално образовање, знање принципа који леже у основи позива, оспособљава за различите типове делатности. Оспособљавање стручњака који могу наизменично да преузимају више врста уских специјалности, постају правило модерне производње, а образовање мора да омогући реализацију ових

циљева. На овај начин појединци имају шансу да не постану жртве брзих промена условљених развојем технологије, која се врло брзо мења. Међутим, улога савременог универзитета се не своди само на овај сегмент образовања, јер он има веома важну цивилизацијску функцију у развоју духовних способности и стицање ширих културних видика. *Континуирана едукација из области културе је потребна, јер више није могуће да културу коју су стекли наставници и професори пренесу студентима једном за цео живот. Они морају пружити образовање које ће ићи у корак са брзо мењајућом цивилизацијом и сазнањима.*

Млади се често декларативно препознају као будућа снага сваке земље, али реалних основа и механизма да млади заиста и постану носиоци промена и активни актери развоја друштва још увек је мало у већем броју земаља, посебно у друштвеној структури Србије. Такође, криза деведесетих година узроковала је разарање друштвене основе већине постсоцијалистичких земаља и условила је појаву процеса продужене младости и матурације. У последње две деценије младе генерације у Србији одрастале су изоловане од остатка Европе и за највећи број младих време њиховог детињства и одрастања било је обележено ситуацијама у чијим основима су били несигурност и немоћ да се било шта учини, због тога што је то време било обележено ратовима, конфликтима најразличитијих врста и непрекидним политичким сукобима. Ови догађаји су непосредно утицали чак и на подељеност између родитеља, рођака и пријатеља, као и на недостатак било какве подршке непосредног окружења, али и читавог друштва уопште. Ако томе додамо, још увек значајну дозу патријархалности у друштву Србије данас, простор за ангажовање младих је све ужи, па и не треба да изненађују подаци да су термини којима се у последњих десетак година описују младе генерације најчешће апатија, неиницијативност, и инерција. С друге стране, очекује се да млади људи буду главни носиоци промена и иницијатори модернизације, док се најважније одлуке најчешће доносе негде друго тј. доноси их неко други, без икаквог учешћа младих или бар њихових организација.

Маргинализовање младих људи спречава свако друштво да се развија и модернизује у складу са временом. Њихово учешће на свим нивоима одлучивања и активности је од виталне важности за иницирање промена и даљи друштвени развој. *Да би се то остварило млади људи морају препознати себе као друштвену*

групу, али морају бити и препознати од осталих друштвених група као пуноправни чланови друштва. Непосредним укључивањем младих, посебно студената, у системе одлучивања омогућава се развој младих као специфичне групе, али и друштва у целини. Кроз систем одлучивања млади развијају потребне вештине, развијају сопствене системе вредности и осећај одговорности.

Последњих година Европска унија инсистира на развијању омладинских националних политика које подржавају учешће младих у друштву, посебно утицај на процесе, одлуке и активности везане за њих саме. То подразумева преузимање активне улоге у породици, школи, факултету, друштвеном и културном животу и власти. Иако су владајуће структуре у Србији препознале проблем одлива младих људи (*одлив мозгова*), још увек нису успостављени институционални механизми да се овај проблем почне системски решавати.

На крају, анализом демократских вредности и културне партиципације грађана Србије и свих истраживачких налаза, може се констатовати следеће.

Уочена вредносна неконзистенција друштвених класа, а посебно средње класе, у Србији огледа се кроз истовремено подржавање различитих вредносних оријентација у сфери политичке регулације и у сфери економске регулације друштвених односа. Истраживачки налази су показали раст либерално-демократске оријентације на плану политичке регулације, код свих основних друштвених група, али су у исто време утврђена и противречна кретања у сфери економских односа где су припадници већине друштвених група подржавали редистрибутивну улогу државе (редистрибутивне вредносне оријентације).

Што се тиче, вредности у сфери културе, под претпоставком да културне праксе посматрамо као вредносне оријентације, *омнивортност* у Србији можда није последица *еклектицизма културних укуса и пракси њених виших класа, већ је пре последица сличне вредносне неконзистенције у сфери културних вредности*. Управо због ове вредносне неконзистенције у политичкој, економској али у у сфери културних пракси, можемо закључити да су у Србији *вредносне оријентације и моралне норме изразито нестабилне и неконзистентне јер значајно варирају у зависности од места и времена, док се појединци понашају и делују у зависности од ситуације, тј. у зависности од које вредносне и моралне норме декларативно могу имати највише личне користи*. Један од значајнијих

показатеља могу да буду и налази истраживања који показују да феномен омниворности није карактеристика само елитних друштвених положаја, већ да значајан број омнивора налазимо и у нижим социјалним слојевима. Такође, један од важних разлога за овакву тезу је што се изворна теорија о омниворима заснива на истраживањима о слушању различитих музичких жанрова у САД, које се суштински, структурално разликују од *полупериферијског положаја Србије у савременом капитализму* и поред неоспорног утицаја глобалне симболичке хијерархије са доминацијом англо-америчке продукције у домену популарне културе. Наиме, приликом истраживања вредности и културних пракси веома је важно да ли се бавимо истраживањем развијених друштава савременог (глобализујућег) капитализма или друштава на периферији или полупериферији савременог глобализованог света. Процеси дефинисања и хијерархије културних вредности на полу-периферији имају другачију структуру и токове. Учесће у савременим токовима глобалне културне индустрије у полу-периферијским друштвима подразумева искорачивање из локалних оквира што захтева виши ниво културног и социјалног капитала (више место у класној стратификацији), па су због тога оне културне форме које су масовне у водећим друштвима у полу-периферијским друштвима доступне само вишим слојевима друштвене стратификације.

Ако би покушали да издвојимо факторе који највише утичу или су највише утицали на структурисање демократског вредносног обрасца, са једне стране и на структурисање културних пракси грађана Србије, са друге стране, могли би се поделити у најмање четири групе. Прва група, фактори везани за *историјско наслеђе*, који би обухватили: касни почетак модернизације земље, гушење процеса модернизације током прва два таласа модернизације, ратове (већина таласа модернизације Србије заустављана је ратовима, који су у основи имали решавање националног питања), антимодернистички усмерена елита (која је у релативно кратким мирнодопским периодима занемаривала дугорочне интересе за модернизацијом друштва из политичких или идеолошких разлога) и кашњење пост-социјалистичке трансформације. Друга група, *културни фактори*, који би обухватили: релативно висок степен ауторитарности младе генерације на почетку пост-социјалистичке трансформације земље, доминацију изразите вредносне

декомпозиције (вредносни вакуум), тј. рушење дотадашњег социјалистичког система вредности без конституисања модернистички усмереног система вредности (који је имао за последице враћање традиционалних вредносних норми и оријентација и потиснутост либерално демократских вредности за дужи временски период националистичком мобилизацијом и колективизмом) и вредносну неконзистенцију у сфери културних пракси. Трећа група, *социо-економски фактори*, који би обухватили: девастирану производну инфраструктуру, застарелост технологије, недостатак капитала и директних страних инвестиција, затим, немогућност формирања стабилног трансформацијског класног блока који би могао осигурати основе за формирање демократског и тржишног типа друштвених односа и четврта група, *политички (институционални) фактори*, који би обухватили: нестабилан партијски систем, неразвијене институције које ће стварати јавну политику (демократске, политичке и тржишне), антиполитички и анти институционални стил руковођења политичких лидера, изразита доминација извршне власти у односу на друге нивое власти и релативно неразвијено цивилно поље без јасне стратегије према носиоцима политичке власти.

Као што је анализом показано, у Србији током готово целе историје државне самосталности нису постојали економски односи у којима је тржиште представљало основни начин регулације односа. Држава је увек била кључни фактор економских односа и политичка и економска елита перманентно настоје да одрже такав друштвено-економски поредак у коме је тржиште нека врста помоћног механизма државне регулације. Историјски посматрано, овакав поредак у основи не омогућава дугорочан друштвени развој. Међутим, актуелна светска економска криза као да показује сасвим другачије тенденције и усмерава на потпуно другачије интерпретације истраживачких налаза. Сведоци смо да се државна регулација и у најразвијенијим капиталистичким земљама користи као основни инструмент за превладавање кризе. Посматрано у овом контексту, вредносне оријентације средње и виших класа у Србији су изгледа такве да се потпуно уклапају у најновије трендове у капиталистичкој економији. Наравно, увек остаје питање шта ће се догодити након завршетка кризе и да ли ће се

државни интервенционизам у развијеним капиталистичким земљама наставити или ће регулацију опет преузети тржиште.

Литература

1. Abercrombie, N., Longhurst, B. J. (1998). *Audiences: A sociological theory of performance and imagination*. London: Sage.
2. Abramson, P., Inglehart R. (1994). Education, Security and Postmaterialism: A Comment on Duch and Taylor's „Postmaterialism and the Economic Condition“, *American Journal of Political Science*, Vol. 38, No. 3, p. 797- 814.
3. Abramson, P., Inglehart, R. (1992). Generational Replacement and Value Change in Eight West European Societies, *British Journal of Political Science*, 22, p. 183-228.
4. Adler, F. (1956). The Value Concept in Sociology, *American Sociological Review*, 62, 272-279.
5. Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
6. Allport, G. W., Vernon, P.E., Lindzey, G. (1960). *A Study of Values*. Boston: Houghton Mifflin.
7. Almond, G. A. (1956). Comparative Political Systems. *The Journal of Politics*, 391-409.
8. Almond, G., Verba, S. (1963). *The Civic Culture*. Newbury Park: Sage Publications.
9. Antić, S. (2003). *Nacija u strujama prošlosti. Ogledi o održivosti demokratije u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa.
10. Antić, S. (2004). Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije, u: Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
11. Arts, W., Gelissen, J., Luijckx, R. (2003). Shall the Twain Ever Meet? Differences and Beliefs in Eastern and Western Europe at the Turn of the Millennium. In Arts, W., Halman, L., Hagenaars, J. (Eds.). *The Cultural Diversity of European Unity* (185-216). Leiden-Boston: Brill.
12. Arts, W., Halman, L., Hagenaars, J. (eds.) (2003). *The Cultural Diversity of European Unity*. Leiden-Boston: Brill.

13. Babović, M. (2002). Akteri blokade društvenih promena i akteri transformacije, u: Bolčić, S., Milić, A. (ur.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
14. Babović, M. (ur.). (1997). *Ajmo, ajde svi u šetnju: građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Medija centar.
15. Baćević, Lj. (1971). Kulturni život Beograđana: čitanje knjiga, posete pozorištima, bioskopima, koncertima. U *Javno mnjenje Beograda: Izveštaji i studije*, br. 6. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za istraživanje javnog mnjenja.
16. Baćević, Lj. (1990). Nacionalna svest omladine. U Mihailović, S. (ur.) *Deca krize: omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
17. Baker, W. E. (2005). *America's Crisis of Values: Reality and Perception*. New Jersey: Princeton University Press.
18. Barton, A. (1963). *Measuring the Values of Individuals*. New York: Columbia University Press.
19. Bennett, T. et al. (2009). *Culture, Class, Distinction*. London & New York: Routledge.
20. Bennett, T., Emmison, M., Frow, J. (1999). *Accounting for Tastes - Australian Everyday Cultures*. Cambridge: Cambridge University Press.
21. Berg-Schlosser, D. (2003). Comment on Welzel, Inglehart and Klingemann's "The Theory of Human Development: A Cross-Cultural Analysis". *European Journal of Political Research*, vol. 42, pp. 381-386.
22. Bilandžić, D. (1985). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga.
23. Bobio, N. (1990). *Budućnost demokratije*. Beograd: Filip Višnjić.
24. Bogosavljević, S. (2007). *Evropska orijentacija građana Srbije. Trendovi*. Beograd: Strategic Marketing.
25. Bolčić, S. (1998). Osobnosti kulture interesnog delovanja u Srbiji devedesetih. U Vasović, M. (red.). *Fragmenti političke kulture*. Beograd: Institut društvenih nauka.
26. Bolčić, S. (et al.) (2002a). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

27. Bolčić, S. 2002. Post-socijalistička transformacija i društvene nejednakosti u Srbiji u komparativnoj perspektivi. U: Bolčić, S., Milić, A. (ur.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
28. Bolčić, S., Milić, A. (ur.). (2002). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
29. Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
30. Bourdieu, P. (1990). *Reproduction: in Education, Society and Culture*. London: Sage Publications, New Delhi: Thousand Oaks.
31. Bourdieu, P. (1991). *The Love of Art. European Art Museums and their Public*. Cambridge: Polity Press.
32. Bourdieu, P. (1993). *The Field of Cultural Production. Essays on Art and Literature*. Cambridge: Polity Press.
33. Bourdieu, P. (1996). *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*. Cambridge: Polity Press.
34. Bourdieu, P., Passeron, J. C. (1964). *Les Héritiers: les étudiants et la culture*. Paris: Éditions de Minuit.
35. Božović, R. (1991). *Kultura potreba*. Beograd: Naučna knjiga.
36. Bryson, B. (1996). Anything but Heavy Metal: Symbolic Exclusion and Musical Dislikes. *American Sociological Review*, Vol. 61, No. 5, pp. 884-899.
37. Bryson, B. (1997). What about the Univores? Musical Dislikes and Group Based Identity Construction among Americans with Low Level of Education, *Poetics*, no. 25.
38. Burdije, P. (1970). Intelektualno polje i stvaralačka zamisao. *Kultura*, 10, 74-107.
39. Burdije, P. (1999). *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
40. Butler, T. (1995). The debate over the middle classes. In Butler, T., Savage, M. eds. *Social Change and the Middle Classes*. London: UCL Press.
41. Castells, M. (1996). The Net and the Self, *Critique in Anthropology*, 16, p. 9-38.
42. Čejni, D. (2003). *Životni stilovi*. Beograd: Clio.

43. Chan, T. W., Goldthorpe, J. H. (2005). The Social Stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance, *Cultural Trends* 14, no. 3, pp. 193-212.
44. Chan, T. W. (ed.). (2010). *Social status and cultural consumption*. Cambridge: Cambridge University Press.
45. Chirot, D. (1994). *How Societies Change*. London, New Delhi: Thousand Oaks, Pine Forge Press.
46. Clarke, H., Dutt, N., Rapkin, J. (1997). Conversation in Context: The (miss) measurement of Value Change in Advanced Industrial Societies. *Political Behavior*, Vol. 19, No. 1, pp. 19-39.
47. Clarke, H., Kornberg, A., McIntyre, C., Bauer-Kaase, P., Kaase, M. (1999). The Effect of Economic Priorities on the Measurement of Value Change: New Experimental Evidence. *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 637-647.
48. Cookson, P. W. Jr., Persell, C. H. (1985). English and American Residential Secondary Schools: A Comparative Study of the Reproduction of Social Elites. *Comparative Education Review*, no. 29.
49. Čulig, B., Franuko, J., Jerbić, V. (1982). *Vrijednosti i vrijednosne orijentacije mladih*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti.
50. *Cultural Access and Participation*. (2013). Report, European Commission: Special Eurobarometer 399.
51. Čupić, Č. (2002). *Politika i poziv*, Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije i Čigoja štampa.
52. Cvejić, S. (2002). Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: Siva ekonomija u Srbiji 90-ih. U: Bolčić, S., Milić, A. (ur.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
53. Cvejić, S. (2006). *Korak u mestu: Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
54. Cvejić, S., Babović, M. (2003). Ein latentes Problem. *Ost-West-Gegebinformationen*, Vol. 15, No. 1.

55. Cvetičanin, P. (2002). *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije*. OGI/Pro Helvetia, elektronsko izdanje.
56. Cvetičanin, P. (2007). *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*. Niš: OGI.
57. Cvetičanin, P. (2011). *Ratovi na simboličkim granicama – sociološka analiza kulturnih praksi građana Srbije*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.
58. Cvetičanin, P., Milankov, M. (2011). *Kulturne prakse građana Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
59. Dahrendorf, R. (1990). *Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. New York: Random House.
60. Dal, R. (1997). *Poliarhija. Participacija i opozicija*. Beograd: Filip Višnjić.
61. Dal, R. (1999). *Demokratija i njeni kritičari*. Podgorica: CID.
62. Davis, D. W., Davenport, C. (1999). Assessing the Validity of the Postmaterialism Index. *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 649- 664.
63. Digl, K. (1998). *Marketing umetnosti*. Beograd: Clio.
64. DiMaggio, P. (1979). Review Essay on Pierre Bourdieu. *American Journal of Sociology*, 84 (6), p. 1460-1474.
65. DiMaggio, P. (1982). Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of US High School Students. *American Sociological Review*, 47, no. 2, 189-201.
66. DiMaggio, P., Useem, M. (1978). Social Class and Arts Consumption: The Origins and Consequences of Class Differences in Exposure to the Arts in America. *Theory and Society*, vol. 5, no. 2, 141 – 161.
67. DiMaggio, P., Useem, M. (1978a). Cultural Democracy in the Period of Cultural Expansion: The Social Composition of the Arts Audience in the United States. *Social Problems*, no. 26.
68. Divinjo, Ž. (1980). O pozorištu. *Kultura*, 48-49, 36-55.
69. Dragičević-Šešić, M. (1994). *Neofolk kultura. Publika i njene zvezde*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
70. Du Bois-Reymond, M., Chisholm, L. (2006). Young Europeans in a Changing World. In: Du Bois-Reymond, M. and L. Chisholm (eds.). *The Modernization of*

- Youth Transitions in Europe. New Directions for Child and Adolescence Development.* Number 113, Fall 2006, 1–10.
71. Đukić, P. (2005). Pet godina ekonomske tranzicije u Srbiji: učinci reformi i razvoj privrede 2000-2005. u: Mihailović, S. (ur.). *PET godina tranzicije u Srbiji.* Beograd: U Socijaldemokratski klub i Fondacija Friedrich Ebert.
  72. Dumazedier, J. (1967). *Toward a Society of Leisure.* New York: Free Press.
  73. Đurović, S. (1986). *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918-1941.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
  74. Eckstein, H. (1988). A culturalist theory of political change. *American Political Science Review*, 82, 789–804.
  75. Ekonomski institut. (1996). *Koncepcija razvoja Srbije do 2000. godine.* Beograd: Ekonomski institut.
  76. Elias, N. (2001). *Proces civilizacije: sociogenetička i psihogenetička istraživanja.* Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
  77. Emmison, M. (2003). Social Class and Cultural Mobility Reconfiguring the Cultural Omnivore Thesis. *Journal of Sociology*, 39 (3), 211-230.
  78. Erickson, Bonnie H. (1996). Culture, Class, and Connections. *American Journal of Sociology* 102, no. 1, 217-251.
  79. Escarpit, R. (1963). Lacté littéraire est-il un acte de communication. *Filološki pregled*, 1-2, 18.
  80. *European Cultural Values.* (2007). Eurobarometer.
  81. *Europeans' Participation in Cultural Activities.* (2002). Eurobarometer.
  82. Featherstone, M. (2004). *Consumer Culture and Postmodernism.* London: Sage Publications, New Delhi: Thousand Oaks.
  83. Feher, F., Heler, A., Markuš, Đ. (1986). *Diktatura nad potrebama.* Beograd: Rad.
  84. Feldman, S. (2003). Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism. *Political Psychology*, Vol. 24, No. 1, p. 41-74.
  85. Franc, R., Šakić, V., Ivičić, I. (2002). Vrednote i vrijednosne orijentacije adolescenata: hijerarhija i povezanost sa stavovima i ponašanjima. *Društvena istraživanja*, 2-3, 215-238. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
  86. From, E. (1989). *Bekstvo od slobode.* Beograd: Nolit.
  87. Fukujama, F. (2002). *Kraj istorije i poslednji čovek.* Podgorica: CID.

88. Fulgosi, A., Radin, F. (1982). Psihografska analiza stilova života gradske omladine. *Revija za psihologiju*, 1-2, 25-37.
89. Gans, H. (2008). *Popular Culture and High Culture. An Analysis and Evaluation of Taste*. New York: Basic Books.
90. Garcia-Alvarez, E., Katz-Gerro, T., Lopez-Sintas, J. (2007). Deconstructing Cultural Omnivorousness 1982-2002: Heterology in American's Musical Preferences. *Social Forces*, no. 86.
91. Gatman, E. (ur.). (2003). *Multikulturalizam: ispitivanje politike priznanja*. Novi Sad: Centar za multikulturalnost.
92. Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
93. Gilpin, R. (2000). *The Challenge of Global Capitalism: The World Economy in the 21st Century*. Princeton University Press.
94. Glassman, M. R. (1997). *The New Middle Class and Democracy in Global Perspective*. London: Macmillan Press.
95. Goati, V. (2001). Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji. U Spasić, I., Subotić, M. (ur.). *R/Evolucija i poredak. O dinamici promena u Srbiji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
96. Goljenkova, Z. (1996). Socijalna nejednakost i socijalni konflikt. U *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*. Beograd: Institut društvenih nauka i Moskva: Institut za socijalno-politička istraživanja Ruske akademije nauka, str. 25-37.
97. Golubović, Z. (2003). Promene u Srbiji 2000. godine: uzroci, očekivanja, postignuća. U Golubović, Z., Spasić, I., Pavićević, Đ. *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
98. Golubović, Z., Jarić, I. (2010). *Kultura i preobražaj Srbije. Vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik i Res publica.
99. Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995). *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.
100. Golubović, Z., Spasić, I., Pavićević, Đ. (2003). *Politika i svakodnevni život. Srbija 1999-2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

101. Gredelj, S. (1994). Dominantne vrednosne orijentacije. U Lazić, M. *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić, 175-224.
102. Hagenaaars, J., Halman, L. and Moors, G. (2003). Exploring Europe's basic values map. In. Arts, W., Halman, L., Hagenaaars, J. (eds.). *The cultural diversity of European unity*. Leiden-Boston: Brill, pp. 23–58.
103. Haller, M. (2002). Theory and Method in the Comparative Study of Values - Critique and Alternative to Inglehart. *European Sociological Review*, Vol. 18, No. 2, pp. 139-158.
104. Hantington, S. (1996). *Sukob civilizacija*. Podgorica: CID.
105. Havelka, N. (1995). Vrednosne orijentacija učenika i njihova očekivanja od budućeg zanimanja. *Psihološka istraživanja*, br. 7, 89–126.
106. Havelka, N., Kuzmanović, B. i Popadić, D. (1998). *Metode i tehnike socijalno psiholoških istraživanja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
107. Hilton, E. (1972). Ekonomija pozorišta. *Gledišta*, 7-8.
108. Hofstede, G. H. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. London: Sage Publications.
109. Holbrook, M., Weiss, M., Habich, J. (2002). Disentangling Effacement, Omnivore and Distinction Effects on Consumption of Cultural Activities: An Illustration. *Marketing Letters*, no. 13.
110. Horvat, B. (1970). *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
111. Hughes, M., Peterson, R. A. (1983). Isolating cultural choice patters in the U.S. population. *American Behavioral Scientists*, 26, p. 459 – 487.
112. Huntington, S. (1991). Democracy's third wave. *Journal of Democracy*, 2, 12–34.
113. Ikonomova, V. (1984). *Pozorište i publika: Sociološko istraživanje publike beogradskih pozorišta*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
114. Ilišin, V. (2005). *Mladi Hrvatske i europska integracija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
115. Ilišin, V., Radin, F. (ur.). (2007). *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
116. Inglehart, R. (1971). The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *American Political Science Review*, Vol. 65, No. 3, pp.

- 991-1017.
117. Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
118. Inglehart, R. (1997). *Modernization and Post modernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
119. Inglehart, R. (2002). Globalization and Postmodern Values, *The Washington Quarterly*, 23:1, pp. 215-228.
120. Inglehart, R. (2005a). Liberalism, Postmaterialism, and the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, site www.worldvaluessurvey.org.
121. Inglehart, R. (2005b). Democratization as the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, *Japanese Journal of Political Science* 6 (3), pp. 1-31.
122. Inglehart, R. (2007). Mapping Global Values. In Esmer, Y., Pettersson T. (Eds.). *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Value Surveys*. Leiden-Boston: Brill, 11-32.
123. Inglehart, R., Abramson, P. (1994). Economic Security and Value Change. *American Political Science Review*, Vol. 88, No. 2, pp. 336-354.
124. Inglehart, R., Abramson, P. (1999). Measuring Postmaterialism, *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 665-677.
125. Inglehart, R., Baker, W. E. (2000). Modernization, Culture Change and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, Vol. 65, pp. 19-51.
126. Inglehart, R., Welzel, C. (2003). Democratic Institutions and Political Culture: Misconceptions in Addressing the Ecological Fallacy, site www.worldvaluessurvey.org.
127. Inglehart, R., Welzel, C. (2005a). *Modernization, Culture Change, and Democracy - The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
128. Inglehart, R., Welzel, C. (2005b). Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages, *Comparative Politics*, 36, pp. 61-79.
129. Jarić, I. (2003). Generacija R: Pogled iz ugla mladih. U Golubović Z., Spasić I., Pavićević, Đ. (ur.). *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999–2002*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 273–284.
130. Jarić, I. (2005). U kandžama izneverenih očekivanja. *Filozofija i društvo*. 2, 75–87.

131. Jarić, I. (2007). Izgubljeni u prevodu. U *Politika i svakodnevni život III: Probuđene nade – izneverena očekivanja*. Beograd: Fondacija Heinrich Boll, Regionalni ured. 62–81.
132. Joksimović, S. (2003). Doprinos škole formiranju vrednosti mladih. . U Pantić, D. (red.). *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*. Beograd: Institut društvenih nauka, 173 – 179.
133. Jovanović, A. M. (2004). *Kolektivna prava u multikulturalnim zajednicama*. Beograd: Službeni glasnik.
134. Jovanović, A. M. (2006). Manjinska prava i društveno jedinstvo U Pavlović, V. (ur.). *Političke institucije i demokratija*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
135. Kant, I. (1991). *Kritika moći suđenja*. Beograd: BIGZ.
136. Katz, D. (1972). The functional approach to the study of attitudes. U Cohen, J. B. (ed.). *Behavioral Science Foundation of Consumer Behavior*. New York: The Free Press. 221-244.
137. Katz-Gerro, T., Yaish M. (2008). Cultural Capital Between Taste and Participation. *Cultural Capital: Between Taste and Participation* 9, 2.
138. Katz-Gerro, T., Yaish, S. R. (2007). Class, Status and the Integrational Transmission of Musical Tastes in Israel. *Poetics*, no. 35.
139. Kellner, D. (1992). Popular Culture and the Construction of Postmodern Identities. In Lasch, S., Friedman, J. (Eds.). *Modernity and Identity*. Blackwell Publishing Malden.
140. Klingemann, H. D., Fuchs, D., Zielonka, J. (2006). *Democracy and political culture in Eastern Europe*. New York: Routledge.
141. Kluckhohn, C. (1951). Values and Value Orientations in the Theory of Action. In Parsons, T., Shils, E. (Eds.). *Toward a General Theory of Action*. New York: Harper & Row, 387-433.
142. Kluckhohn, F. R. (1953). Dominant and Variant Value Orientations. In Kluckhohn, C., Murray, H. A., Schneider, D. M. *Personality in Nature, Society, and Culture*. New York: Knopf.
143. Kohn, M. (1969). *Class and Conformity: A Study of Values*. Illinois: The Dorsey Press.

144. Kolodko, W. G. (2000). *Globalization and Catching-up: From Recession To Growth in Transition Economies*. Tiger: University of Rochester.
145. Komšić, J. (2003). Da li je nacionalizam i dalje naša sudbina. U Pantić, D. (red.). *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*. Beograd: Institut društvenih nauka, 111 – 123.
146. Kovacheva, S. (2001). Flexibilisation of Youth Transitions in Central and Eastern Europe. *Young*, 9, 1, 1-32.
147. Kraaykamp, G. (2002). Cumulative advantages and inequality in lifestyle: A Dutch description of distinction in taste. *The Netherlands journal of social sciences* 38, no. 2, 121-143.
148. Kuzmanović, B. (1994). Autoritarnost. U Lazić, M. (ur.) *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
149. Kuzmanović, B. (1995a). Uvodna razmatranja za istraživanje promena vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji, *Psihološka istraživanja*, br. 7, str. 9-15.
150. Kuzmanović, B. (1995b). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika, *Psihološka istraživanja*, br. 7, str. 17-47.
151. Kuzmanović, B. (1995c). Preferencija društvenih ciljeva, *Psihološka istraživanja*, br. 7, str. 49-69.
152. Kuzmanović, B. (1997a). Stepen i činioci autoritarnosti. U Mihailović, S. (red.). *Između osporavanja i podrške - javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka, 229-245.
153. Kuzmanović, B. (2003). Autoritarna svest kao ometajući činilac u razvoju demokratskih institucija. U Pantić, D. (red.). *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*. Beograd: Institut društvenih nauka.
154. Kuzmanović, B., Petrović, N. (2007). Struktura preferencija ličnih i društvenih ciljeva srednjoškolaca. *Psihologija*, Vol. 40 (4), str. 567-585.
155. Lazar, Ž. (ur.). (2002). *Omladinske potkulture i publika EXIT-a*. Novi Sad: Exit udruženje.
156. Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
157. Lazić, M. (1994). *Sistem i slom. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*. Beograd: Filip Višnjić.

158. Lazić, M. (2000). Serbia: The Adaptive Reconstruction of Elites. In Higley, J., Lengyel G (Eds.). *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
159. Lazić, M. (2002). (Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-ih. U Bolčić, S., Milić, A. (ur.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
160. Lazić, M. (2005). *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
161. Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
162. Lazić, M. (ed.). (1999). *Protest in Belgrade*. Budapest: CEU Press.
163. Lazić, M. (ur.). (1994a). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
164. Lazić, M. (ur.). (2000a). *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
165. Lazić, M., Cvejić, S. (2007). Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia, in *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No 3.
166. Lazić, M., i Cvejić, S. (2004). Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije. U Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
167. Leccardi, C. (2005). Facing uncertainty. Temporality and biographies in the new century. *Young*, 2, 2, 123–146.
168. Lendis, D. (2004). *Bogatstvo i siromaštvo nacija: zašto su jedni bogati a drugi siromašni*. Beograd: Stubovi kulture.
169. Levey, T. J. (1997). Classifying Cultural Rights. In Shapiro, I, Kymlicka, W. (Eds.). *Ethnicity and Group Rights*. New York: University Press, pp. 22-26.
170. Linc, H., Stepan, A. (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
171. Listhaug, O., Ramet, P. S., Dulić, D. (Eds.). (2010). *Građanske i negrađanske vrednosti u Srbiji. Vreme posle Miloševića*. Beograd: Žene u crnom.

172. Listhaug, O., Ringdal, K., Simkus, A. (2010). Srpske civilne vrednosti u evropskom kontekstu. U Listhaug, O., Ramet, P. S. Dulić, D. (Eds.). *Građanske i negrađanske vrednosti u Srbiji. Vreme posle Miloševića*. Beograd: Žene u crnom, str. 61-84.
173. Maffesoli, M. (1993). The Social Ambiance, *Current Sociology* 41, p. 7-15.
174. Maffesoli, M. (1996). *The Time of the Tribes, The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage Publications, New Delhi: Thousand Oaks.
175. Mala politička enciklopedija. (1966). Beograd: Savremena administracija.
176. Marić, R. (1998). *Stilovi – Sociologija omladinskih potkultura*. Beograd: Geopoetika.
177. Maslow, H. A. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
178. Maslow, H. A. (2001). *O životnim vrednostima*. Beograd: IP Žarko Albulj.
179. Mihailović, K. (1981). *Ekonomska stvarnost Jugoslavije*. Beograd: Ekonomika.
180. Mihailović, S. (1997). Odnos prema demokratiji. U Mihailović, S. (red.). *Između osporavanja i podrške. Javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka.
181. Mihailović, S. (ur.). (1990). *Deca krize. Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*. Beograd: Institut društvenih nauka.
182. Mijatović, B. (1996). Osnovni pogledi naprednjaka i radikala tokom 80-ih godina XIX veka. *Srpska politička misao*, Vol 3, br. 1/4: 240-260.
183. Milić A., Čičkarić, L. (1998). *Generacija u protestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
184. Milić, A. (1987). *Zagonetka omladine*. Beograd, Zagreb: CID – IDIS.
185. Milić, A. (et al.). (2004). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
186. Mimica, A. (1983). *Ogledi o srednjoj klasi: pregled razvoja jednog sociološkog pojma*. Beograd: IIC SSO Srbije.
187. Moors, G. (2003). The Two Faces of (Post) materialism: a Decomposition Approach. *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 15, No. 4, pp. 396-412.

188. Morone, A. (2006). *Guidelines for Measuring Cultural Participation*. Montreal: UNESCO Institute for Statistics.
189. Mrđa, S. (2000). *Kulturni život studenata Univerziteta u Beogradu*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Info br. 3
190. Mrđa, S. (2004). Kulturni habitus omladine. U: Nikolić, Milan., Mihailović, Srećko (ur.). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
191. Mrđa, S. (2010a). Pozorišna publika u Srbiji – dramska publika, u *Kultura*, br. 26, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
192. Mrđa, S. (2010b). *Pozorišna publika u Srbiji*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
193. Mrđa, S. (2010c). *Publika Narodnog pozorišta u Beogradu*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
194. Mrđa, S. (2011). *Kulturni život i potrebe studenata u Srbiji*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
195. Mrđa, S. (2011a): *Kulturni život i potrebe učenika srednjih škola u Srbiji*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
196. Mrđa, S. (2014). Publika dramskog pozorišta u Srbiji u periodu tranzicije, u Nikolić, M. (ur.). *Zbornik radova sa naučnog skupa "Menadžment dramskih umetnosti i medija – izazovi XXI veka*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti.
197. Mrkšić, D. (1994). Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura. Siva ekonomija kao način preživljavanja. U Lazić, M. (ur.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
198. Nemanjić, M. (1970). Kulturne potreba i kulturne vrednosti. *Kultura*, br. 15.
199. Nemanjić, M. (1991). *Filmska i pozorišna publika Beograda: Socio-kulturni uslovi formiranja u periodu 1961-1984*. Beograd: IDEA i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
200. Nikolić, M., Mihailović, S. (ur.). (2004). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
201. Obradović, M. (1995). *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
202. Ollivier, M. (2008). Modes of openness to cultural diversity: Humanist, populist, practical, and indifferent. *Poetics* 36, No. 2, 120-147.

203. Olport, G. V. (1969). *Sklop i razvoj ličnosti*, Beograd: Kultura.
204. Pantić, D. (1967). *Etnička distanca u SFRJ*. Beograd: Institut društvenih nauka. Centar za istraživanje javnog mnjenja.
205. Pantić, D. (1977). Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva. U Popović, M (ur.). *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka.
206. Pantić, D. (1980). *Priroda interesovanja*. Beograd: BIGZ.
207. Pantić, D. (1981). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
208. Pantić, D. (1981a). Struktura interesovanja. *Psihologija*, 1-2.
209. Pantić, D. (1990). *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
210. Pantić, D. (1990a). Vrednosti mladih u vremenu krize. U: Mihailović, S. (i dr.). *Deca krize. Omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*. Beograd: Institut društvenih nauka, 173–203.
211. Pantić, D. (1996). Konflikti vrednosti u zemljama tranzicije. U *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*. Beograd: Institut društvenih nauka i Moskva: Institut za socijalno-politička istraživanja Ruske akademije nauka, str. 119-147.
212. Pantić, D. (2002). Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine. U Goati, V. (ur.). *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
213. Pantić, D., Joksimović, S., Džuverović, B., Tomanović, V. (1981). *Interesovanja mladih*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije i Institut društvenih nauka - Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
214. Pavlović, V. (2011). *Država i društvo: studija iz političke sociologije*. Beograd: Čigoja štampa.
215. Pavlović, V. (2012). *Politička moć*. Beograd: Zavod za udžbenike.
216. Pavlović, V. ur. (1995). *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: Eko centar.
217. Pavlović, V. ur. (2006). *Političke institucije i demokratija*, Beograd: Fakultet političkih nauka.

218. Pavlović, Z. (2009). Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: u potrazi za demokratskom političkom kulturom. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
219. Pavlović, Z. (2010). Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena, *Psihološka istraživanja*, Vol. XIII (1), str. 35-58.
220. Pešić, V. (1977). Društvena slojevitost i stil života. U Popović, M. i dr. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
221. Peterson, R. A., Simkus, A. (1992). How musical tastes mark occupational status groups. In: Lamont, M., Fournier, M. (eds.). *Cultivating differences: Symbolic boundaries and the making of inequality*. Chicago: The University of Chicago Press, p. 152-186.
222. Peterson, R. A. (1992). Understanding audience segmentation: From elite and mass to omnivore and univore. *Poetics* 21, p. 243-258.
223. Peterson, R. A. (1997). The rise and fall of highbrow snobbery as a status marker, *Poetics* 25, p. 75-92.
224. Peterson, R. A. (2005). Problems in Comparative Research: The Example of Omnivorousness. *Poetics*, 33(5), 257-282.
225. Peterson, R. A., DiMaggio, P. (1975). From Region to Class, The Changing Locus of Country Music: A Test of the Massification Hypothesis. *Social Forces*, vol. 53:3, p. 497 – 506.
226. Peterson, R. A., Kern, M. R. (1996). Changing Highbrow Taste: From Snob to Omnivore, *American Sociological Review*, vol. 61, no. 5, p. 900 – 907.
227. Petranović, B. (1980). *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit.
228. Petrović, M. (1971). *Da li postoje razlike u vrednosnim orijentacijama između nekih kategorija delinkventne i nedelinkventne omladine*. Doktorska disertacija. Beograd: Filozofski fakultet.
229. Petrović, S. (1989). *Estetika i sociologija*. Beograd: Naučna knjiga.
230. Popadić, D. (1990). Učeničke preferencije načina života. U Havelka, N. (red). *Efekti osnovnog školovanja*. Beograd: Institut za psihologiju, 235-260.

231. Popadić, D. (2003). Uzori mladih u posleratnom periodu. U Pantić, D. (red.). *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*. Beograd: Institut društvenih nauka.
232. Popadić, D., Mihailović, S., Bogdanović, N. (2003). *Omladina Srbije pred izazovima budućnosti*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, Ministarstvo prosvete i sporta – Sektor za učenički i studentski standard i Proni Institute for Social Education – Sweden.
233. Popov, N. (1969). Društvena uslovljenost kulturnih potreba. *Kultura*, broj 4, str. 78 - 95.
234. Popović, M. ur. (1977). *Društveni slojevi i društvena svest: sociološko istraživanje interesa, stilova života, klasne svesti i vrednosno-ideološki orijentacija društvenih slojeva*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
235. Pošarac, A. (1995). Pauperizacija stanovništva u Srbiji: jedan od osnovnih uzroka potisnutosti civilnog društva. U Pavlović, V. (ur.). *Potisnuto civilno društvo*. Beograd: Eko centar.
236. Powell, G. (1982). *Contemporary democracies*. Cambridge: Harvard University Press.
237. Putnam, R. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
238. Roberts, K. (2006). *Leisure in contemporary society*. Wallingford: CABI Publishing.
239. Roberts, K., Clark, S. C., Wallace, C. (1994). Flexibility and Individualism: A Comparison of Transitions into Employment in England and Germany. *Sociology*, 28, 1, 31-55.
240. Robertson, R. (1992). *Globalization – Social Theory and Global Culture*. London: Sage.
241. Rohan, M. J. (2000). Rose by any name? The value constructs. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 4, 255-277.
242. Rojek, C. (2004). Postmodern work and leisure. In: Haworth, J. T., and Veal, A. J. (eds.). *Work and Leisure*. London: Routledge, 51–66.
243. Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.

244. Rokeach, M. (1976). *Beliefs, Attitudes and Values*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
245. Rössel, J. (2008). Conditions for the explanatory power of life styles. *European Sociological Review* 24, no. 2, 231-241.
246. Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
247. Rot, N., Havelka, N. (1973). *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
248. Sacchi, S. (1998). The Dimensionality of Postmaterialism: An Application of Factor Analysis to Ranked Preference Data. *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 2, pp. 151-175.
249. Sanderson, K. (1995). *Social Transformations: A General Theory of Historical Development*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
250. Sartori, Đ. (2001). *Demokratija, šta je to?*. Podgorica: CID.
251. Saunders, P. (1986). *Social Theory and the Urban Question*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
252. Savage, M. eds. (1995). *Property, Bureaucracy and Culture. Middle-Class Formation in Contemporary Britain*. London and New York: Rutledge.
253. Schumpeter, J. (1976). *Capitalism, socialism and democracy*. New York: Allen & Unwin.
254. Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *European Journal of Social Psychology*, 30, 177-198.
255. Schwartz, S. H. (2007). A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. In Esmer, Y. R., Pettersson, T. (Eds). *Measuring and Mapping Cultures: 25 Years of Comparative Values Surveys* (33-78). Leiden Boston: Brill.
256. Schwartz, S. H., Bardi, A. (1997). Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, Vol. 18, No. 2, pp. 385-410.
257. Schwartz, S. H., Bardi, A. (2001). Value Hierarchies Across Cultures: Taking a Similarities Perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 32, No. 3, pp. 268-290.

258. SGJ. (2000). *Statistički godišnjak Jugoslavije 1999*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
259. Šiber, I. (1998). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura nakladno-izdavački zavod.
260. Silva, Elizabeth B. (2006). Distinction through visual art. *Cultural Trends* 15, no. 2/3, 141-158.
261. Sobel, M. (1983). Lifestyle Differentiation and Stratification in Contemporary U.S. Society. *Research in Social Stratification and Mobility*, no. 2, p. 115-144.
262. Spasić, I. (2010). Kulturni obrasci i svakodnevni život u Srbiji posle 2000. godine. U Cvejić, S. (prir.). *Suživot sa reformama. Građani Srbije pred izazovima tranzicijskog nasleđa*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, str. 171-208.
263. Spasić, I. (2013). *Kultura na delu. Društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.
264. Šram, Z. (2004). Vrednosti i devijantno ponašanje mladih. U Nikolić, M., Mihailović, S. (ed.). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 65-93.
265. Stanojević, D. (2012). Slobodno vreme mladih. U Tomanović, S. (ur.). *Mladi – naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. 146-166.
266. Stavrianos, S. L. (1959). *The Balkans since 1453*. New York: Rinehart Company, Inc.
267. Stepanović, I., Videnović M., Plut, D. (2009). Obrasci ponašanja mladih tokom slobodnog vremena. *Sociologija*, LI, 3, 247–261.
268. Stojanović, T. (1997). *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Evropa*, Beograd: Equilibrium.
269. Stojković, B. (1981). *Kulturna interesovanja publike Doma kulture Studentski grad*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
270. Stojković, B. (2006). Uloga kolektivnih identiteta u strategiji održivog razvoja. U Pavlović, V. (ur.). *Političke institucije i demokratija*. Beograd: Fakultet političkih nauka.

271. Sullivan, J., Piereson, J., Marcus, G. (1979). An alternative conceptualization of political tolerance: Illusory increases 1950s – 1970s. *American Political Science Review*, 73, 781–794.
272. Sullivan, O., Katz-Gerro, T. (2007). The Omnivore Thesis Revisited: Voracious Cultural Consumers. *European Sociological Review*, Vol. 23, No. 2, pp. 123–137.
273. Šušnjić, Đ. (1997). *Ribari ljudskih duša*. Beograd: Čigoja štampa.
274. Szelenyi, I., Szelenyi, S. (1995). Circulation or reproduction of elites during the post-communist transformation of Eastern Europe, *Theory and Society*, Vol. 24/5.
275. Sztompka, P. (1994). *The Sociology of Social Change*. Oxford: Blackwell.
276. Tejlor, Č. (2003). Politika priznanja. U Gatman, E. (ur.). *Multikulturalizam: ispitivanje politike priznanja*. Novi Sad: Centar za multikulturalnost.
277. Tofler, A. (1976). Potrošači kulture. *Kulturni život*, 6, 460-480.
278. Tomanović, S. (2012). Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja. U S. Tomanović (ur.), *Mladi – naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. (str. 9-42). Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
279. Tomanović, S. (ur.). (2012). *Mladi – naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
280. Tomanović, S., Ignjatović S. (2004). Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja. u S. Mihailović, (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 39-64). Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
281. Tomanović, V. (1971). *Radnička i intelektualna omladina: Promene socijalnih razlika*. Beograd: Institut društvenih nauka.
282. Tomić, Z. (2003). *Komunikologija*. Beograd: Čigoja štampa.
283. Triandis, H. C. (2000). Culture and Conflict. *International Journal of Psychology*, 35 (2), pp. 145-152.
284. Triandis, H. C. (2001). Individualism-Collectivism and Personality. *Journal of Personality*, 69:6, pp. 907-924.
285. Tripković, M. (2007). Vrednosti. U Mimica, A., Bogdanović, M. *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.

286. Turza, K. (2003). On Modernity in General and on the Main Obstacles to Modernity in Serbia in the 20th Century – and Afterwards, *Sociologija*, Vol. XLV, N° 2.
287. van Eijck, K. (1999). Socialization, education and life-style: How social mobility increases the cultural homogeneity of status groups. *Poetics*, vol. 25, p. 195–224.
288. van Eijck, K. (2000). Richard A. Peterson and the culture of consumption. *Poetics*, vol. 28, p. 207-224.
289. van Eijck, K. (2001). Social Differentiation in Musical Taste Patterns. *Social Forces*, vol. 79, No. 3, p. 1163-1185.
290. Van Rees, K., Vermunt, J., Verboord, M. (1999). Cultural classifications under discussion latent class analysis of highbrow and lowbrow reading. *Poetics* 26, no. 5, 349-365.
291. Vasović, M. (1988). Vrednosti pripadnika neformalnih grupa. U Joksimović, S. (ur.). *Mladi i neformalne grupe*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO i Centar za idejni rad SSO.
292. Vasović, M. (1997). Prioriteti vrednosti u jugoslovenskoj populaciji. U Mihailović, S. (red.). *Između osporavanja i podrške: javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka.
293. Vasović, V., Goati, V. (1994). *Izbori i izborni sistemi*. Beograd: Radnička štampa.
294. Veal, A.J. (2012). The leisure society II: the era of critique 1980–2011. *World Leisure Journal*, 54, 2, 99–140.
295. Vrcan, S. (ur.). (1986). *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*. Beograd, Zagreb: CID – IDIS.
296. Vučo, N. (1975). *Državna intervencija u privredi. Istorijski razvoj*. Beograd: Savremena administracija i Institut za ekonomska istraživanja.
297. Vujačić, I. (2006). Multikulturalizam i političke institucije. U Pavlović, V. (ur.). *Političke institucije i demokratija*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
298. Vujović, S. (1991). Stanovanje i društvene nejednakosti. U Popović, M. (ur.). *Srbija krajem osamdesetih: sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
299. Vuković, S. (1994). *Pokretljivost i struktura društva*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

300. Vuletić, V. (2003). *Globalizacija – mit ili stvarnost*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva
301. Vuletić, V. (2005). Svet na početku novog milenijuma. U Mihailović, S. (ur.). *Pet godina tranzicije u Srbiji*. Beograd: Socijaldemokratski klub i Fondacija Friedrich Ebert.
302. Vuletić, V. (2006). *Globalizacija: aktuelne debate*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin.
303. Wallerstein, I. (1986). *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: CEKADE.
304. Warde, A. (1994). Consumers, Identity and Belonging: Reflections on Some Thesis of Zygmund Bauman. In Keat, R., Whitley, N. and Abercrombie, N. (Eds). *The Authority of the Consumer*. London: Routledge.
305. Warde, A. (2007). Does taste still serve power? The fate of distinction in Britain. *Sociologica* 1, no. 3.
306. Warde, A., Martens, L., Olsen, W. (1999). Consumption and the Problem of Variety: Cultural Omnivorousness, Social Distinction and Dining Out. *Sociology*, no. 33.
307. Weber, M. (1958). *The Ethics of Protestantism and the Spirit of Capitalism*. New York: Scribner's.
308. Weiss, L. (1996). *The Myth of the Powerless State. Introduction*. Cornell University Press.
309. Welzel, C., Inglehart, R., Deutsch, F. (2005). Social Capital, Voluntary Associations and Collective Action: Which Aspects of Social Capital Have the Greatest Civic Payoff? *Journal of Civil Society*, Vol. 1, No. 2, pp. 121- 146.
310. Welzel, C., Inglehart, R., Klingeman, H. D. (2003). The Theory of Human Development: A Cross-Cultural Analysis. *European Journal of Political Research*, 42, pp. 341-379.
311. World Development Report. (1996). *From Plan to Market*. Washington D. C.: World Bank.
312. Yinger, J. M. (1960). Contra culture and subculture. *American Sociological Review*, Vol. 25, No 5.
313. Арон, Р. (1997). *Демократија и тоталитаризам*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

314. Бешић, М. (2014). Вредносне оријентације у бившој Југославији. *Социолошки преглед*, 1, 17-40.
315. Волерстин, И. (2000). *Утопистика*. Београд: Република.
316. Дивјак, С. (2006). *Проблем идентитета: културно, етничко, национално и индивидуално*. Београд: Службени гласник.
317. Исић, М. (1995). *Сељаштво у Србији 1918-1925*. Београд: Институт за новију историју Србије.
318. Јокић, Б., Мрђа, С. (2014). *Посетиоци београдских јесењих манифестација и фестивала*. Београд: Завод за проучавање културног развитака.
319. Јоксимовић, С., Максић, С. (2006). *Вредносне оријентације адолесцената: усмереност према сопственој добробити и добробити других*. Београд: Зборник Института за педагошка истраживања, број 2, 415 – 429.
320. Крстић, Г., Стојановић, Б. (2001). *Основе реформе тржишта рада у Србији*. Београд: Центар за либерално-демократске студије и Економски институт.
321. Лонгворт, Ф. (2002). *Стварање Источне Европе: од преисторије до посткомунизма*. Београд: Слио.
322. Немањић, М. (1974). *Културне потребе*. Београд: Вук Караџић.
323. Павловић, З. (2006). Вредности у Србији у другом добу модернизма. *Социолошки преглед*, Vol. XXXX, No. 2, стр. 247-262.
324. Павловић, З. (2008). Демократска политичка култура у Србији пре и после демократских промена. *Нова српска политичка мисао*, број 3-4, стр. 157-177.
325. Пантић, Д. (2005). Да ли су вредности бивших комунистичких земаља сличне? *Зборник Матице српске за друштвене науке* 118-119: 49-69.
326. Петровић, С. (1996). *Рецепција уметности. Истраживање типова укуса београдских студената*. Београд: Филолошки факултет.
327. Попов, Ч. (ур.). (1994). *Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918*. Друго издање, Књига 6, Том 1, Београд: СКЗ.
328. Поповић, Д. Ј. (1937). *О Цинцарима. Прилози питању постанка наше чаршије*. Београд: Народна мисао.
329. Прица, И. (1991). *Омладинска поткултура у Београду: симболичка пракса*. Београд: Етнографски институт САНУ.

330. Статистички годишњак. (1989). *Југославија 1918-1988*. Београд: Савезни завод за статистику.
331. Субашић, Б., Опачић, Б. (2013). *Вредности и културни активизам матураната Србије*. Београд: Завод за проучавање културног развитака.
332. Чалић, М. Ж. (2004). *Социјална историја Србије 1815-1941*. Београд: Сlio.

Биографија аутора

Слободан Мрђа, рођен 20.01.1970. године у Санском Мосту (БиХ), где је завршио основну и средњу школу. Школске 1992/93. године уписује се на Филозофски факултет Универзитета у Београду, на групу за социологију, где је дипломирао дана 24.06. 1997. године и стекао стручни назив *дипломирани социолог*. Током студирања радио је на неколико истраживачких пројеката факултета у оквиру стручне праксе, од којих је најзначајнији пројекат *Промене у свакодневном животу грађана Србије*. Јануара 1998. године запослен на одређено време у Заводу за проучавање културног развитака, Београд, где је после завршеног приправничког стажа 1999. године примљен на место *истраживача* на неодређено време. Од 2000. до 2002. године радио на месту *шефа истраживачког одељења* Завода, а од 2002. до 2006. године именован је за *заменика директора Завода*. Од 2006. до 2012. године ради као *самостални истраживач*, а од 2012. године до данас је *координатор одељења истраживања* Завода за проучавање културног развитака.

Крајем 2008. године одбранио је магистарску тезу под називом „*Фактори отпора модернизацијским процесима у Србији*“, на Факултету политичких наука у Београду и на тај начин стекао научни степен магистра наука. Магистарски рад је рађен из научне области - *политичка социологија и социологија културе*. Магистарске студије је завршио са просеком 10.0.

Био је сарадник Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука у Београду (истраживања медијске публике). Тренутно је сарадник групе за Историју културе у оквиру израде одредница Српске енциклопедије, Српска академија наука и уметности (САНУ), Београд. Тренутно је и члан председништва и секретар *Српског социолошког друштва*. Члан је редакције научног часописа за теорију и социологију културе и културну политику “Култура” (категоризација М51).

Објавио је 4 самосталне монографије и једну у коауторству, проистекле из емпиријских истраживања којима је руководио, затим 14 радова у научним часописима и зборницима. Научни радови које је кандидат до сада објавио припадају тематски политичкој социологији, социологији културе и социологији образовања.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Слободан М. Мрђа

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Демократске вредности и културна партиципација у Србији – политиколошко-културолошки приступ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 26.05.2016. године

_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Слободан М. Мрђа

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада Демократске вредности и културна партиципација у Србији – политиколошко-културолошки приступ

Ментор проф. др Вукашин Павловић

Потписани/а Слободан М. Мрђа

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 26.05.2016. године

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Демократске вредности и културна партиципација у Србији – политиколошко-културолошки приступ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 26.05.2016. године

